

Anuario del Seminario de Filología Vasca

« Julio de Urquijo »

XVIII - 2, 1984

Sumario :

	<u>Página</u>
FRANTZISKO ONDARRA, <i>Zegamako Doctrina Christiana (1741)</i> _____	3
PETER BAKKER, <i>The order of affixes in the Basque synthetic verb</i> _____	63
JOSEBA ANDONI LAKARRA, <i>Bertso Bizkaitarrak (1688)</i> _____	89
LUIS MURUGARREN, <i>Una plática del Goyerri</i> _____	185
MANUEL AGUD, <i>Contribución al Diccionario Etimológico Vasco</i> _____	199
LUIS MARIA MUJICA, <i>XVIII mendeko lirikaren alde literario zenbait</i> _____	211
L. MICHELENA, <i>Lingüística inmanente y lingüística trascendente</i> _____	249

Este Anuario aparece en uno o dos fascículos anuales. En él se publicarán trabajos sobre temas de filología y lingüística vascas y también sobre cuestiones lingüísticas relacionadas.

Dirección: Manuel Agud y Luis Michelena.

Redacción y Administración: Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo».

Excma. Diputación Foral de Guipúzcoa.

Palacio Provincial.

DONOSTIA - SAN SEBASTIAN.

ANUARIO

DEL

SEMINARIO DE FILOLOGIA VASCA

«JULIO DE URQUIJO»

XVIII - 2

1984

Excm. Diputación Foral de Guipúzcoa

DONOSTIA - SAN SEBASTIAN

ISBN: 84-600-2992-1

Depósito Legal S. S. 400 - 1967

Impreso en Gráficas Echeverría - Easo, 47 - San Sebastián 1984

Zegamako
DOCTRINA CHRISTIANA (1741)

Frantzisko Ondarra

ZEGAMAKO DOCTRINA CHRISTIANA (1741)

FRANTZISKO ONDARRA

SARRERA

Hemen ikus dezakezuen Kristau Ikasbide hau Iraizozko Polikarpo Aitak izan zuen; nork emana eta nondik etorria zen ez zekiela. Bertaz hitz egin genuen EUSKERA aldizkarian¹, aurkezpen gisa.

Esku-idatziak 68 orri ditu, aurreko aldetik bakarrik zenbatuak. Bukaeran bi orri edo falta direla uste dugu, horietako batean aurkibidea zegoelarik. Honela irakurtzen dugu 1. orrialdean, barruko bazterrean behetik gora idatzirik: «(En el) indice que al fin tiene, se reconocerá lo que contiene». Badaiteke asieran ere beste orriren bat faltatzea, zenbatu gabea, liburuaren izena edo horrelako zenbaitekin. Orrien luzera-zabalera hau da: ca. 204 x ca. 150 mm. Zenbait orriren puntak hautsi egin eta falta dira.

Letra haundiz dago idatzia. Bete-beterik dauden orrialdeek hamasei lerro hartzen dituzte, eta lerro luzeenak 32 bat letra ditu.

Nork idatzia

Ez dakigu nork idatzia den. Hala ere, uste dugu *Martin de Urteaga* daitekeela izan egilea. «Martin de Vrteaga», «1741» eta errubrika bat ageri dira 25. orrialdean, denak esku batek eta tinta berdinez idatziak, uste dugunez. Bere izena idaztean erabiltzen dituen letrak edo horien antzekoak ageri dira liburuan zehar, doktrinaren zati bakoitzaren izenburua edo tituloa ipintzen duenean.

(1) Francisco ONDARRA, *Polikarpo Aitak zituen euskal esku-idatzi zaharren aurkezpena*, Euskera, 1981, 633-649.

Bestalde, *Urteaga* deitura duten zenbait pertsonen izenak ikus daitezke orrialdeen bazterretan: «Jph Juaquin de Vrteaga de 1780» (2. orrialdean); «Jose Lorenzo de Vrteaga» (4); «Agustin Matias de Vrteaga» (4at.); «Jose Agustin de Vrteaga» (31); «Joseph de Vrteaga el Sobrino» (55at.); «Dr Dr Martin ygnacio de Vrteaga (...) Procurador Amigo mio y Señor» (6); «d Mrn Ygnacio de Vrteaga» (10); «Martin ygnacio de Vrteaga (eta errubrika) muchas veses me estado halla comprando Rogativas» (27); «Mrn Ygn.^o de Vrteaga» eta «Martin ygnacio de Vrteaga» (19); «Es la doc Dctr X Cht.^{na} de Mrn Ygn.^o»³ (55at.).

Azkeneko hau ere, *Martin Ignazio de Urteaga*, daiteke izan egi-lea, pasarte hori kontutan hartzen badugu.

Beste izenik ere ageri da. «D.ⁿ Martin de Olaran» (5at.; 19; 23; 33) edo «D.ⁿ Martin de Olarran» (19); «Juan Bautista de Lasa» (8); «Phelipe Santiago de Gaynza» (13); «Lorenzio (sic -zio) de Gauilondo» (44); «D.ⁿ Juan Antonio de Larra» (64); «Juan Jose yguarran» (sic -rr-) (65 at.); «Baptista de Ynssausti» (66at.); «Josepa» (67at.). Maisu baten izena ere badakigu: «Buen Mro que es dho Manuel de Arrieta/ 1741 me estuvo (sic -o) halla con aquel aora es Vr(tea)ga»⁴ (1), eta «D.ⁿ Manuel de Arrieta Mro» (15).

Nondik nora ibilia

Herri izenak ere ageri dira, gehienak kaligrafia ariketak edo. «Cegamaco Escolan» irakurtzen dugu 11. orrialdean; baita ere *Olaberria*: «Bere adisquide Agustin Matias de Vrteaga Olarria (sic)» (11at.); «Por Decir Jose Agustin de Vrteaga año de 1840 En Olaverria» (12); eta «Vrteaga en olaberia (sic) tambien» (58).

Pentsa daiteke gure doktrinaren ale hau Zegamatik Olaberriara joan zela, eta hori XVIII. mendean bertan edo XIX. mendean asieran gertatu zela. Aipatu ditugun lehenbiziko eta hirugarren adibideak garai horretakoak dira; bigarrena, berriz, XIX. mendeko grafiaz dago idatzirik, bertan aipatzen den urteari dagokion bezala.

(2) Orrialdearen zatia hautsirik dago eta ezin da irakurri hor zegoena.

(3) Esku batek «Es la doc Dctr X Cht.^{na}» eta beste batek «de Mrn Ygn.» ote? Ezin dugu esan, ez ukatu ere.

(4) Hautsirik puska bat hemen, hiru bat letra hartzen dituela.

Zenbait urte ere izendatzen dira. Hala, «Cegamaco Escolan... eracustendan moduan milla, zazpireun, eta berrogey, eta batgarren vrtean» (11); «1741» eta «Martin de Vrteaga» (25); «Jph Juquin de Vrteaga de 1780» (2); «Año de 1781 Joseph Juquin de Vrteaga» (17; 34; 53); «1782 Años Joseph Lorenzo de Vrteaga» (6); «Por Decir Jose Agustin de Vrteaga año de 1840 En Olaverria» (12); «Año 1843 año 14 (gero ezabatzen du 14 hau) Jose Agustin de Vrteaga» (31).

Beraz, asi 1741. urtetik eta 1843. urtea urte, *Vrteaga* deitura duen familia batek gorde izan du ale hau. Familia hori XIX. mendean Olaberrian bizi zen, Zegamatik oso gertu dagoen herrian. Nola ailegatu zen Lekarozera, ez dakigu; bainan badaiteke Olaberriatik etortzea. Eskuidatziaren barruan badago kartulinazko fitxa bat, honako hitz hauek erakusten dituen inprimaturik: «Envío de JOSE URTEAGA/ OLAVERRÍA. (Guipúzcoa)/ Continen». Fitxa edo txartel hori gure garai hauetako gauza bat da.

Noiz idatzia

Guk daukagun ale hau 1741. urtean izan zen aldatua —itzulia ere bai ote?—. Honela irakurtzen dugu: «Doctrina Christianaren explicacioa Cegamaco Escolan (Gaztelinaz ostean) eracustendan moduan, milla, zazpireun, eta berrogey, eta batgarren vrtean» (11).

Juan de Irazuzta-ren itzulpenaren lehengo argitaldia, dakigunez, 1739. urtekoa delarik, badaiteke Zegamakoa zaharragoa izatea.

Bazterretan euskaraz

Orrialdeen bazterretan euskarazko zenbait pasarte ageri dira. Hola, «Bere adis quide Agustin Matias de Vrteaga Olarria» (11at.); «Consideratu beardegu Munduan Nolaguertatuco gueraren Errio (sic -rr-) zaco⁵ orduan» (51); bigarren pasartearen egileak berak beste hau ere idatzi du: «Eta bildura (sic -r-) beti beardegu egon Ceruageugana»⁶ (57); beste batek, hemeretzigarren mendean honak, hau utzi digu: «Sacerdote Jounac (sic Jo-) consagan (sic)» (56at.).

(5) *Errio* eta *zaco* bi hitz balira bezala daude idatzirik.

(6) Hola ipintzen du, dena batean eta «*geugana*».

Idazkera

Zenbait puntu ematen ditugu hemen.

h-. Asieran ez da ageri euskal jatorrizko hitzetan.

-*h*-. Hitzen barruan ageri da noizean behin: «*onahi*» (6at.); «*gaiztoahi*» (6at.); «*jahi*» (7); «*ohec*» (5); «*ahin*» (61); «*bahi*» (15; etab.); «*Oguehi*» (30at.); «*Berroguehi garren*» (34) —eta «*berroquey*» (11)—; «*ohostutcea*» (4) —eta «*ostutcea*» (48)—; «*lehen*» (22) eta «*leen*» (6).

cedilla delakoa behin bakarrik aurkitu dugu: «*baçuec*» (27at.)

-*tt*-. Bi aldiz aurkitu dugu: «*Santteari*» (36at.) eta «*pottenciac*» (67at.).

-*cc*-. Ia beti horrela «*peccatu*» hitza.

v-. Beti hola asierako *u*-, eta horrela «*vrtean*» (7), etab.

-*u*-. Behin bakarrik aurkitu dugu, -*v*- ipini beharrean: «*reuelatcen*» (36at.).

-*c*-. Askotan, -*tc*- idatzi beharrean: «*sarcean*» (14at.); «*enzuten*» (46at.).

-*tc*-. Askotan, -*c*- idatzi beharrean: «*itcenea*» (1); «*itzan*» (3at.); «*gotzatcea*» (21); «*atci*» (60at.); «*etcin*» 'ezin' (18); «*betcela*» (21at.) —eta «*vecela*» (lat.) edo «*becela*» (4at.)—; etab.

-*x*-. Hemen aurkitzen: «*dixoaz*» 'doaz' (66).

Fonetika

Ez dakigu behin baino gehiagotan grafia arazoa ez ote den; bainan hala ere hemen aipatzen ditugu zenbait fenomeno, fonetikarekin zer ikusirik izan dezaketelako. Beste zenbaitek badutela ikustekorik, dudarik ez dago.

-*s/ts*-. Noizean behin, -*ts*- erabiltzen du -*s*- ipini beharrean: «*jatso*» (42at.; 57; 58); «*etsan*» (12at.; etab.). Baita ere -*s*-, -*ts*- jarri beharrean: «*otsoa*» 'osoa' (46at.).

-*z/tz*-. Noizean behin bata bestearen ordez erabiltzen: «*bazuec*» (27at.) eta «*batzuec*» (44); «*sarcean*» (14at.); «*enzuten*» (46at.); «*atci*» (60at.); «*etcen*» (partikula) (64at.); etab.

-s/z-. Aurki daiteke -z-, -s- eta -tz- erabili beharrean: «escondu-ahi» (60); «ensuten» (46at.), baina «enzutea» (7) eta «enzuteagatic» (54at.; 55).

-s/ss-. Noizean behin, -ss-: «confessatcea» (7; 10; 54); «professatu» (13).

-z/ss-. Hemen «Messa» 'meza' (46at.) aurkitzen dugu.

k/ g-. Hemen, «corputz» (21at.; etab.) eta «cruce» (1; 13; etab.).

t/ d-. Hemen, «tempora» (15; etab.).

v-. Hemen, «Viotz» (10); «vici» (11at.; etab.); grafia arazoa, noski.

Morfologia

Bizkaierarekin zer ikusirik dutela uste ditugun zenbait fenomeno aipatzen ditugu, batez ere.

-ea. Hitzaren bukaera, berez, -a denean gertatzen da hau: «Aitearen» (1); «catholiquea» (2at.); «dulzurea» (3); «clementissimea» (3at.); «Santea» (3at.); «honreari» (3at.); «Virginea» (6); «Doctrina christianeac» (15at.); «esperancea» (50).

-t/tz-. Aditz izenetan -tz- ipini beharrean, -t- ageri da: «erortzen» (1at.); «erortea» (42); «ecartea» (54); baina «irtecean» (14at.).

-tu/du-. Partizipioan, -tu ipini beharrean -du ikusten da: «vencidu» (15) eta «vencitu» (61at.); «partidu» (13at.); «redemidu» (13); «salvadu» (30) eta «salvatu» (38); «salutadu» (43); «sepultadua» (2at.); «resucitadu» (6) «resucitatu» (35); «recebitu» (sic) (15at.; etab.).

-b. Zenbait hitzetan, berez -au edo -eu diptongoak dituztenetan beren bukaeran, b paragojiko bat ageri da: «laub» (15at.); «ama-laub» (5); «aub» (3at.; 6at.; etab.); «Christauba» (12at.) eta «Christaua» (12at.); «ardaub» (58); «deub» 'du' (12at.; etab.).

Erakusleak. Hona hemen: *aub* (3at.; etab.), *onec* (45at.), *o(h)ec* (5; 5at.; 49; etab.); *ori* (15), «*orregan*» (10at.), *oriec* (3; 15; etab.); *vra* (12; etab.), *arc* (32; 42at.), *ahec* (57; etab.).

Deklinabidea. Zenbait jokoren adibideak ipintzen ditugu baka-rrik. *Datibo plurala*: «*diradenahi*» (24at.), «*proximoay*» (65); *geni-*

tibo edutezko singularea: «santuaren» (6); *idem plurala*: «illan» 'illen' (2at.), «Santuan» (2at.; 32at.; etab.); *instrumentala*: «itcez» (53), «itzas» (sic -s) (47at.), «deseoaz» (47at.), «oguiazaz» (57); *soziatibo singularea*: «propioarequin» (34), «graciarequi» (sic -qui) (50); *idem plurala*: «gutciaquin» (17at.), «justoaequin» (34); *motibatiboa*: «peccatariacgatic» (2), «illac gatic» (8), «ceinzuecgatic» (37at.); *destinatibo plurala*: «animanzat» (32at.); *adlatibo bukatuzkoa*: «illzaneraño» (33); *inesiboa*: «Jaungoicoagan» (21at.); *ablatiboa*: «Virgineagandic» (2), «Virginagandic» (6); *adlatiboa*: «Jaungoicoagana» (39at.).

Aditz laguntzailea. Agintaldian eta subjuntibozko orainaldian, *nor nori nork* adizkietan, *egin* erabiltzen da laguntzaile bezala: «Barca eguizcuzu» (1) eta «Barca eguizguzu» (41at.); «barca deguigula» (41at.). Bizkaierazko forma propioak dira horiek.

Bizkaierazkoak dira ere, edo bizkaieraren antza dute adizki hauek: «deub» 'du' (12at.; etab.) eta hortik «debanean» (7), «debala» (11at.); «zeban» 'zuen' (2at.) (34: *igo* aditzarekin); «zebean» 'zuten' (31; 52at.); «nabela» 'nautela' (63at.); «baguinduz» 'bage nitu' (51).

Sintasia

-na/la. Perpaus konpletiboetan bi atzizki horiek ager daitezke: «sinistu igocebala ceruetara, eta dagoala jarriric...» (6at.), «sinistu etorricodala» (6at.); eta «Sinistu Aiteadana» (5), «sinistu Semeadana» (5).

Hiztegia

Barra-barra hartzen ditu hitzak erdaratik, behar denean eta ez denean. Zenbait hitz jakingarri eta esangurako ipintzen ditugu: *ardaub* 'ardo' (58), «Asencio eguna» (34), *bequin* 'bezain' (51), *balur* 'barur' (7at.; 59at.); *bider* 'aldi' (14at.); *domeca* 'igande' (7); «Maria Ama andrea» 'Ama Birjina' (27; 64at.).

Adizkiak

Aurkitu ditugun guziak ipintzen ditugu⁷.

- baginduz* 'bagenitu' (51)
(batzenduka) 'bazeneuka' (64at.)
betor 'betor' («vetor» 1; 40at.)
bidi 'bedi' (1; 40at.)
da 'da' (lat.; 2at.)
daduka 'dauka' (20at.)
(daduzka) 'dauzka' (63)
dago 'dago' (2at.; 43at.)
(daki) 'daki' (7at.)
dakigun 'dakigun' (55at.)
dakion 'dakion' (53at.)
(date) 'daiteke' («aldatean aundiana» 52at.)
(dator) 'dator' (20)
(daude) 'daude' (15)
(dauka) 'dauka' (8at.; 35)
dauke 'dauka' (15; 56; etab.)
daukea 'daukate' (52at.)
Ik. dehea, dezean, zatea, etab.
(daukegu) 'daukagu' (17)
(dauzka) 'dauzka' (17at.)
dauzke 'dauzka' (32at.)
dehea 'dute' (50; 51)
(dedigun) 'diezagun' (41at.)
(degu) 'degu' (13at.; 26)
deigun 'diezagun' (55at.)
deran 'dedan, dudan' (63at.)
deriza 'deritza' (28)
- det* 'dut' (2; 63at.)
Ik. «deran» (63at.) eta «dedala» (9at.)
deub 'du' (12at.; etab.)
Ik. «deban» (15at.), «debala» (22at.), «debela» (35)
dezagun 'dezagun' (17at.)
(dezake) 'dezake' (60at.)
(dezazun) 'dezazun' (9at.)
dezean 'dezatzen' (44)
dezu 'dezu' (12at.)
die 'die' (35at.)
diegu 'diegu' (43at.)
diezu 'diezu' (43at.)
(digu) 'digu' (46at.)
(digue) 'digute' (41at.)
(dijoa) 'doa' (14at.)
Ik. «dixoaz» (66)
dio 'dio' (58at.)
(diobe) 'diote' (46at.)
diogu 'diogu' (40)
diot 'diot' (9at.)
diozu 'diozu' (43)
dira 'dira' (4at.; etab.)
dirade 'dira' (12; etab.)
«Dira» baino gehiago, «dirade».
(dirazu) 'didazu' (10at.)
(dirin) 'dadin' (40at.; 42at.)

(7) Zegamako adizkiaren ondoan, Euskaltzaindiak onartuak ipintzen ditugu. Ikus EUSKALTZAINDIA, *Aditz laguntzaille batua*, Euskera, 1973, 20-73. Ikus baita ere hori eta TXILLARDEGIK paratua, Donostia 1979.

- (dit)* 'dit' («diran» 10)
ditean 'daitezen' (60at.)
ditu 'ditu' (28at.)
(ditue) 'dituzte' (27at.; 60)
(ditugu) 'ditugu' (53)
ditut 'ditut' (17at.)
 Eta «dituran» (65)
ditzean 'ditzaten' (44)
 Eta «ditceam» (60at.)
dixoaz 'doaz' («dixoaz» 66)
 Ik. (*dijoa*)
dizan 'ditzan' (53at.)
(dizugu) 'dizugu' (3)
dizut 'dizut' (10)
 Eta «dizuran» (10at.)
egiguzu 'iezaguzu' (3at.)
egiozu 'iezaiozu' (44at.)
egizguzu 'iezazkiguzu' (41at.)
egizkuzu 'iezazkiguzu' (Lat.)
etzazu 'ezazu' (2)
ezazu 'ezazu' (3at.)
gaitu 'gaitu' (45at.)
gaitzazu 'gaitzazu' (lat.)
gaitzezu 'gaitzazu' (1)
gaitzen 'gaitzan' (14)
gaude 'gaude' (3)
genduen 'genuen' (53)
(gera) 'gara' (38at.)
gindu(t)zen 'gintuen' (13; 30)
iguzu 'eman diezaguzu' (41)
i(t)zazu 'itzazu' (48at.; 49)
itzezu 'itzazu' (3)
(lezake) 'lezake' (36at.)
(lite) 'liteke' («liteana» 18;
 «liteala» 38).
liteke 'liteke' (52)
- litzaio* 'lekiok' (66)
(nabe) 'naute' («nabela» 63at.)
naiz 'naiz' (10at.)
naizako 'natzaio' (9)
(neuke) 'nuke' («neuqueala»
 64at.)
zain 'zaion' (?) (67)
(zaio) 'zaio' (61)
zaitean 'zaitezen' (64)
(zaitu) 'zaitu' (64)
(zaitue) 'zaitute' (64)
zaitut 'zaitut' (64at.)
 Eta «zaitudan» (10; 64)
(zaitzan) 'zaitzan' (3)
zaizka 'zaizkio' (3at.)
zaka 'zaio' (37; etab.)
 Eta «saca» (37)
zakitzo 'zakizkio' (44at.)
(zako) 'zaio' («batzaco» 60)
(zaku) 'zaigu' (39at.)
zan 'zen' (2)
zatea 'zaie' (49)
(zaude) 'zaude' (1)
zeban 'zuen' («criatuceban»
 33at.; «igotceban» 34)
zebean 'zuten' (31)
zegoan 'zegoen' (22)
zeitean 'zitekeen' (28)
zenduka 'zenuke' (64at.)
 «ezpatcenduca»
zera 'zara' (lat.)
zerabilzen 'zerabiltzan' (34at.)
zeuden 'zeuden' (6)
zien 'zien' (21)
zigun 'zigun' (21at.)
zinzakean 'zintzakeen' (64)

zioben 'zioten' (40)

Ik. goian (*diobe*)

zion 'zion' (12)

ziraden 'ziren' (24at.)

ziran 'ziren' (28at.)

zitean 'zitekeen' (31)

zituan 'zituen' (15; etab.)

zituen 'zituzten' (6at.; 22at.)

zizakon 'zitzaion' (32)

(*zizatean*) 'zitzaien' (26at.)

zuen 'zuten' (27)

Bukatzen eta biltzen

Goian esan duguna laburturik eta hortik zenbait ondorio ateratzen ditugula, bukatzen dugu sarrera hau.

Ale honen aldatzailea —itzultzailea ere bai ote?— *Martin de Urteaga* daiteke izan, edo ta *Martin Ignazio de Urteaga*.

Argi dago 1741. urterako egina zegoela, urte horretan irakasten bait zen Zegamako eskolan.

Zegama eta *Olaberrian* ibili da ale hau, *Urteaga* deitura zuen familia baten etxean.

Bertan erabiltzen den euskarari buruz esan behar dugu, bizkaieratik gauza asko dituela: «dulzurea», «vencidu», «erorten»; *deguigula* 'diezagula', *deub* 'du', *zeban* 'zuen', etab.; *domeka*, etab.

Bi gauza aurkitu ditugu goi nafar egoaldekoarekin edo, zerkusirik dutela ematen dutenak: «graciarequi» (sic -n gabe) aurkitzen dugu behin (50); eta «itzas» (sic -s) beste behin, baina «itcez» (*ik.* 47at. eta 53).

Adizkiak ematean, duda haundiak izan ditugu —eta duda horiek ez dira aienatu—, batez ere adizki hauekin: *daukea* ala *dauka* (?), *debea*, *lite* ala *litea* (?), *neuke*, *zatea*.

Norbaitek argitasun gehiago ahal badu eta nahi badu ekarri, egin dezala; nork egina, noiz egina, nondik nora ibilia, nolako euskaraz, etab.

Abrebiagailu bezala *at.* erabiltzen dugu maiz: *atzetik* nahi du esan.

TEXTOA

1. (D)octrina C(hristiana)-¹
ren introdu(ccioa.)

Cruce Santuaren (*gurutzea*) señaleagatic: gueuren (*gurutzea*) etsaietatic: libragaitcezu², guere (sic *-ere*) Jauna; (*gurutzea*) eta Jaungoicoa. Aitearen, eta Semearen eta Espiritu-Santuaren (*gurutzea*) itcenea(n) Amen.

Paternosterreco Oracio

Ayta gurea, Ceruetan zaudena, santificabidi zure Itcena: vetor gugana zure R(einua:)

- 1at. (eguinbid)i zu(re) vo(rondatea, nola) Ceruan, âla Lu(rrean: e)g(u)n iguzu gueuren (egune)rozco oguia. Eta bar(ca) eguizcuzu guri gueren zorrac, guc gueren zordunai barcatcen diegun vecela, Eta ezgaizatzula eutci tentacioan erorten baina libra gaitzatzu gaitcetic. Amen Jesus.

Ave Maria.

Ave Maria, graziaz betea: Jauna da zurequin: bedeincatea cerazu andregucien artean, eta bedeincatua zu(re) sabeleco frutua Jesus. San-

2. ta Maria, Virginia Jau(ngoico)aren Ama, regutuetzazu (gu) peccatarioc gatic orain, eta g(u)euren eriotzaco horduum (sic *-m*). Amen Jesus.

(1) Goian esan dugun bezala, zenbait orriren puntak falta dira, eta horren-gatik hitzen bat edo hitz zatiren bat falta daiteke. Holakoetan, liburuan zehar ageri diren datuez baliaturik, osatzen dugu textoa.

(2) Grafiazko arazoetan, eskuidatziaren egileak erabili zuen modua erabiltzen dugu. Beraz, bi hitz elkarrekin lotuta, hitz bat bi zati eginik, etab., ager daitezke eta agertzen dira. Egilearen jokabide hori, zenbait aldiz, nahiko anarkikoa dela uste dugu.

Credo *****

- 1.º—Nic siniscen (sic *-cen*) det Jaungoico, Aita guztia podero-soagoan, ceruaren, eta lurraren criadorea.
 - 2.º—Eta aren Seme bacar, Jesu-Christo, guere Jaunagan.
 - 3.º—Ceña concebituzan Espiritu-Santuaren obraz, eta virtutez; jaiozan Santa Maria Virgineagandic.
- 2at.
- (4.º—Pad)eciduceban Poncio Pi(lato)sen poderioaren azpian, (i)zanzan crucificatua, illa, eta sepultadua.
 - 5.º—Jachizan infernetara, irugarren egunean resucitatuza illan artetic.
 - 6.º—Igo ceban Ceruetara, eta dago jarriric Jaungoico Aita guztia poderosoaren alde escuitic.
 - 7.º—Andic etorrico da viciac, eta illac juzgatcera.
 - 8.º—Nic siniscendet (sic *-cen-*) Espiritu Santuagan.
 - 9.º—Eleiza Santa catholiquea, Santuan comunioa.
- 3.
- 10.º—Pecatuan barcacio.
 - 11.º—Araguiaren resurreccioa.
 - 12.º—Eta vicitza fin baguea.

Salve =

Salve Regina Jaungoicoac gordezaytzalea (sic *-lea*)³ Erreguinea, misericordiaren Ama, vicia, eta dulzurea, eta esperanza gueurea. Salve, zure diez (sic *di-*) gaude Evaren seme desterraduoc suspirioa, eta negar zuri eguiten dizugula negarrezco valle onetan. Ea bada Andrea, abogada guerea, itzulitcezu ceurebegui misericordiazco oriec gugana. Eta des-

(3) *Salve Regina*-ren ondoan izartxo bat ipintzen du, eta gero orrialdearen ezkerreko bazterrean, hau eransten du: «Jaungoicoac gordezaytzalea Erreguinea». Hemen ikusten da, DOCTRINA idatzi eta gero izan zirela josiak orriak.

- 3at. tierro aub igaro *et*quero (sic *et*-) eracutsieguiguzu Jesus, zure sabeleco fructu bedeincatua. O clementissimea! O Piadosea! Omisericord⁴ O Dulce beti Virgina Maria! Regutu ezazu gugatic, Jaungoicoaren Ama Santea, itzan (sic *-tz-*) gaitecen dignoac Jesu Christoren prometimentuetan. Amen Jesus.

Jaungoicoaren Legueco mandamentuac.

Jaungoicoaren Legueco Mandamentuac dirade amar.
Lenengo irurac pertenetcicenzaizca (sic *-tcicen-*) Jaungoicoaren honrea-

4. ri, eta beste zazpirac Lagun proximoaren probechuari.
- 1.º—Lenengoa; Jaungoicoa amatcea gauza gutcien gainean.
 - 2.º—Vigarrena: Juramenturic necesidadebague ez eguitea.
 - 3.º—Irugarrena: Jayac guardatcea.
 - 4.º—Laugarrena: Gurasoac honratcea.
 - 5.º—Bostgarrena: Ynor ez ilcea.
 - 6.º—Seigarrena: Castidadea guardatcea.
 - 7.º—Zazpigarrena: Etcer ez ohostutcea.
 - 8.º—Zorcigarrena: Falso testimo-
- 4at. nioric ez egoztea, eta guezurric ez etsatea.
- 9.º—Bederatcigarrena: Ynoren viciquidaric (sic *-da-*) ez deseatcea.
 - 10.º—Amargarrena: Inoren gauzaric, eta haciendaric ez embidiatcea.
- Amar mandamentuoec encerrattendirá bitan: Jaungoicoa amatecan, eta servitcean gautza gutcien gañean eta Lagun proximoa guere buruac becela. Amen.

(4) Ahaztu egin zaio, eta gero hola ipini du: «Omisericord», bukatu gabe, lerro tartean.

Fedeco Articulua—

Fedeco Articulua dirade.

5. amalaub (sic). Lenengo zazpirac pertenetitzen zaizca Divinidadeari, eta bestezazpirac gure Jesu-Christo Jaungoicoa, eta Guizon eguiazco Jaunaren Humanidade Santuari.

Divinidadeari pertenetitzen zaizcanac dirade ohec.

1.—Lenengoa, sinistu Jaungoico gustia Poderoso bacarbategan.

2.—Vigarrena: Sinistu Aiteadana.

3.—Irugarrena: sinistu Semeadana.

- 5at. 4.—Laugarrena: sinistu Espiritu-Santua dana.

5.—Bostgarrena: sinistu Criadorea dana.

6.—Seigarrena: sinistu Salvadorea dana.

7.—Zazpigarrena: sinistu Glorificadorea dana.

Humanidades Santuari pertenetitzen zaizcanac dirade ohec.

1.—Lenengoa: sinistu gure JesuChristo Jauna, Guizona danpartez concebitu itzan zala, Espiritu-Santuaren obraz.

2.—Bigarrena: sinistu jaiotzala-

6. Santa Maria Virgina gandic: Virginea, Semea eguin baño leen, Semea eguin, eta Semea eguin ezquero beti Virginaric guelditcen zala.

3.—Irugarrena: sinistu gure JesuChristo Jaunac recebitucebala eriotza, eta passio gu peccarioc salbatceagatic.

4.—Laugarrena: sinistu, jachizala infernuetara, eta ataracituala veraren etorrera santuaren ichodeten ceuden Aita santuan animac.

5.—Bostgarrena: sinistu irugarren egunean resucitadu-

- 6at. zala illen artetic.

6.—Seigarrena: sinistu igocebala ceruetara, eta dagoala jarri-ric Jaungoico Aita gustia poderosoaren alde escuitic.

7.—Zazpigarrena: sinistu etorricodala viciac, eta illac juzgatcera: aubda: onahi (sic) ematera gloria, cergatic beren Mandamentu Santuac guardatu cituen; eta gaiztoahi seculaco penea, cergatic beraren Mandamentu santuac guardatu ezcituen.

7. Eleyzaco mandamentuac

Eleiza Ama santearen Mandamentuac dirade bost,

- 1.º—Lenengoa, Domeca, eta beste ja/hi egun guardatubeardiranetan Meza ossoa enzutea.
- 2.—Bigarrena: vrtean bein (guichianaz) confessatcea; edoleen eriotzaco peligruric esperatcen bada; edo comulgatubear bada.
- 3.—Irugarrena: Pascua Resurrecciocoetan comulgatcea.
- 4.—Laugarrena: Eleiza Ama Santeac aguincen debanean-

7at. balur itzatea.

- 5.—Bostgarrena: Amarrenac, eta Primiciac Jaungoicoaren Eleiceari ondo eguitea. Amen.

Obra misericordiazcoac

Obra misericordiazcoac dirade amalaub: zazpi Espiritualac, eta zazpicorporalac.

Espiritualac dirade ohec.

- 1.º—Lenengoa: ezdaquianari eracustea.
 - 2.—Bigarrena: conseju ona beardebanari ematea.
 - 3.—Irugarrena: Vts eguiten debanari corregitcea.
8. 4.—Laugarrena: Injuriac barcatcea.
- 5.—Bostgarrena: Triste dagoana, consolatcea.

6.— Seigarrena: Lagun proximoaren miseriac, eta flaquezac pacienciarequin sufritea.

7.— Zazpigarrena: Viciac, eta illac gatic Jaungoicoa erre-
gutcea.

Zazpi corporalac dirade ohec.

1.º—Lenengoa: Gaisoac visitacea (sic -c-).

2.—Vigarrena: Gose danari jaten ematea.

8at. 3.—Irugarrena: Egarridanari eraten ematea.

4.—Laugarrena: Cautivoa libratcea.

5.—Bostgarrena: Necesidadea daucanari, soinean eguitea.

6.—Seigarrena: Peregrinoari hostatua ematea.

7.—Zazpigarrena: Illac enterratcea.

Eleyzaco Sacramentuac dirade zazpi ==

1.—Lenengoa: Bautismoa.

2.—Bigarrena: Confirmacioa.

3.—Irugarrena: Penitencia.

4.—Laugarrena: Comunioa.

9. 5.—Bostgarrena: Extrema Vncioa.

6.—Seigarrena: Orden sacerdotala.

7.—Zazpigarrena: Matrimonioa.

Confessio generala —

Ni peccatariaub, confessatcennaizaco Jaungoico guciz po-
derosoari, Bienaventurada Maria beti Virgineari, SanMi-
guel Aingueruari, San Juan Baptistari, San Pedro, eta
San Pablo Apostoluai, eta Santu guciai, eta ceuri Aita

- 9at. espirtual orri, eguin dedala pecatu gravemente, pensamentuz, itcez, eta obraz: neure culpaz, neure culpaz, gucz neure culpa aundiaz. Argaitic regutcen diot Bienaventurada Maria beti Virgineari, San Miguel Aingueruari, San Juan Baptistari, San Pedro, eta San Pablo Apostoluari, eta Santu guciai eta ceuri Aita Espirtual orri, regutu-dezazula Jaungoicoa nigatic. Amen Jesus.

Acto contriciocoa —

Neure Jesu-Christo Jauna, Jaun-

10. goicoa, eta Guizon eguiazcoa, neure Criadorea, Redemptorea, eta salvadorea, ceurcerana (sic *ceur-*) cergaitic ceran, eta cergaitic amatcenzaitudan gauza gucien gainean: damudet Viotz gucitic ceure Divina Magestadea ofendidua: proponitcendet firmemente ez gueiago pecaturic eguitea, eta apartacea ceure ofensaco ocasio gutcietatic; eta confessatcea neure pecatu gutciac; eta cumplitcea neure Aita Espiritualac ematendiran penitencia. Nic ofrecitcendizut neure vitcia obrac, eta
- 10at. trabajuac neure culpa, eta peccatu gutcien satisfaccioraco. Nola suplicatcen dizuran, ala naiz confiatcen cerorren bondade Divino, eta misericordia infinita orregan barcatuco dirazula neure pecatuac ceure Passio Santuco, odol preciosissimoaren, eta eriotcearen merecimentuac gatic eta emango dirazula gracia emendatceco, eta perseveratceco ill artean ceure Santu servitcioan. Amen Jhs. (*errubrika*).
11. Doctrina Christianaren explicacioa Cegamaco Escolan (Gaztelinaz ostein) eracustendan moduan milla, zazpireun, eta berrogeuy, eta batgarren vrtean

.....
.....
.....

Galdetxendizut. Norc criatuceban Guizona?

Eranzutendet. Jaungoicoac verac gauza gutcien cridorea (sic) dan vezela.

G.—Nola criatuceban?

11at. E.—Bere adisquidetasunean, eta gracion.

G.—Certaco criatuceban?

E.—Munduonetan aren Magestade Divinoa etzagutu, servitu, eta amatceco, eta guero ceruan ecusi, eta gozatceco.

G.—Nor itzanzan Jaungoicoac vere gracion criatuceban Guizona?

E.—Adan gure lenengo Aita, cein, criatu ezquero, ifiniceban Paradisu terrenalean.

G.—Beti vici izanduzan Paradisu terrenalean?

E.—Ez Jauna, beraren gracia gal-

12. duceban ezquero.

G.—Noiz galduceban Jaungoicoaren gracia?

E.—Autsi cebanorduan ifinicion mandamentua.

G.—Cér mandamentu itzanzan autsiceban vra?

E.—Debecatucion arbolaren frutua jatea.

G.—Nola jaiotxendirade beste guitzonac, gracion, edo peccatuan?

E.—Peccatu originalean, Jaungoicoaren etsay eguinic, ceruetatic desderraturic (sic), eta infernuetara condenaturic.

12at. Doctrina Xptianaren ⁵ declaracioa, ceyñean eracusten dan
nor dan Christaua, eta cein Christauaren *****
lea ***** ***** seña-

(5) Abrebiagailu bat *Xpt-* letren gainean, lerro tartean.

Galdetendizut. Christauba bacera?

Eranzutendet. Bai, Jauna, Jaungoicoaren gracia dala mediante.

G.—Norgandicdezu (sic) christaubaren itcenori?

E.—Christo gueure Jauna gandic

G.—Cer etsan naideub christauac?

E.—Christoren guizona.

13. G.—Cer aditcen dezu Christoren guizonzat?

E.—Baptismo santuan professatuceban Christoren fede vra dauquen guizona, eta dagoana ofrecituric veraren santu servicioraco.

G.—Cerde christaubaren señalea?

E.—Cruce santua ✠

G.—Cergatic? (sic)

E.—Cergatic dan Christo crucificaduren señalea, ceinetan redemiduguinducen.

G.—Cembait (sic *-bait*) moduten vsatcen deub christaubac señale

13at. orrezaz?

E.—Modu bitan.

G.—Ceinzuec dirade?

E.—Señatcea, eta santiguatcea.

G.—Cergauza da señatcea?

E.—Eguita, escuico escuco beaz aundiarequin iru cruce: lenengoa, becoquian: bigarrena, auban: irugarrena, bularrean: itz eguitendegula gueure Jaungoicoarequin.

E.—Cruce santuaren señaleagatic ✠: gueuren etsaetatic ✠ libra gaizazu gueure Jauna, eta Jaungoicoa ✠ Amen Jhs.

14. G.—Cergatic señatucera becoquian?

E.—Jaungoicoac libragaitcen pensamentu gaiztoetatic.

G.—Cergaitic auban?

E.—Jaungoicoac libra gaitcen itz gaiztoetatic.

G.—Cergaitic bularrean?

E.—Jaungoicoac libra gaitcen obra, eta deseo gaiztoetatic.

G.—Cerde santiguatcea?

E.—Escuico escuco beaz birequin cruce bat eguitea: atsi becoquitic, bularrera: esquerreco sol bardatic (sic)⁶, escuicora, deitzen diogula

14at. Trinidad Santissimeari.

G.—Eracutsi nola.

E.—Aitearen, eta Semearen, eta Espiritu-Santuaren itce-
nean ✠ Amen Jesus.

G.—Noiz vsatubeardeub christaubac señale orrezaz?

E.—Edoceineco obra onen bat atsi beardeban orduan, edo arquitcen danean necesidade tentacio, edo peligruren batean: principalmente, ohetic jaiquitcean: echetic irtecean: (sic -c-) Eleizan sarcean: Jatera, eta lotara dijoanean.

G.—Cergaitic orrembeste bider?

15. E.—Cergaitic gueure etsaiac tempora, eta lecu gutcietan dau-
den guri guerra ematen.

G.—Cer etsai dirade oriec?

E.—Mundua, Demonioa, eta araguaia.

G.—Badauque cruceac virtuteri etsai orien contra?

E.—Bahi Jauna.

G.—Nundic izanceban cruce santuac virtute ori?

E.—Cergaitic Christoc cruce santuan vencidu izancituan vere eriotcearequin.

(6) Hola dago idatzirik: bi hitzetan partiturik, eta *l* ta *r* kontsonanteak tokiz aldaturik.

15at. Doctrina Christianaren divisioa $\frac{\text{*****}}{\text{*****}}$

G.—Christauba vso razoizcora etorri ezquero, *zeimbait* (sic *-ei- ta -ai-*) gauza dago obligaturic jaquitera?

E.—Doctrina christianeac contenitcen dituan laub gauza.

G.—Ceinzuac dirade?

1 E.—Lenengoa: cer sinistu bear deban.

2.— Bigarrena: cer oracio eguin (edo cer escatu) bear deban.

3.— Irugarren: Cer obratu bear deban.

4.— Laugarrena: cer recebitu be-

16 ardeban.

G.—Nola jaquingo deub cer sinistu beardeban?

E.—Jaquinarequin, credoa, edo fedeco articuluac.

G.—Nola jaquingo deub cer oracio eguin (edo cer escatu) beardeban?

E.—Jaquinarequin Paternosterra, eta beste Eleizaco oracioac: (ceinzuac diran Ave Maria, eta Salvea)

G.—Nola jaquingo deub, cer obratu beardeban?

E.—Jaquinarequin Jaungoicoaren legueco mandamentuac, bost Eleizacoac, eta amalaub

16at. obra misericordiazcoac.

G.—Nola jaquingo deub cer recebitu beardeban?

E.—Jaquinarequin zazpi sacramentuac $\frac{\text{*****}}{\text{*****}}$ (*errubrika*)?

(7) Errubrika hau eta 25. orrialdekoa, esku batek eginak direla uste dugu.

17. Doctrina Christianaren leenengo partea, ceñetan declaratcen diraden Credoan, eta Fedeco articuletan contentitcen diraden misterioac.
.....

G.—Norc esanceban Credoan?

E.—Amabi Apostoluac.

G.—Certaco?

E.—Gu fedean informatceco.

G.—Eta zuc certaco etsatendezu?

E.—Christaubac dauquegun fedeaub confesatceco.

G.—Cerda fedea?

E.—Ecusi ezdeguna sinitcea (sic).

G.—Cersinitcendezu ecusi ez-

- 17at. dezunic?

E.—Sinitcenditut, Jauna, fedeco iru misterio principalenac: Credoan, eta Sacramenuetan contentitcen diran beste gauza gutciaquin claramente, eta beste Eleitza (sic) Ama santa catholicoac sinisturic dauzcanac.

G.—Ceinzuec dirade iru misterio principalenac?

E.—Trinidad Santissimaco misterio, Encarnaciocoa, et (sic) Eucharistiocoa.

mro- Ecutsi dezagun, bada, nola sinistcen dezun Trinidad San-

18. tissimaco misterioa

G.—Nor da Jaungoicoa?

E.—Da Gauzabat excelenteana, eta admirableana, etce etcin etsan, eta ezpensatu liteana: J (sic) Jaun bat infinitamente poderosoa, sabioa, Justoa, principioa, eta fina gauza gutciena, eta verac ezdebana principioric, eta ez itzango finic.

- G.—Nor da Trinidad Santissimea?
- E.—Jaungoicoa bera: Aitea, eta Semea, eta Espiritu-Santua:
iru Persona diferenteac, eta, Jaungoico eguiazco bat.
- 18at. G.—Cembait Jaungoico dirade?
- E.—Bat, Jauna.
- G.—Cembait Persona?
- E.—Iru, Jauna.
- G.—Ceinzuec dirade?
- E.—Aitea, eta Semea, eta Espiritu Santua.
- G.—Oetatic ceinda Jaungoicoa?
- E.—Irurac Jaungoico eguiazco bat.
- G.—Aitea Jaungoicoada?
- E.—Bai, Jauna.
- G.—Semea, Jaungoicoada?
- E.—Bahi, Jauna.
- G.—Espiritu Santua Jaungoicoada?
- E.—Bahi, Jauna.
19. G.—Orieac iru Jaungoico dirade bada?
- E.—Ez porcierto Personac iru, baña Jaungoico eguiazcobat.
- G.—Nola ez dirade bada iru Jaungoico, iru Persona diraden,
becela?
- E.—Cergaitic Personac iru badira ere diferenteac, irurac de-
bean Essenciabat, eta Jaungoicotasun bat.
- G.—Aitea Semea bada?
- E.—Ez Jauna.
- G.—Semea Aitea bada?
- E.—Ez, Jauna.
- G.—Espiritu Santua Aitea, edo

19at. Semea bada?

G.—Cergaitic?

E.—Cergaitic, personac euren artean diferenteac diraden, Jaungoico eguiazco bat badiraere.

G.—Iru Persona oetatic ceinda, zarrena?

E.—Irurac dirade igual Jauna.

G.—Cergaitic, bada, Aitea ezda zarrago Semea baño, edo Semea Espiritu Santua baño?

E.—Cergaitic, Aiteac izana (aub da Jaungoicotasuna) itzanceban instante artan,

20. itzanceban Semeac; eta Aiteac, eta Semeac itzana itzanceban instante artan, itzanceban Espiritu-Santuac.

G.—Norda Aitea?

E.—Da Personabat beste personaetatic ez datorrena.

G.—Norda Semea?

E.—Da Personabat, Aitearen entendimentutic datorrena.

G.—Norda Espiritu Santua?

E.—Da Personabat Aitearen, eta Semearen vorondatetic datorrena, principio

20at. batetic vecela.

G.—Iru Personaotatic ceinec daduca poderio, virtute, edo gracia gueiago?

E.—Irurac dirade, Jauna, berdin gauza gutcietan.

G.—Nundago Jaungoicoa?

E.—Mundugucian, Jauna eta especialmente ceruan eta Santissimo Sacramentu Altarecoan.

G.—Cergaitic etsatendezu, dagoala especialmente ceruan, eta Santissimo Sacramentu Altarecoan?

E.—Cergatic (sic) dagoan lecu ohec biotan modu diferentean mun-

21. duan dagoanaz gainetic.
- G.—Nola dago munduan?
- E.—Berac criatu cituan criatura gutciay itzana ematen eta emancien itcenean (sic) conserbatcen, presente dagoala lecu gutcietan bere poderio arequin nahideban gutcia eguiteco.
- G.—Noladago Jaungoicoa ceruan?
- E.—Andauden bienaventuraduahi Vera ecustea, etagotzatcea permititcen.
- G.—Nola dago Santissimo Sacramentu Altarecoan?
- 21at. E.—Jesu-Christo gueure Jaunaren corputz Sacratissimoari vni-
turic.
- G.—Nola daude criaturac Jaungoicoagan?
- E.—Esponjabat barrutic, etacampotic vrez aseric dagoan vetcela.
- G.—Emenbadago Jaungoicoa?
- E.—Bai, Jauna (etsandanbetcela) guri itzana ematen, eta emancigun itzanean gu conserbatcen.
- G.—Jaungoicoa badago infernuan.
- E.—Bahi Jauna, emendagoan betcela
22. eta Juez rigurosoabetcela an daudenac castigatcen.
- G.—Mundua criatu baño lehenago nun cegoan Jaungoicoa?
- E.—Bera beregan Jauna.
- G.—Badeub Jaungoicoac principioric, edo itzango deub finic?
- E.—Ez Jauna (lehen etsan dan betcela) cergaitic dan Eternoa.
- G.—Cer etsan nai deub Eternoac?
- E.—Ezdebala principioric, eta ez finic; eta bera dala prin-
cipioa, eta fina gauza guciena.
- G.—Cer etsan naideub, Jaungoico guztia Poderosoac?

- 22at. E.—Eguiten debala bere naiarequin naideban guztia.
 G.—Iru Personaetatic ceinda criadorea?
 E.—Irurac criadore bat.
 G.—Aitea criadoreada?
 E.—Bahi, Jauna.
 G.—Semea criadorea da?
 E.—Bahi, Jauna.
 G.—Espiritu-Santua criadoreada?
 E.—Bahi, Jauna.
 G.—Oriec iru criadore dirade bada?
 E.—Ezporcierto, Jauna; *cergatic* (sic) ezcituen gauzac criatu, eta.
23. ezcriatcen personac betcela, Jaungoicoac betcela baitce (sic); eta nola irurac diraden Jaungoicoa bat, ala dirade criadore bat.
 G.—Cer etsan nahideub criadoreac?
 E.—Gauza gutciac eceretetic criatu, eta criatcen dituana.
 G.—Iru Persona etatic ceinda, Salvadorea?
 E.—Irurac Salvadorebat.
 G.—Aitea salvadoreada?
 E.—Bahi, Jauna.
 G.—Semea salvadoreada?
 E.—Bahi, Jauna,
- 23at. Espiritu-Santua Salvadoreada?
 E.—Bahi, Jauna.
 G.—Oriec iru salvadore diradebada.
 E.—Ez, Jauna; *cergatic* (sic) ezdebean gracia ematen, eta peccatuac barcatcen personacbetcela, Jaungoicoac betcela baitce; eta nola irurac diraden Jaungoico bat, ala dirade salvadore bat.

G.—Cer etsan nahideub Salvadoreac.

E.—Gracia ematen debana, eta peccatuac barcatcen dituana.

24. G.—Iru Personaetatic ceinda glorificadorea?

E.—Irurac dirade Glorificadorebat.

G.—Aitea glorificadorea da?

E.—Bahi, Jauna.

G.—Semea glorificadorea da?

E.—Bahi, Jauna.

G.—Espiritu-Santua glorificadorea da?

E.—Bahi, Jauna.

G.—Orieac iru glorificadore dirade bada?

E.—Ez, Jauna cergatic ezdebean gloria ematen personac betcela; Jaungoicoac

24at. betcela baitce; etanola irurac diraden Jaungoicoa bat, ala dirade Glorificadore bat.

G.—Cer etsan nahideub Glorificadoreac?

E.—Veraren gracion illcen diradenahi ematen dielagloria.

G.—Iru Personaetatic ceinda redemptorea?

E.—Solamente Semea.

G.—Cergatic bada Aitea, eta Espiritu-Santua ezdirade redemptoreac Semea betcela?

E.—Cergatic ezciraden guizon eguin, ez ill Semea betcela.

G.—Jaungoicoac badeub corputcic

25. guc betcela?

E.—Jaungoicoac ezdeub corputcic, cergatic dan Espiritu purua; baño bahi (sic) Jesu-Christoc Guizona dan partez.

G.—Jaungoicoac ez badeub Veguiric cerequin ecusten deub?

E.—Bere entendimentu aundiarequin.

G.—Esuric ezbadeub, cerequin obratcendeub

E.—Bere Vorondate aundiarequin. (*Errubrika*)⁸.

25at.

Encarnacioco misterioa

G.—Trinidadeco iru Personaetatic cein eguinzan guizon?

E.—Bigarrena; ceina dan Semea.

G.—Aitea eguin batzan guizon?

E.—Ez, Jauna.

G.—Espiritu-santua eguin bazan guizon

E.—Ez, Jauna.

G.—Cein, bada?

E.—Solamente Semea, ceinari, guizon eguin ezquero, derizan Jesu-Christo.

G.—Norda Jesu-Christo?

26. E.—Da Jaungoico vitciaren semea, cein eguinzan guizon, gu redemitceagatic; eta nola vici beardegun exemplo emateagatic.

G.—Nun eguinzan guizon?

E.—Virgina santissimaren Entraña garbietan, gure naturaleza artuaz.

G.—Noren obraz?

E.—Espiritu-Santuaren obraz eta virtutez.

G.—Cer etsan nahideub eguinzala, Espiritu-Santuaren obraz?

E.—Espiritu-Santuac, Aitearequin, eta Semearequin igual-

(8) Errubrikaren eskuin aldean «1741» ipintzen du; eta zenbaki honen azpitik eta errubrikaren eskuin aldetik hau idatzi du: «Martin de Vrteaga». Uste dugunez, hiru gauza horiek esku batek eta tinta berdinez eginak dira, SARRERAn esan dugun bezala. Idatzirik dauden orrialde honetan, beste tinta eta luma batez baliaturik idatzi dira; orrialdeko gainerakoa baino luma lodiago eta tinta beltzagoaz.

- 26at. mente Jaungoico bat bera danac, bere poderio infinitoa-
requin, Maria Virginearen odol garbitic, eta beraren sa-
bele virginalean formatucebala corpuz bat; instantearian
bertan criatucebala anima gutciz excelentebat: anima aub
juntatucebala corpuzarequin: eta corpuz, eta Anima
ohei juntatu eta vnitucizateala Trinidadeco bigarren Per-
sonea Eta modu onetan eguin itzan cebeala Encarnacioco
misterio aub instante batean Tri-
27. nidadeco iru Personac, Jaungoicoaren Semea, lehen sola-
mente Jaungoicozana guelditcenzala Jaungoico; eta Gui-
zon eguinic.
- G.—Christo jaiozanean nolagueldituzan Maria Ama andrea?
- E.—Christo jayo baño lehen, jayotcean, eta jayo ezquero
beti gueldituzan lehen becela doncella garbiric.
- G.—Encarnacioco misterio aub obratu bazuen iru Personac
nola etsatenda eguinzala Espiritu Santuaren obraz?
- 27at. E.—Cergatic iru personac eguiten dituen obraetatic bazuec
atribuitcen zaizca Aiteari: beste baçuec (sic)⁹ Semeari:
eta beste bazuec Espiritu-Santuari aub da poderiozcoac
Aiteari: Sabiduriazcoac Semeari: eta amorioazcoac (sic
-oa-) Espiritu-Santuari: eta nola encarnacioco misterio
aub izanzan amoriozcoa, argatic etsatenda: Espiritu-San-
tuaren obraz.
- G.—Espiritu-santua da orrela Jesuchristoren Aita?
- E.—*Absit*¹⁰ Esporcierto, Jauna, cergatic aita izateraco ezda
bastante,
28. edocein moduz gauza bat eguitea; baicican, orretaraco
beardeub batec bere sustanciatic, edo naturalezatic ber-
tatic: eguin gauza ori eta nola Espiritu-Santuac berac
deban naturalezatic, edo sustanciatic ez ceban eguin
Jaungoicoaren Semearen corputza; baicican Maria Vir-

(9) Hemen *cedilla* erabiltzen du, lehenagoxe eta beralaxe hitz hau bera
-z- kontsonanteaz baliaturik idazten duela: «bazuec».

(10) Eskuidatzian, azpimarratua.

ginearen odol, garbitic; argatic ezderiza bada eta etcin izan ere ceitean Christoren Aita, Espiritu-Santua.

G.—Igaro bazan temporaren bat misterio aub eguiten?

28at. E.—Ez, Jauna, cergatic (etsandan betcela) eguinzan *inistante*-batean (sic).

G.—Jaungoicoac eutci bacion ceruari, Lurrean guizon eguig-teco?

E.—Ez, Jauna.

G.—Aitea, eta Espiritu Santua arquite batciran obra aub eguiten; nola eguin ezciran guizon Semea betcela?

E.—Cergatic vnitu ezciran naturaleza humanoari Semea betcela.

G.—Cembait naturaleza ditu, Jesu-Christoc?

29. E.—Bi, Jauna.

G.—Ceinzuec dirade?

E.—Divinoa, eta humanoa.

G.—Naturaleza Divinoa deban partez norda?

E.—Da eguiazco Jaungoicoa.

G.—Eta naturaleza humanoa deban partez, norda?

E.—Da eguiazco Guizona.

G.—Cembait persona ditu Christoc.

E.—Bat, Jauna, ceina dan Trinidadeco bigarren personea.

G.—Noiz atsizan Christoren Animea gloriac gotzatcen?

E.—Encarnatuzan *inistante* artatic.

29at. G.—Noiz eguinzan Encarnacioco misterio aub?

E.—Marsuaren ogeui, eta bostgarren egunean.

G.—Noiz Jesu-Christo jaiozan?

E.—Gabon gabaren erdian.

- G.—Nola jaiozan.
- E.—Ez beste aurrac jaiotcen diraden becela, baitcican milagrosamente, igarotcen cebala bere Ama Santissimaren sabel Virginala, dañuric batere eguin bague bere pureza Virginalean.
- G.—Badeub Christoc Aitaric, edo Amaric?
30. E.—Jaungoico dan partez deub Aita, eta ezdeub Amaric; eta Guizona dan partez deub Ama, eta ez deub Aitaric.
- G.—Nundago Jesu-Christo?
- E.—Jaungoico dan partez mundu gutcian; eta Guizona dan partez, ceruan, eta Santissimo Sacramentu altarecoan.
- G.—Cer etsan naideub Jesusec?
- E.—Salvadorea, Jauna.
- G.—Certatic salvadu guindutcen?
- E.—Gueure peccatuetatic, eta demonioaren esclavo itzatetic.
- G.—Cer etsan nahi deub Christoc?
- 30at. E.—Vnguitua (sic).
- G.—Cerequin Christo vnguitua izanzan?
- E.—Espiritu-Santuaren gracia, eta Doiaquin.
- G.—Cembait temporan Jesuchristo vitci itzanzan munduan?
- E.—Oguehi, eta amairu vrtean

Passio Santuco misterioa

- G.—Trinidadeco iru personaetatic, cein illzan?
- E.—Bigarrena, ceina dan Semea.
- G.—Jaungoico dan partez, edo
31. guizona dan partez illzan?
- E.—Guizona dan partez, cergatic Jaungoico dan partez etcin illcitean.

G.—Noiz illzan?

E.—Ostirela Santu egunean.

G.—Animan, ala corputcean padecitucituan pena, eta doloreac?

E.—Principalmente animan, bahita corputcean ere.

G.—Nun illzan?

E.—Crutce santuan crucificaturic.

G.—Noiz crutcificatucebean?

E.—Amabi orduetan guichigora, bera.

31at. G.—Ceinlecutan?

E.—Jerusalengo ciudadetic campora, calvarioco mendian.

G.—Cer ordutan illzan?

E.—Arratsaldeco iru orduetan.

G.—Nola illzan?

E.—Lehenen (?) ¹¹ etsandan becela: Guizona betcela.

G.—Cerde illcea?

E.—Animea corputcetic particea.

G.—Animea corputcetic partiduezquero Jaungoicoa bazan?

E.—Bahi, Jauna; cergatic Divinidadea ezan apartatu animatic, eta ezcorputcetic.

G.—Cereguinceban corpuz santi-

32. *tissimo* (sic) arc anima sacratissima vra partiducizacon ezquero?

E.—Guizon piadoso bazuec enterradu izanzuen Getsemaniaco baratzan.

G.—Cer ordutan?

(11) Lehenbizi, *lehen* idatzi du; gero, lerro tartean, *en* erantsi du.

- E.—Arratsaldeco sei orduetan.
- G.—Cembait temporan egonzan corputz santissimo vra sepulchroan?
- E.—Oguehi, eta amairu orduan.
- G.—Cer eguinceban; Christoren anima sacratissima arc, corputz santissimo artatic, partiduzan ezquero?
- 32at. E.—Jachizan infernuetara; ez anima desdichada condenaturic dauden lecura: baitcican limbora (aubda) beraren etorrera santuaren ichodeten Aita santuan arimac ceuden lecura.
- G.—Cembait lecu dauzque Jaungoicoac ifiniric animanzat ce ruaz ostein?
- E.—Laub, Jauna.
- G.—Ceinzuec dirade?
- E. 1.—Lehenengoa: infernua condenatuac juaten diradena.
- 2.—Bigarrena: Limboa, baptizatubague illcendiran aurac juaten diradena.
33. 3.—Iruigarrena: Purgatorioa, Jaungoicoaren gracian illcen badiraere, euren peccatuan satisfacioa (sic -c-) ematera juaten diradena.
- 4.—Laugarrena: Abrahamen senoa, mundua criatuzanetic, Jesuchristo illzaneraño illciraden anima justoac juanciradena.
- G.—Ohetatic ceinetara jachizan Christoren Anima Santissima vra.
- E.—Laugarrenera, Jauna.
- G.—Noiz atsiciran laugarren-
- 33at. lecu onetan ceuden animac gloriac gotzatcen?
- E.—Jesu-Christoren Anima santissimea lecuartan sartuzan instante artatic.
- G.—Noiz irtenceban Jesu-Christoren anima santissimac Limbo artatic.

E.—Irugarren egunean, ataratcen cituala berequin an ceuden anima *justuaec gutciac*.

G.—Noiz resutcitatusan?

E.—Paschua resurreccioco goitcean, iru orduetan.

G.—Nola resutcitatusan?

E.—Bere virtute, eta poderio pro-

34. pioarequin; juntatcencituala bere anima, eta corputz gloriosoac alcarregana ezgueiago illceco.

G.—Resutcitu ezquero, cem baitgarren egunean igotceban ceruetara?

E.—Berroguehi garren egunean (ceina dan Asensio eguna) ordubatetan.

G.—Tempora onetan nun egonzan?

E.—Munduan evilizan acompañaturic, berequin Limbotic ataracituan anima *justoaequin*, consolatcen

34at. bere Ama santissima, eta Apostoluac.

G.—Nundic igotceban ceruetara?

E.—Olibeteco menditic.

G.—Nola igotceban?

E.—Bere virtute propioarequin, lagun eguiten ciobela berequin cerabilcen bienaventuradu gutciac.

G.—Nola dago Christo ceruan?

E.—Jaungoico Aita gustia poderosoaren alde escuitic *etserriric* (sic).

G.—Cer etsan naideub: dagoala *etserriric* Jaungoico Aita guztia paderosoaren alde escuitic?

35. E.—Christo gueure Jaunac, Jaungoico dan partez, daucala gloria igualmente Aitearequin, eta Espiritu-Santuarequin; eta Guizona dan partez, gozatcendebela ceruan dauden santu, eta bienaventuradu gutciac baño gloria gueiago.

G.—Noiz etorrico da Jesu christo vitciac, eta illac juzgatcera?

- E.—Juicioco egunean, Jauna.
- G.—Egun artan resucitatu¹² dirade gutciac?
- E.—Bahi, Jauna; eta bacoiza
- 35at. bere anima, eta corputz presentatuco da Jesu-Christo Juez supremoaren presenciar.
- G.—Ceinzuec dirade vitciac, eta illac?
- E.—Vitciac, aditcen dirade, onac graciaco estaduan illcendiradenac; illac, aditcen dirade gaiztoac, peccatu mortalean illcen diradenac.
- G.—Cerprenio emango die onahi Christoc.
- E.—Seculaco gloria, cergatic beraren mandamentu santuac guardatucituen.
36. G.—Cerde gloria?
- E.—Jaungoicoaren presencian egotea ceruan dauden Santu, eta bienaventuradu gutcien companian, aren magestade Divinoa gotzatcen, eta alabatcen.
- G.—Cerprenio emango die gaiztoahi?
- E.—Seculaco infernua, cergatic beraren mandamentu santuac guardatu ezcituen (sic).
- G.—Cerde infernua?
- E.—Da lecu espantossobat, nun demonioac, eta condenatu gutciac dauden, eta egongo
- 36at. diraden esperanza bague eternidade gutcian penaz eta tormentuz beteric¹³.

(12) Hola dago idatzirik, eta ez «resucitatuco».

(13) «beteric» hitzaren ondotik, eta lerro horretan bertan, hau idazten du: «Almargen» eta izartxo bat azkeneko *-en* horren gainean. Gero, bazterrean, ahaztu zaizkion zenbait lerro ipintzen ditu. Hemen ere ikusten da nola liburua, idatzi eta geroago izan zen josia. Bazterrean erantsi dituen gauzak asten dira hemen: «G- Cer sinitcendezu...», eta hemen bukatzen dira: «etcin falta lezaqueana».

G.—Cer sinitcendezu, etsaten dezunean: Nic sinitcendet Espiritu-Santuan?

E.—Sinitcendet, Jauna, bay dala Trinitate Santissimaco irugarren personea, ceyñari deritzon Espiritu-Santua; eta dala ygualmte. Aytearequin, eta Semearequin: eta Verac Eleyza Ama Santteari reuelatcendion gutcia dala inefablea: auda: etcin falta lezaqueana.

G.—Cerde Eleiza santa catholiquea?

E.—Christaub fiel gutcien congregacioa, edo vnioa.

G.—Norda christaub fiel gutcien munduonetaco burua?

E.—Aita santu Romacoa, ceini gutcioc gauden obligaturic obedcitera, Christoren Vicarioa danbetcela.

G.—Ceimbait (sic) Eliza (sic) dirade?

E.—Bat bacara¹⁴, Jauna.

G.—Ezdaude bada erriascotan

37. Eleiza asco?

E.—Bahi, Jauna; baña gutciac dirade bat: cergatic eleiza santa catholica governatcen deban burua (ceina dan Christo) dan bat: Christaub (sic) fiel gutcioc professatcen degun fedea, dan bat: eta baptismo santua dan bat.

G.—Cergatic etsaten saca (sic) Eleiceari santea?

E.—Cergatic Eleiza santa catholicac professatcen deban Leguea dan santea: Ceremoniac, ceinzuequin Jaungoicoari reberencia eguitenzacan:

37at. eta Eleizaco Sacramentuac diraden Santuac: baita cergatic Eliza Santa onetan betidiraden christaub asco, daudenac Jaungoicoaren gracion, ceinzuecgatic etsatendan, dirala santuac, euren virtute, eta costumbre onac gatic.

G.—Cer etsan nahideub, catholiqueac?

(14) Lehenbizi «bara» idatzi du; gero «ca» ipini du lerro tartean, adieraziz «ba»ren atzetik ipini behar dela. Beraz, «bacara».

E.—Vniversala: auda: Eleiza santa onec comprehenditcen, eta cogitcen debala Christandadegutcia, eta berac comprehenditcen ezdebanic, etcin

38. salvatu liteala.

G.—Cer etsan naideub santuan communioac?

E.—Jaungoicoaren gracion dauden gutciac diradela participante mundu onetan eguiten diraden ondasu (sic) espiritualetan corputz bateco miembroac betcela, ceina dan Eleiza Santa catholiquea.

G.—Nola guizona Eleitcearen miembro eguitenda?

E.—Eleizara sartuarequin.

G.—Nundic eleizara satucoda? (sic)

E.—Baptismo santua recebituarequin.

38at. G.—Cerde baptisterioa, edo baptismoa recebitcea?

E.—Christaub eguitea.

G.—Cer etsan nahi deub, peccatuan barçacioac.

E.—Eleiza Ama santeac dauquela gure peccatuan remedioa, Christo gure Jaunac eutci cituan Sacramentuac diradela mediante.

G.—Ceretsan nahideub, araguiaren resurreccioac?

E.—Juicioco egunean resucitaduco guerala gutcioc, bacoizaren animea biurcen dala bere corputcera.

39. G.—Cer etsan nahideub, vitciza fin bagueac.

E.—Onahi emango diela seculaco gloria, eta gaiztoahi, seculaco penea.

G.—Cer etsan nahideub, amenec?

E.—Credoan contenitcen dan gutcia aladala.

Doctrina Xptianaren bigarren partea, ceñetan declaratcendan cèr Oracio (edo cèr escatu) beardan; eta Eleyzaco Oracioac =

G.—Cerde Doctrina christianaren bigarren partea?

E.—Jaquitea cer oracio eguin (edo cer escatu) beardegun.

G.—Nola Jaquingo degu ceroracio

39at. eguin (edo cer escatu) beardegun?

E.—Jaquinarequin Paternosterra, eta beste Eleizaco Oracioac: ceinzuec diraden Ave Maria, eta Salvea.

G.—Norc etsan ceban Paternosterra?

E.—Jesu-christoc bere aubtic.

G.—Certaco?

E.—Guri nola oracio eguin bear degun eracusteco.

G.—Cerde oracio eguitea?

E.—Jaungoicoagana gueure Viotzac ifiniric, confianza otsoarequin aren Magestadeari escatcea convenizacun gracia.

40. G.—Cerequin escatcen diogu Jaungoicoari?

E.—Oracioarequin eta sacrificioaquin.

G.—Paternosterra etsaten dezunean norequin itz eguitendezu?

E.—Gure Jaungoicoarequin.

G.—Ceinda oracioetatic onena?

E.—Paternosterra.

G.—Cergatic.

E.—Cergatic Christoc bere autic etsanceban Apostoluac escatu cioben orduan?

G.—Cergatic gueiago?

E.—Cergatic dauzcan fundaturic bere charidade gutcian

40at. zazpi peticio.

G.—Ceinzuec dirade?

E.—1.^a Lenengo santificabidi zure itcena.

G.—Cer escatcen dezu peticio orretan

E.—Jaungoicoaren itcena izandirila ezagutua, eta honratua mundu gutcian.

G.—Ceinda bigarrena?

E.—2.^a Vektor gugana zure reinua.

G.—Cer escatcen dezu peiticio orretan?

E.—Jaungoicoac reinadezala gure animatan munduonetan graciaz, eta bestean gloriaz.

41. G.—Ceinda irugarrena?

E.—3.^a Eguinbidi zure vorondatea, nola ceruan, ala Lurrean.

G.—Cer escatcendezu peticio orretan?

E.—Egundezagula Jaungoicoaren vorondatea munduan gaudenoc bienaventuraduac ceruan eguiten debean betcela.

G.—Ceinda laugarrena?

E.—4.^a Egun iguzu gueuren egunerozco oguia.

G.—Cer escatcen dezu peticio orretan?

E.—Jaungoicoac emandeigula

41at. corputceraco mantenimentu convenientea, eta animaraco Espirituala graciarena eta sacramentuac.

G.—Ceinda bostgarrena?

E.—5.^a Barca eguizguzu gueren zorrac, guc ere gueren zordunahi barcatcen diegun betcela.

G.—Cer escatcen dezu peticio orretan.

E.—Jaungoicoac barca deguigula gueure peccatuac, guc ere barcatcen diegun betcela agraviatu, eta gaitz, eguin di-guenhay.

42. G.—Ceinda, seigarrena?

E.—6.^a Ezgaitcezula eutci tentacioan erorten.

G.—Cer escatcen dezu peticio orretan?

E.—Jaungoicoac eutciezdeigula erorten, eta ez consentitzen pensamentu, edo tentacioren batean, ceinequin demonioac procuratcen deban gu peccatuan erortea.

G.—Ceinda zazpigarrena?

E.—7.^a Baina libragaitcezu gaitcetic.

G.—Cer escatcendezu peticio

42at. orretan?

E.—Jaungoicoac libra gaitcela peligro Espiritualetatic, eta temporalatetic.

G.—Cergaitic, bada, etsatendezu leembitcicoa: Aita gurea, ce-ruetan zaudena?

E.—Jaungoicoagana viotza jatsota humildade aundiarequin escatceco.

G.—Cer etsan nahi deub, aiz quenean añaditcen dezun itz arc: ceinadan *amen*?¹⁵.

E.—Ala itzan dirila.

43. G.—Cer oracio etsaten diozu principalmente ama Virgineari.

E.—Ave Maria, eta Salvea.

G.—Norc etsan ceban; ave Maria

E.—Aingeru San Gabrieleac Ama Virgineari salutaducion or-duan.

G.—Norc etsanceban Salvea?

E.—Eleiza ama santeac, ceinac daducan recibituric Maria Santissimari favoreac *etscatceco* (sic).

G.—Ave Maria, edo Salvea etsaten dezunean, norequin itz eguitendezu?

E.—Ama Virginearequin.

(15) Eskuidatzian, azpimarraturik.

43at. G.—Norda ama Virginea?

E.—Da Señora bat virtutez betea, eta Jaungoicoaren ama.

G.—Altaran (sic) dagoana norda?

E.—Da imagina eta semejanzabat ceruan dagoanarena.

G.—Certaco dago altaran?

E.—Imagina vra dala mediante acorda gaitecten ceruan dagoanaz, eta cergatic dan beraren imagina, reverencia tu dezagun.

mro ☩☩☩☩☩ ☩☩☩☩☩ Lomismo eguin beardiezu beste santuan imagnahi.

G.—Oracio eguin beardiegu beste Santuahi?

44. E.—Bahi, Jauna, gueure bitartecohai betcela.

G.—Cer gauza dirade Aingueruac?

E.—Dirade Espiritu bieneventuradu batzuec, daudenac ceruan Jaungoicoa alabatcen.

G.—Certaco Jaungoicoac criatucituan Aingueruac?

E.—Aren Magestade Divinoa alabatceco, eta beraren ministroac betcela governadecean Eleicea, eta gorde ditcean guizonac.

G.—Orrela badezu zuc ere Aingueru guardacoa?

44at. E.—Bahi, Jauna, eta guizon, eta andra gutciec deub bacoizac berea.

mro ☩☩☩☩☩ ☩☩☩☩☩ Bada euqui eguiozo devocioa, eta encomendazaquitzo egun ero.

Doctrina Christianaren irugarren partea ceñetan declaratzen dan cèr obratu beardan

- G.—Ceinda doctrinaren irugarren partea?
- E.—Jaquitea cer obratu beardegun.
45. G.—Nolajaquingo degu cer obratu beardegun?
- E.—Jaquinarequin Jaungoicoaren legueco mandamentuac, bost Eleizacoac, eta amalaub obra misericordiazcoac.
- G.—Cein da Jaungoicoaren legueco mandamentuetatic lenengo?
- E.—1.º Jaungoicoa amatcea beste gauza gutkien gainean.
- G.—Norc Jaungoicoa amatcen deub?
- E.—Jaungoicoaren mandamentuac gordetcen dituanac.
- G.—Cerdá Jaungoicoa amatcea beste gauza gutkien gainean?
- 45at. E.—Nahi itzatea bacoizac bere vitcia lenago galcea, aren Magestadea ofenditu baño.
- G.—Certara obligatcen gaitu mandamentu onec gueiago?
- E.—Jaungoicoa bera solamenteanimaco, eta corputceco reverencia aundiarequin, adoratcera; fede, eta Esperanza otsoarequin beragan siniztzen (sic) degula.
- G.—Norc peccatu eguiten deub mandamentu onen contra?
- E.—Idoloac, eta Jaungoico falsoac adoratu, eta sinitcendituanac.
46. G.—Norc bestec?
- E.—Agoreroac, eta adivinadore falsoac sinitcen dituanac; eta vsatcen debanac Echitceriaquin, edo gauza supersticioquin.
- G.—Ceinda bigarren mandamentua?
- E.—2.º Necesidade bague juramenturic ez eguitea.
- G.—Norc juramentu eguiten deub necesidad bague?

- E.—Eguia bague, justiciabague, eta premiabague juramentu eguiten debanac.
- G.—Peccatu da criaturac necesidade bague juramentu eguitea?
- 46at. E.—Bahi, Jauna; cergaitic juramentu eguiten dioben (sic -b-) eruren (sic *eru-*) Criadoreari.
- G.—Cer remedio dago, bada, juramenturic ez eguiteco envano, edo necesidade bague?
- E.—Acostumbratcea, etz, edo bahi etsatera, Christoc eracusten digun betcela.
- G.—3.º Ceinda irugaren (sic) mandamentua.
- E.—Jayac guardatcea.
- G.—Norc jayac guardatcenditu?
- E.—Messa (sic) otsoa ensuten (sic) debanac eta trabajatcen etzdebanac jahiegunean necessidadebague.
47. G.—Ceinda laugarrena?
- E.—4.º Gurasoac honratcea.
- G.—Norc honratcenditu guratsoac?
- E.—Obedecitu, socorritu, eta reverenciatcen dituanac.
- G.—Norzuac, aita, eta amaz ostera aditcendirade guratsozat?
- E.—Nagusiagoac hedadean, dignidadean, eta goviernoan.
- G.—Norzuac dirade guratsoac dignidadean?
- E.—Sacerdote, eta Religiosoac.
- G.—Ceinzuac dirade goviernoco, guratsoac.
- E.—Alcate jaunac, eta beste repu-
- 47at. blica, edo Erria goviernatcen debeanac.
- G.—Ceinda bostgarrena?
- E.—5.º Inor ezillcea.
- G.—Cer aguincen deub mandamentu onec?

- E.—Lagun proximoa ez ofenditcea ez eguinaz, ez itzas (sic -s), eta ez deseoz.
- G.—Ceinda seigarrena?
- E.—6.º Castidadea goardatcea.
- G.—Cer agincen deub mandamentu onec?
- E.—Itzan gaitecela garbiac, eta castoac pensamentuetan, itcetant, eta obraetan.
48. G.—Ceinda zazpigarrena?
- E.—7.º Etcer ez ostutcea.
- G.—Cer agincen deub mandamentu onec?
- E.—Inoren gautzaric ez quenzaya (sic), ez eduquitcea, eta ez nahi itzatea jabearen vorondatearen contra.
- G.—Ceinda zortcigarrena?
- E.—8.º Falso testimonioric ez egoztea eta guezuric (sic) ez etsatea.
- G.—Cer agincen deub mandamentuonec?
- E.—Lagun proximoaren gaitcic ligiramente (sic) ez juzgatcea; eta ez etsatea, eta ez gueiago
- 48at. aditcea gustoa arcen debala, proximoaren faltaric.
- G.—Norc faltatcendeub mandamentu onetan?
- E.—Razoiaren contra juzgatcen debanac, eta infamatcen debanac; eta descubritcen debanac secretoan gorde beardan gauzaren bat; eta guezurra etsaten debanac.
- G.—Cer eragoztenda bederatcigarren, eta amargarren mandamentuetan?
- E.—Sensualidadeco, eta haciendaco codiciac.
nro = Etsan izazu Eleizaco mandamentuac.
49. damentuac.
- Disc.º Eleiza ama Santearen mandamentuac dirade bost & fol. 7=

- G.—Certaco dirade mandamentu oec?
- E.—Jaungoicoaren Leguecoac obeto gordetceco.
mro Etsan itzazu obra misericordiazcoac.
 Discip.^o Obra misericordiazcoac dirade amalaub & al folio 7 B^a
- G.—Cergatic etsatenzatea, misericordiazcoac?
- E.—Cergatic necesidade graveren batean baitce, ez gaituen obligatcen peccatu mortalaren azpian
- 49at. *Doctrina Christianaren laugarren partea, ceñetan declaratcen diraden recebitu (sic) beardiraden Sacramentuac*
- G.—Ceinda Doctrinaren laugarren partea?
- E.—Jaquitea cer recebitu beardegun.
- G.—Nolajaquingo degu cer recebitu bear degun?
- E.—Jaquinarequin zazpi Sacramentuac.
- G.—Cergauza dirade Sacramentuac?
50. E.—Dirade Christo gueure Jaunac institutucituan (sic -tut-) señale bazuec, guri, ohec diradela mediante, beraren gracia, eta virtuteac emateco.
- G.—Cerda gracia?
- E.—Da itzan Dibino bat, eguiten gaituana Jaungoicoaren seme, eta ceruco heredero
- G.—Cer virtute ematen debeat sacramentuac, graciarequi (sic -qui-) batera?
- E.—Principalmente iru, theologalac eta Divinoac: noladira-den: fedea, esperancea, eta charidadea.
- 50at. G.—Certaco Christoc instituituceban Sacramentu Baptismo-coa?
- E.—Peccatu originala quenceco bahita baptizatcen danagan arquitcen dan edoitceineco (sic) peccatu barcatceco.
- G.—Ceini etsatenzaca peccatu originala?

E.—Gueure aita Adanec eguinceban lenengo peccatuari; ceinequin guztio, beragandic heredaturic, jayotcen gueran.

G.—Guitzonac jaiotcen dirade christaub eguinic?

E.—Ez, Jauna, eta ez Eleizan sarturic.

B.—Nun eguiten dirade christaub?

51. E.—Baptismo santuan.

B.—Nundic Eleizara sarcen dirade?

E.—Baptismo santutic.

B.—Cer recebitcen debeat baptismo santuan?

E.—Fedea, Esperancea, eta charidadea.

G.—Certaco Jaungoicoac emancigun fedea?

E.—Beragan, eta bere misterio gutcietan sinitceco, ecutsi baguinduz bequin (sic) ondo; cergatic aren magestade Divinoac ala dauzcan Eleiza ama santeari revelaturic; eta Eleiza ama santeac

51at. ala eracusten digun guri.

G.—Cerequin galcen da fedea?

E.—Eregiaco edoitcen (sic) peccaturequin.

G.—Certaco Jaungoicoac emancigun Esperancea.

E.—Esperatceco gloria, eta ondasun eternoac Jaungoicoaren gracia, eta gueure obra onac diradela mediante.

G.—Cerequin galcenda Esperancea.

E.—Desesperacioarequin.

G.—Certaco Jaungoicoac emancigun charidadea?

E.—Jaungoicoa bera, gauza gutcien gainean, amatceco; eta,

52. guere (sic) buruac becela, lagun proximoa.

G.—Cerequin galcenda charidadea?

E.—Edoitcen peccatu mortalequin.

- G.—Christauba salvatu valiteque fedea, eta Esperancearequin, charidadea vague?
- E.—Ez, Jauna.
- G.—Caridadearequin, fedea, eta esperanza (sic *-za*) bague?
- E.—Ez, Jauna, cergatic ezdagoan charidaderic, fedea, eta esperanzabague.
- G.—Christoren eriotcearequin, beste bague, salvatu baliteque?
- E.—Ez, Jauna; cergatic diraden
- 52at. necesario obra onac Jaungoicoaren gracion eguinac, Christoren eriotcearequin salvatceco.
- G.—Ceruan daudenac badauquea federic?
- E.—Ez, Jauna, cergatic ecustendebean, emen ecutsibague, sinicen cebean vra.
- G.—Badauquea Esperanzaric?
- E.—Ez, Jauna; cergatic alcanzatu cebean emen ichodeten cebean vra.
- G.—Charidaderic badauquea?
- E.—Bahi, Jauna, aldatean aundiana (sic *-ana*).
- G.—Certaco da sacramentu confir-
53. maciocoa?
- E.—Gu confirmatceco, eta fortaletciceco, (sic *-tcice-*) baptismoan recebitu guenduan fedean.
- G.—Certaco da sacramentu penitenciacoa.
- E.—Baptismo santua recebitu ezquero eguin ditugun peccatu mortalac, baita venialac ere, barcatceco.
- G.—Cerde peccatu mortala?
- E.—Jaungoicoaren Legue santearen contra gauzaren bat eguita, pensamentuz, itcez, obraz, edo deseoz.
- G.—Cergatic etsatenzaca mortala?
- E.—Cergatic illcen deban peccatu

53at. mortala eguiten debanaren animea.

G.—Cerdiligencia eguin bear deub christaubac peccatu mortala barca daquion, eta recebitdizan (sic) Sacramentu penitenciacoaren ondasunac: aub da: confesio eguiazcoa eguitemeco, eta comulgatceco?

E.—Bost diligencia, Jauna; 1.^a Lenengoa: espacio, eta cuidadu aundiarequin bere peccatuan examinea eguitea.

2.^a Bigarrena: eduitceca damua, eta dolorea peccatu eguina Jaungoicoaren contra.

3.^a Irugarrena: eguitea proposito

54. firmea ez gueiago peccaturic eguiteco bere vitcian.

4.^a Laugarrena: humildade aundiarequin confessatcea bere peccatu gutciac, batere euci bague lotsat (sic -t) eta ez bildurrez.

5.^a Bostgarrena: eduitceca animoa cumplitceco, eta cumplidu beardeub, confessoreac ematendion penitencia.

G.—Cerde peccatuan examinea eguitea?

E.—Bacoitzac berac gogora ecartea pensamentuz, itcez, obraz, edo deseoz eguindituan peccatugutciac Jaungoicoaren Le-

54at. gueco, edo Eleizaco mandamentuan contra.

G.—Cerde peccatu veniala?

E.—Da disposiciobat peccatumortalarena.

G.—Cergatic etsatenzaca veniala?

E.—Cergatic christubac (sic -tu-) ligiramente eguitendeban, eta ligiramente barcatcenzacan.

G.—Cembait gauza gatic barcatcenda peccatu Veniala?

E.—Bederatci gauza gatic.

G.—Ceinzuec dirade?

E.—1.º Lenengoa: Messa enzuteagatic.

2. Bigarrena: comulgatcea gatic.

3. Irugarrena: confessio generalagatic.

55. 4. Laugarrena: Obispoaren bendicioagatic.
 5. Bostgarrena: Vrbedeincatugatic.
 6. Seigarrena: Ogui bedeincatua gatic.
 7. Zazpigarrena: Paternosterra etsateagatic.
 8. Zorcigarrena: Sermoya enzuteagatic.
 9. Bederatcigarrena: Jaungoicoari misericordia escatcen zacala, bularra jotceagatic. (*Errubrika*)¹⁶.

55at.

Eucharistico misterioa

G.—Certaco Christoc instituituceban Sacramentu communiocoa?

E.—Guc recebituarequin dignamente itzan daquigun guere animataraco mantenimentua, eta augmenta deigun gracia, ceinequin christauba guelditcendan vnituric Christorequin.

G.—Nordago Santissimo Sacramentu altaracoan?

E.—Jesu-Christo gueure Jauna Jaungoico, eta Guizona dan partez, real eta verdaderamente ceruetan dagoan betcela.

56. G.—Cembait Sacramentu altaraco dirade?

E.—Bat solamente, Jauna.

G.—Ezdago, bada, Sacramentu altaracoa Eleiza ascotan?

E.—Bahi, Jauna, baño gutciac dirade bat.

G.—Cerdago hostia consagratuan?

E.—Sacerdote Jaunac etsatendituan itz consegracioco (sic -se-) ahen virtutez, Jesu-Christo gueure Jaunaren corruptza.

G.—Viciric dago?

(16) Ez genuke esango errubrika hau eta 25. orrialdean dagoena, esku berak egin dituenik.

E.—Bahi, Jauna.

G.—Viciric egoteco, cer dauque?

E.—Animea, eta odola.

56at. G.—Sacerdote Jaunac consagratcendituanean hostia asco, cembait hostia diraden, ambeste Christo guelditcendirade?

E.—Ez, Jauna; cergatic Christoric ezda bat baitcic.

G.—Sacerdote jaunac partitcen debanean hostia consagratua, zatitcenda Jesu-Christoren corputza?

E.—Ez, Jauna.

G.—Cer zatitcenda bada?

E.—Oguiaren cantidadea.

G.—Cein partetan guelditcendagueiago?

E.—Gutcietan berdin eta osoric.

57. G.—Hostiaren cein partetan dago Christo:

E.—Hostia gutcian dago christo gutcia; eta hostiaren edoitcenco partetan dago Christo gutcia.

G.—Noiz etortenda christo ostiara?

E.—Sacerdote Jaunac ostia jatso baño lehenago etsaten dituan itz ahequin batera.

G.—Itz consagracioco ahec etsan baño lehenago cercegoan hostian?

E.—Ogui guichibat, Jauna.

G.—Cer eguinzan guero oguiazaz?

E.—Convertiduzan, itz consagracioco ahec mediante, Christoren corputcean.

57at. G.—Oguiric guelditcen bada hostia artan guero?

E.—Ez, Jauna; baitcican solamente oguiaren accidenteac: noladiraden: colorea, saborea, eta cantidadea.

G.—Cerdago calizan?

- E.—Sacerdote Jaunac etsatendituan itz consagracioco ahen, virtutez, Jesu-Christo gueure, Jaunaren odola.
- G.—Viciric dago?
- E.—Bahi, Jauna; cergatic dagoan vnituric anima, eta corputzarequin batera.
- G.—Noiz etortenda Christo calizara?
58. E.—Sacerdote Jaunac, caliza jatso baño lehenago etsaten dituan itz consagracioco ahequin batera.
- G.—Eta lehenago cer cegoan calizan?
- E.—Ardaub guichibat.
- G.—Cer eguinzan ardaub vra itz consagracioco ahec ezquero?
- E.—Convertiduzan, consagracio (sic *-cio*) itz ahec mediante, Christoren odolean.
- G.—Guelditu bazan guero ardauric calizan?
- E.—Ez, Jauna; baitcican ardauaren accidenteac: nola diraden: colorea, saborea, cantidatea, eta
- 58at. vsaya.
- G.—Hostian, ala calizan dago gueiago Christo?
- E.—Bietan igualmente.
- G.—Trinidadeco iru Personac daude hostia, eta caliza consagratuetan?
- E.—Bahi, Jauna, cergatic bietan dagoan Jaungoicobat gutcia.
- G.—Anbadago ama Virginea, edo beste santu, edo ainguerurenbat?
- E.—Ez, Jauna.
- G.—Christo gueure Jaunac ceruari eusten badio hostian, eta calizan jarteco?
- E.—Ez, Jauna: cergatic ceruan dagoan-
59. betcela guelditcenda aren Magestadea hostian, eta calizan modo maravilloso batean consagracioco itz ahec dirade-

la mediante, extenditcendala egotera ceruan, eta sacramentu altaracoa dagoan lecu gutcietan.

G.—Comulgatcen ceranean, cer recebitcen dezu?

E.—Christo guere Jauna real, eta verdaderamente ceruan dagoan betcela gloria aundiz beteric.

G.—Cer disposicioarequin arquite bearda christauba sacramentu communiocoa recebitceco?

59at. E.—Animea Jaungoicoaren gracion, eta corputza balur naturalean.

G.—Cerde animea Jaungoicoaren gracion eduquitcea?

E.—Ondo confessaturic peccatu mortalaren escrupuloric batre bague egotea.

G.—Cerde corputza balur naturalean eduquitcea?

E.—Gaubaren erditic atsi, eta commulgatuarte, janic, eta ez edanic artubague egotea.

G.—Certaco da sacramentu extrema Vnciocoa?

E.—Iru gauzataraco. Lehenen-

60. 1.^a goa: Pecatuac eutcitcen dituen mancha, eta relequia-hec quenceco.

2.º Bigarrena: Emateco animeari ezfuerzoa Demoniaren contra.

3.º Irugarrena: emateco corputzari *otsazuna* (sic *-tsaz-*) *convenibat*zaco.

Certaco da ordenaco sacramentua?

E.—Consagratu, eta ordenatceco, eta ordenatuahi gracia emateco, euren officioa ondo eguiteco.

G.—Certaco da sacramentu matrimonioocoa?

E.—Esconceco, eta esconduahi gracia

60at. emateco, ceinarequin viciditean euren artean baquean, eta atci ditceam (sic *-m*) semeac ceruraco.

G.—Cer disposicio bearda Sacramentuaub recebiceco?

E.—1. Lehenengoa: Jaungoicoaren gracion arquitcea.

2.º Bigarrena Doctrina Christiana ondo jaquitea:

3.—Irugarrena: ez eduquitcea impedimenturic batere eragotci dezaqueanic Sacramentuaub contrahitcea.

61. *Practica delas Virtudes thelogas (sic)*

G.—Noiz dago christauba obligaturic eguitera acto Fedecoa, Esperanzacoa, eta Charidadecoa?

E.—Lehenengoa: Vso razoizcora etorriezquero aditcen emantzaionean, daducala obligacio aub peccatu mortalaren azpian.

Bigarrena: Vrtean bein *guchianaz*.

Irugarrena: Fedearen, edo Esperanzaren; edo Charidadearen contra etortenzayonean tentacionen bat ahin aundia,

61at. eta fuertea, nolaveragandic, etcin quendulezaquean, edo, vencitu tentacio vra, acto ohec eguinda baitce
beztela

Acto Fedecoa

Neure Jauna, eta Jaungoicoa Nic sinitcendet firmemente Trinidad Santissimaco misterioa, Sinitcendet Aitea dala Jaungoicoa: Semea dala Jaungoicoa: Espiritu-Santua dala Jaungoicoa: baño orregatic ezdiradela iru Jaungoico; baitcican Jaungoicobat bacarra, eta iru Persona diferenteac.

62. Sinitcendet, Jaungoicoaren Semea (ceina dan Trinidadeco bigarren Personea) Guizonadan partez, concebituzana Espiritu-Santuaren obraz; eta jayo zana Santa Maria Virginagandic; Ama Virginea, Semea eguiñ baño lehen; Semea eguiten, eta Semea eguin ezquero beti guelditcenzala lehen betcela Virginaric.

Sinitcen det nœuvre (sic) Jesuchristo Jaunac padecitu cebalaerioza, eta passio, ni redemitceagatic, eta salvatceagatic Irugarren egunean resucitatuzala

- 62at. illanartetic: eta berroquehigarrenean gloriosoa igo**ce**bela ce-ruetara.

Sinitcendet, etorrico dala juicioco egunean, Viciac, eta illac juzgatcera: eta emango diela onahi *suculaco* (sic) Gloria; eta gaiztohay *seculaco Infernua*.

Sinitcen det guere Jesu-Christo Jauna dagoala Jaungoico, eta Guizon real, eta verdaderamente, Sacramentu Altaracoan, eta vera dala Sacramentu gutkien autorea eta instituitu cituana. Sinitcen det neure Jaungoicoa

63. bera dala poderosoa; eguiten debala bere *nayarequin*, nay debangutcia. Finalmente sinitcen ditutaren Magestadeac re-belaturic daduzcan beste gauza gutciac Eleyza Ama Santeari, eta Eleyza aub, ceinaren buruadan Christo bera; dala sola-mente bat, eta santea, catholiquea, eta Apostoliquea.

Acto Esperanzacoa

Nic esperatcen det, neure Jauna, eta Jaungoicoa, cerrone bondade, eta misericordia infinita orregan.

- 63at. Esperatcen det, Jesu-Christoren merecimentuac gatic, eta neu-re obra onac gatic, salvatuco nayzala.

Esperatcendet, barcatuco dirazula neure peccatuac, baldin formatcen badet beardenan damua eta dolorea ceur (sic) ofendituarena.

Esperatcendet, Escatcen badizut Viotcetic misericordia, con-credituco dirazula, eta ceure gracia mediante, ez nabela venzi-tuco Infernu gutciac

64. *Actos de Fé, Esperanza y Charidad*

Acto Charidadecoa

Amatcenzaitut, neure Jaungoicoa, Vioz gutcitic; cergatic ce-raden ahin dignoa izan zaitean amatua.

Amatcendet neure Jesu-Christo nueure (sic) criadorea redemp-torea, eta Salvadorea=

Onorc amatu cinzaquean ceruan Aingueruac amatcen zaituen betcela! O ceinec amatucinzaquean, alaco viozarequin, nolacoarequin amatcen zaituan neure Jesu-Christoren Humanidadeac,

64at. eta bere Ama Santissimac!

Oceinec amatu cinzaquean merecidezun betcela; Baño yaque-
nic (sic) cergatic nayzan flacoa, etcin amatubatzaytut ere
merecidezun betcela, siquiera amatcen zaitut alaco moduan
etcen, ceruric ezpatcenduca ere, nipremiatceco, ez Infernu-
ric, nicastigatceco; orregatican ere ez neuqueala eutcico ce-
rori amatu bague.

Amatcen det ceure Esposa, eta neure Abogada Maria Ama
Andrea.

Amatcen ditut, ceuri gostoa (sic)

65. emateagatic, neure etsay gutciac.

Amatcen det paciencia, eta barcacioa, recebitu dituran ven-
ganza, eta injuria gutciana.

Contricioco Actoac

Damudet, Jauna, ceur ofenditua, cergatic ceran cerana.

Damudet Jauna, ofenditua ceure bondade infinito.

Damudet, neure etsayan injuriaz vengatua.

Damudet, exemplu gaiztoa emana neure proximoay.

Damudet beardan amorio-

65at. arequin ez amatua neure Jaungoicoa, eta proximoac.

Damudet, ahin guichi visitatua, eta reverenciatua Santissimo
Sacramentu Altaracoa.

Damudet ain desgraciatua (sic) izana neure Jesu-Christogana.

Damudet ez vsatua beardan betcela Eleizaco Sacramentua-
quin.

Damudet ez acordatua invocatcea Ama Virgineari, neure itceneco Santuari, eta beste santu gutciay. (Errubrika)¹⁷.

66.

Christaua (sic -*aua*) peccatu mortalaren azpian ezpadago ere obligaturic jaquitera emen seguitcen diraden oracioac; aladalaere, cergaytic asco convenicolitzaio jaquitea; argaytic, bada, dixoaz (sic) emen escribituric.

Zazpi peccatu capitalac, ceñay deitcenzatean pecatu mortallac, dirade ohec.

- 1.º Lenengoa: Soberbia.
- 2.º Bigarrena: Avaricia.
- 3.º Irugarrena: Lujuria.
4. Laugarrena: Ira, edo venganza.

66at. za.

5. Bostgarrena: Gula.
6. Seigarrena: imbidia edo inoren onaz gaitz arcea.
7. Zazpigarrena: Nagusitasuna.

Zazpi pecatuohen contra arquitcen dirade zazpi Virtute

1. Lenengoa: Soberbiaren contra, Humildadea.
2. Bigarrena: Avariciaren contra Liberalidadea.
3. Irugarrena: Lujuriaren contra, Castidadea.
4. Laugarrena: Iraren, edo venganzaren contra Paciencia.

67. 5. Bostgarrena: Gularencontra Abstinencia: edo convenizain baño (sic) gueiago ez jatea, etaezedatea (sic: *hirurak bat*).
6. Seigarrena: Inbidiaren¹⁸ contra, caridadea.

(17) Errubrika hau eta 25. orrialdean ageri dena, esku berdinak eginak daitezke izan.

(18) Lehenbizi «Yndiaren» idatzi du, eta gero *bi* silaba sartu du, lerro tartean ipiniz. Beraz, guk «Ynbidiaren» irakurri behar dugu.

7. Zazpigarrena, Naguitasunaren contra, Diligencia, edo obra onac eguiteco ciudadua paratcea.

Animaren etsayac dirade iru

Lenengoa: Demonioa.

Bigarrena: Mundua.

Irugarrena: Araguaia.

67at. Animaren pottenciac (sic -tt-) dirade iru=

1.^a Lenengoa: Memoria.

2.^a Bigarrena. Entendimentua.

3.^a Irugarrena Vorondatea.

Gorputzaren (sic) sentiduac dirade bost.

Lenengoa: Ecustea.

Bigarrena: Aditcea.

Irugarrena: Vsaya senticiea (sic)

Laugarrena: Gustua arcea

Bostagarrena: Escuaz icutcea.

Virtute Theologalac dirade iru

1.º Lenengoa fedea 2 Bigarrena Es-

68. perancea. Irugarrena: caridadea (sic).

Virtute Cardinalac dirade laub.

1. Lenengoa. Prudencia.

2. Bigarrena. Justicia.

3. Irugarrena. Fortalezza.

4. Laugarrena. Templanza.

Espiritu-Santuaren Doeac dirade zazpi-

1. Lenengoada, Sabidurico (sic -rico) Doea.

2. Bigarrena, Entendimentuco Doea.

3. Irugarrena, conseju onaz gobernatceco Doea.
 4. Laugarrena, Fortalezaco Doea.
- 68at.
5. Bostgarrena, Ba(c)oitzac bere faltac ezagutceco Doea.
 6. Seigarrena, Piedadeco Doea.
 7. Zazpigarrena, Jaungoicaren bildurtasunaco Doea.
Espiritu-Santuaren Fructuac dirade amabi —
1. Lenengoa: *Caridadea* (sic).
 2. Bigarrena. Baquea Espiritucoa.
 3. Irugarrena: Longanimidadea, ceñec declaratcen deban animoaren generosidadea, eta aunditasuna ondasun etorquizun eterno aen icho eten (sic) egotean.
 4. Laugarrena: Benignidade(a)
- 69.
5. (Hautsiric orri hau, eta uste dugunez
 6. beste bat ere bai; beraz gutxienez BI (2)
 7. orri falta dira).
 - 8.
 - 9.
 - 10.

(Lekaroz, 1983, Azaroak 25)

The order of affixes in the Basque
synthetic verb

Peter Bakker

THE ORDER OF AFFIXES IN THE BASQUE SYNTHETIC VERB

Abstract

In this paper I want to provide an explanation for the rather complicated structure of the synthetic verb in Basque. The Basque verb can have, theoretically, a total of about fifteen affixes. My analysis will consist of a combination of a model for a universal order of affixes and a diachronic explanation of Basque affix order.

1. Introduction

In this paper I treat the order of affixes in the Basque synthetic verb. It will deal with Euskara Batua, the form of Standard Basque in development since the 1970's. Sometimes, however, I will refer to Basque dialects. Unless otherwise indicated, I will refer to Euskara Batua.

The description of any phenomenon in Euskara Batua, immediately raises two problems.

In the first place Batua, composed as it is out of different dialects, is sometimes inconsistent. For example, the order of the affixes in the verb **ion* ('to say', with only declined forms) is different from the order in other verbs, because it has been taken over from the Bizkaian dialect of Basque, which has an affix order differing in some respects from the affix order in Gipuzkoan and Labourdin Basque, on which Batua is mainly based.

In the second place, the process of standardization of the Basque language is still going on. This means that some phenomena existing in different forms in the dialects have not yet been standardized. I cannot provide information about the allocutive (see section four), although this is an important phenomenon in Basque dialects.

Given the separation of morphology, as is traditional, into inflection, derivation and composition, this paper focuses on in-

flection. Composition and derivation relate to affix order only partly. Basque has a lot of derivational affixes that sometimes combine. It would be otiose to enumerate these affixes here. I will only deal then with a limited set of affixes.

My criterion for dealing with a particular affix is its capacity to appear in the synthetic conjugation of the verb. In this way I avoid drawing a clear line between inflection and derivation. Some of the affixes dealt with by me will be classed as inflectional by some and derivational by others, depending on one's criteria.

For a correct understanding of the Basque verb, two distinctions are important.

First, Basque is an ergative language. The object of a transitive clause is marked with the same case ending as the subject of an intransitive clause (the absolutive case, in Basque $-\emptyset$). The subject of a transitive clause is marked by a different case, the ergative (in Basque $-k$).

Second, it is important to know that Basque has two classes of verbs, one class that contains synthetic verbs (conjugated without auxiliary) and another class of periphrastic verbs (conjugated with auxiliary). Only a limited class of verbs have a synthetic conjugation. Practically all of these have defective paradigms. Except for one or two, all of the synthetic verbs can also be conjugated periphrastically. The auxiliary in the periphrastic verb can be used independently. It then means 'to have' or 'to be'. Example (1) gives the synthetic form of *etorri* ('to come') with 1st person subject, example (2) the periphrastic form¹.

(1) na -tor
 1stsg.abs.-ROOT
 'I come'

(2) etor - tzen n-aiz
 ROOT - imperf. 1stsg.abs. -AUX
 'I come' 'I am'

Footnotes

I want to thank Pieter Muysken and Rudolf de Rijk for their help and support and the latter for initiating me into the mystery of the Basque language.

1) A list of abbreviations used is added in an appendix.

In this paper I will first describe the affixes in the Basque synthetic verb.

Some of the semantic categories that are marked on the main verb will not be considered, such as the contrast between perfective/imperfective (section 2).

In section 3 I give a brief description of Joan Bybee's recently developed universal model (Bybee, forthcoming) for the order of inflectional affixes in the verb. Basque appears to deviate rather strikingly from this model. In section 4 I will try to provide a diachronic explanation for the deviations.

Some remarks about terminology are perhaps in order. I use the term 'affix' for the set of morphemes excluding the root or the stem. With the term 'morpheme', I refer to meaningful elements (roots as well as affixes). Affixes are prefixes, suffixes and infixes. The abbreviations used are explained in the appendix.

2. Basque affix order

In Basque, the following categories can be marked by means of affixes in the Basque synthetic verb:

- the grammatical functions ergative, absolutive and dative;
- the plural of the absolutive;
- the plural of the second person plural ergative;
- tense markers for future and past time;
- allocutive: marking of the sex (and sometimes status) of the person spoken to;
- modals: prefixes mark, whether or not a clause is negative, affirmative, interrogative, true according to rumors etc.;
- subordination is marked by affixes on the verb. If subordination is marked by a suffix, it can sometimes be followed by nominal suffixes (case endings), functioning as subordinate conjunctions, a phenomenon that is known as hyper-declension.

While confining myself to the synthetic verb, I enumerate here, for the sake of completeness, the categories marked in the periphrastic construction of the main verb.

- future; Euskara Batua distinguishes between a synthetic and a periphrastic future tense
- completedness/incompletedness of an action (perfect/imperfect)
- aspect is marked (in some cases) by contrasting synthetic and periphrastic forms. Other aspects are not expressed morphologically.

The subjunctive or counterfactual mood is marked by a different stem in the auxiliary.

The morphemes in the synthetic verb in Basque show a rather fixed ordering, which can be summarized as in Table 1.

A slot matrix like this has a few weak points. Many forms possible according to this matrix do not occur.

Only a limited class of verbs can be conjugated synthetically and nearly all of these only defectively. Some affixes in different positions in the matrix exclude each other. Finally, there are some exceptions, to be discussed below. First I want to make some remarks about combinations of a subset of these affixes.

By combining *-en-* (and allomorphs), *-ke* and *-n* (marking respectively past tense, future tense/potential and past tense), a whole spectrum of moods and tenses can be marked, viz. the moods conditional, potential, imperative and indicative in the present tense, past tense and future tense. Some examples of the verb *egon* (to stay, to remain) with a first person subject are given in (3):

- (3)
<i>nago</i>	'I stay' (ind. present tense)
<i>nagoke</i>	1) 'I will stay' (ind. future tense)
2) 'I can stay' (potential)
<i>nengoen</i>	'I stayed' (ind. past. tense)
<i>banengo</i>	'if I stayed' (cond., with cond. prefix)
<i>nengoke</i>	1) '(then) I would stay' (cond. present)
2) '(then) I could stay (cond. pot.)
<i>nengokeen</i>	'(then) I would have stayed (cond. past)

TABLE 1: morpheme order in the Basque synthetic verb

procl	-	subord	-	abs	-	past	--	ROOT	-	pl.abs.	-	(dat.mark.)	-	dat	-	fut pot	-	erg	-	2 nd pl.erg.	-	past	-	subord.	-	dim	-	det	-	cas,
<u>ba</u>		<u>bait</u>				<u>-en-</u>				<u>-tza</u>						<u>-ke</u>				<u>-te</u>		<u>-n</u>		<u>-ino</u>		<u>-txo</u>		<u>-a</u>		<u>-n</u>
<u>ez</u>		(relativi				<u>-ind-</u>				<u>-zki</u>						<u>-teke</u>							<u>-n</u>		<u>-n</u>					<u>-z</u>
<u>omen</u>		zer)				<u>-end-</u>				etc.														<u>-la</u>						(etc.)
<u>bide</u>		ba				<u>-in-</u>				(many																				
<u>ahal</u>		(cond.)								forms)																				
<u>ote</u>																														

Note: All the vertically ordered morphemes exclude each other. The proclitics, *ez* and *ba*, however, sometimes combine with the other four proclitics.

In addition to the problems already mentioned and normally connected with such a matrix, in Basque a number of additional caveats have to be made.

In the first place I abstract from phonological changes. In different positions epenthetic vowels (often *-e-*, or *-i-* sometimes *-a-*) are added. Maybe this is not completely correct, since sometimes some meaning is assigned to these vowels (for example by Heath 1977 concerning the past tense prefixes). Furthermore, some affixes have allomorphs depending on their position. The affix *-da* for example (1st person dative, allocutive or ergative) loses its *-a* at the end of a word, after which the *-d-* devoices to *-t*. This has no influence on the morpheme order however.

The second caveat does bear on the morpheme order. The position of the affix marking the plural of the absolutive case in the clause, is mostly found in the position mentioned in Table 1, but there are some lexical exceptions.

The verb *eduki* ('to have', 'to keep', root *uka*) has an infix in the stem instead of a suffix:

- (4a) da - uka - t
3^dabs.-ROOT - 1stsg.erg.
'I have it'
- (4b) da - uzka - t
'I have them'

The verb **edun* (to have) most often has a prefix *it-* before the stem:

- (5a) du
3abs.-ROOT
'he has it'
- (5b) ditu
'he has them'

The verb **ion* (to say) has a plural affix at the end of the verb, after the ergative marker and before the past tense suffix *-n*. This

is the normal morpheme order in the Bizkaian dialect, from which this word was introduced into Euskara Batua.

The third exception has to do with the person markings. It is important to keep the ergative system of the verb in mind. If not, the system would be even more complicated because subject and object (or better agent and patient) can be marked with a prefix or with a suffix, depending on the transitivity of the verb.

- (6) na - tor
1stsg. abs - STEM
'I come' (from *etorri*, 'to come')
- (7) na - kusa - k
1stsg.abs. -STEM -2nd sg. erg.
me see you
'you see me' (from *ikusi*, 'to see')
- (8) ager-tzen na - tza - i - k
ROOT-imperf. 1stsg.abs- ROOT - dat.marker - 2ndsg. dat.
appear I be to you
'I appear to you'² (from *agertu* 'to appear' plus auxiliary)
- (9) da - kar - ki - o - t
3^dsg.abs. ROOT dat.marker - 3^dsg.dat - 1stsg.erg.
it bring to him I
'I bring it to him' (from *ekarri*, 'to bring')

Sentence (6) indicates an intransitive sentence (7) a transitive one. (8) is a sentence with an absolutive and a dative, and (9) is (9) a bitransitive sentence. The three verbal forms beginning with *n-* marking the absolutive match the Table, although this prefix *n-* in (7) indicates an object and in (6) and (8) a subject. In all these cases the prefix marks the absolutive.

There is one exception to this order: in the past tense, when the object (in the absolutive case) is third person, the absolutive

2) Martin-Callejo (1982) considers this *-i-* morpheme as a kind of bi-transitivity marker in the auxiliary.

case is not overtly marked and prefixes instead of suffixes mark the ergative. For example:

- (10) ne - kusa - n
 1stsg.erg. - STEM - past
 'I saw it' (compare (7))
- (11) ne - kar - kio - n
 1stsg.erg. - STEM - 3^dsg. dat - past
 'I brought it to him' (compare (9))

The last point concerning which Table 1 lacks precision is the allocutive. In Basque the person addressed to is marked in some cases in independent clauses. For example:

- (12a) nago
 'I stay' (neutral situation)
- (12b) nagok
 'I stay' (when talking to a man with whom the
 speaker is familiar)
- (12c) nagon
 'I stay' (when talking to a woman with whom the
 speaker is familiar).

I passed over this phenomenon called 'allocutive marking', because no system of forms has been accepted yet by the Basque Academy for Euskara Batua. The phenomenon differs widely from dialect to dialect and even within the same dialect. For a description of Labourdin and Souletine allocutive, see Lafon (1959). In 1977 a proposal was published for the standardization of the allocutive (see Knörr 1977), but nothing has been decided yet. This proposal places the allocutive marker between the fut./pot. marker and the ergative marker³.

3) This kind of affixes were not included in Bybee's scheme. She found this only for Korean, although Basque was included in her language sample.

In the hope that this description of Basque affix order is sufficient for the present purpose, in the next section I turn to Bybee's universal model for affix orders (Bybee, forthcoming) in order to see whether Basque fits in the universal model.

3. Bybee's universal model for affix orders in the verb

Generally the order of bound morphemes is much more fixed than the order of words. Therefore it is somewhat strange that word order is much more intensively studied than affix order. Greenberg's famous article (1966) about ordering universals lists twenty morphological universals, but only two of them relate to the order of morphemes.

Universal 28

If both the derivation and inflection follow the root, or they both precede the root, the derivation is always between the root and the inflection.

In other words: derivation is internal to (closer to the stem than) inflection.

Universal 39

When both morphemes of both number and case are present and both follow or precede the noun base, the expression of number almost always comes between the noun base and the expression of case.

In other words: number is internal to case.

Only the first of these two universals has to do with verbal morphology. Later work in this direction, for example in the volume *Word Structure* in the series *Universals of Language* (Greenberg (ed) 1978), does not provide any more information.

As far as I know a universal model for affix orders has been developed only in the last few years (Bybee, forthcoming, ch. 2)⁴.

4) The chapter is called: 'Semantic determinants of inflectional expression'. An earlier draft of the same chapter was called 'Cognitive Bases for Morphological Universals'. At that moment the title of her book was planned to be named 'Morphology and Morphophonemics'.

Bybee investigated what semantic categories can be expressed inflectionally and derivationally in verbs and in what order these categories will appear (and, connected with that, what the chance of fusion with the stem is).

She based her model on two notions: relevance and generality. The greater the *relevance* of a semantic category for the meaning of a verb, the greater the degree of fusion (thus expression in a separate word or stem) and the closer its affix will appear to the stem.

The greater the *generality* of a semantic category, the greater the chance of expression as an inflectional affix in a language. A semantic category has to be generally applicable in order to be expressed as an affix.

Thus the chance of expression of semantic categories as an affix in languages is determined by the generality principle. The order of the elements is determined by the relevance principle. Of course, these are not laws, but universal tendencies.

Bybee distinguishes the following semantic categories for verbs:

- valence: the number of participants of the action and their role (transitive, causative, etc.).
- voice: the perspective from which an action is looked at (passive, active, reflexive, etc.).
- aspect: internal temporal constituency (perfect, iterative, durative etc.).
- tense: the situation in time with respect to the moment of speech.
- mood: vision of the speaker concerning the truth of the proposition.
- number agreement: concord with arguments of the verb (singularity, plurality, etc.).
- person agreement: concord by person with arguments of the verb (e.g. subject agreement).
- gender agreement: concord with arguments of the verbs according to lexical classes (e.g. gender, classifiers, etc.).

These are not the only possible inflectional categories. Some minor ones, like status markers and purposives, were too rare to be included in the comparative survey.

According to Bybee the most probable order in which these categories will appear with respect to the verbal root is, as follows considering their relevance:

- (13) ROOT-valence-voice-aspect-tense-mood-number-person-(obj.)-gender.

Her hypothesis has been tested in a sample of fifty languages without genetic relations or areal contact. The results appeared to affirm her predictions, except for some minor details. The results of the test are summarized in Table 2, where the columns show the frequency of occurrence of the semantic categories as morphological markings on verbs. The black areas show their occurrence as inflectional elements and the white areas as derivational.

Not only were the predicted frequencies confirmed in general, but the ordering hypothesis also. A few tendencies exist: the more to the left in ordering pattern (13), the closer an affix will appear to the verb root. The more to the center of (13) (where the combination of relevance and generality is most important) the greater their frequency as inflectional categories in languages.

In this paper I confine myself, as mentioned before, to affix order. In the next chapter I will investigate to what extent the Basque language (that was included in Bybee's language sample) fits Bybee's model with respect to the affix order. Aspect and gender are not expressed morphologically in the Basque verb, and thus will be excluded from the comparison.

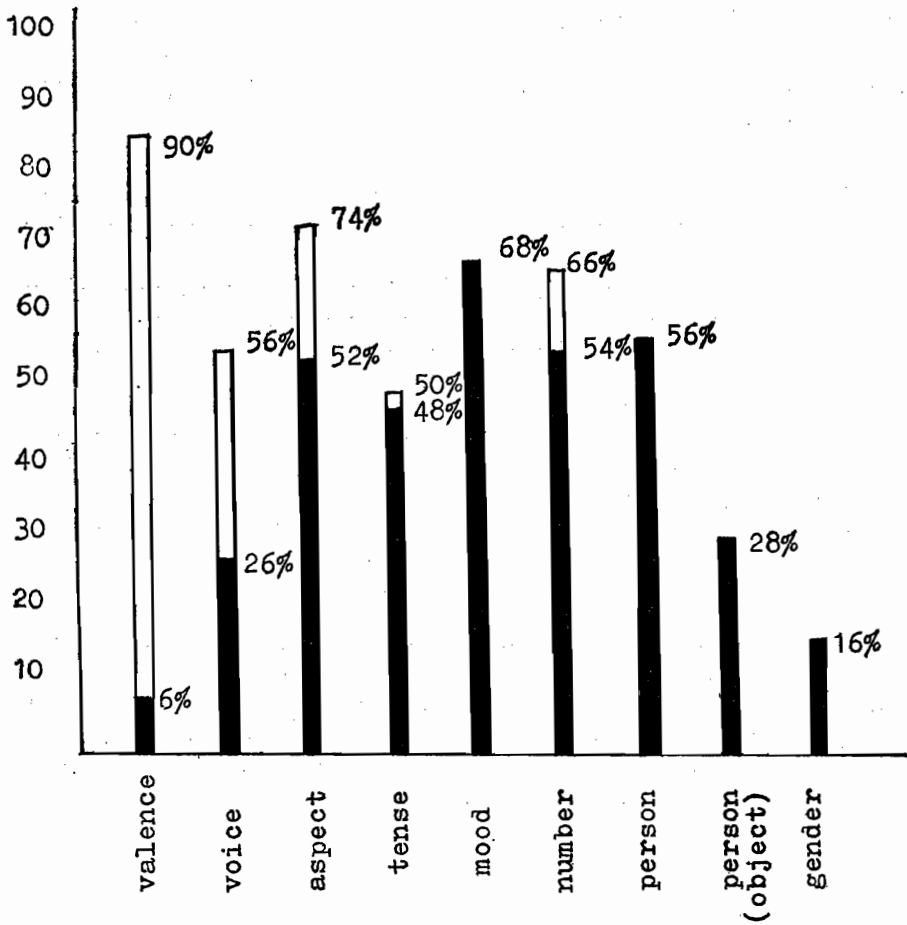

Table 2: Morphological categories marked on verbs (black = inflectional, white is derivational) (from: Bybee).

4. Bybee's model and the Basque language

In this section I compare the affix order in Basque with the universal affix order predicted by Bybee. For convenience I confine myself to the categories mentioned in Bybee's model. Thus subordination is excluded as well as the nominal system that can follow it. I do include the modal proclitics.

In Basque the order of the relevant affixes is as follows:

(14) Bybee's model

ROOT-valence-voice-aspect-tense-mood-number-person-

A B C D E F G H

person(obj.)-gender

I J

(15a) Basque prefixes

mood-person-tense-ROOT

F H E A

(15b) Basque suffixes

A G I E/F H G E

ROOT-number-person(obj.)-tense/mood-person-number-tense

abs. indir.obj. fut./pot. erg. erg.2°pl.-past

In summary: ⁵

Bybee: A B C D E F G H I J

Basque: A E G/H F (prefixes)

and: A G I E/F H G E (suffixes)

5) Since only the order of affixes with respect to the stem is relevant here, I changed the order of the prefixes in this summary from prefixes-ROOT to ROOT-prefixes for ease of survey.

As we see, Basque affix order is rather different from the general tendencies predicted by Bybee:

- the mood prefix is external to person in Basque, contrary to Bybee's model.
- the suffix marking number of absolutive is too close to the root.
- the indirect object is internal to tense/mood instead of external.
- the suffix marking past tense should be closer to the root.
- the ergative marker should be much closer to the root.
- the number marker of the second person plural has a divergent position.

In the remainder of this section I will try to explain the deviations from Bybee's model. I will do this on the basis of a reconstruction of the morphology of the Basque verb by Robert Trask (1977) and to a lesser extent on the basis of other sources.

Trask tried to make a historical reconstruction of the formation of Basque verbal morphology, based on typological arguments and parallels in other languages as well as on a comparison of Basque dialects. Two hypotheses are central in his argumentation: Basque word order shifted from SVO to SOV in the past and the ergative system originates from the passive of a nominative/accusative system. Trask's reconstruction appears to be able to explain the Basque deviations from the universal order.

Trask distinguishes roughly the following stages during the shift from SVO to SOV, as far as the order of morphemes is concerned.

Stage 1

AgentSubj. - mood - ROOT - $\left\{ \begin{array}{l} \text{obj.} \\ \text{prep. } ki + \text{indir. obj.} \end{array} \right.$

Stage 2

AgentSubj + mood - plur.*it* - pass. - verb ROOT-complements
 (sometimes)

Stage 3

PatientSubj. -(it) - past - ROOT { complements
 -*ke* and -*en*
 (mood) (past)

Stage 4

Abs. - past - ROOT - plur. intrans. { complements
 -*ke* and -*en*

Stage 5

Abs. - past - ROOT - plur. abs. - { complements
 (trans + intrans) -*ke* and -*en*

In Stage 5 (modern Basque) we have roughly the affix order as in Table 1

abs-past-ROOT-plur.abs-indir.obj.-tense/mood-erg.-2ndplur. erg-tense

We see that in Trask's reconstruction the relative age of the affixes is important. This is a logical consequence of Givón's theory (e.g. Givón 1976), that verbal agreement markers originate from personal pronouns. When we extend the idea to other categories marked on the verb, then the affix order would also give indications about the temporal order of integration of lexical elements (via clitization) into the verb. Although counterexamples can be easily cited (e.g. Bybee chapter 2.8), this seems to be generally true. In any case it is striking that Trask's reconstruction can account for the exceptions on Bybee's model. Trask, however, also used some generalities about existing affix orders in other languages in his reconstruction of Basque. This would make my argumentation circular. Therefore I will now consider the exceptions to Bybee's model mentioned above one by one.

1) The mood prefix is external to the person prefix

In Basque the morpheme marking mood sometimes ranks first in the verbal complex, even before the absolutive marker. These mood prefixes found further from the root than the person marking prefixes, contrary to Bybee's model, have a rather special status however. Although they form a phonological unit with the verb, they are written separated from the verb in Euskara Batua. De Rijk (1972, p. 113) prefers to call them proclitics rather than affixes. One of them can be used elliptically without a verb (*zu ote?*, 'maybe you?') and others can be used as a noun: *omen* 'rumour', indicating as a proclitic that the speaker has the information from hearsay; *bide* 'way, road', which as a proclitic marks high probability of the proposition; *ahal* marks yes/no questions and it can mean 'possibility' too. *Ez* and *ba(i)* are used as negation and affirmation respectively. An important difference between the moods marked by proclitics and the moods marked by the *-ke* suffix is that the proclitics refer to the modality of the sentence as a whole (and thus are comparable to the subordination markers), while this is not always the case with the tense/mood suffix *-ke*, that can also refer to the verbal complex only.

In short: the proclitics do not have the status of affixes (as indicated by the word 'proclitic'). Moreover, since they refer to the modality of the whole sentence, one could call them 'modals' or 'evidentials'. This explains their position at the front: clitics are external to affixes.

2) 'Number' is close to the root

Although Bybee included affixes specifying 'number' in her predictions, she was not able to test whether number affixes occur in the position she had predicted. This was due to the fact that 'number' and 'person' were too often fused within one morpheme (Bybee chapter 2.6), so that she took these two together. In Basque however, the two morphemes are separate morphemes. It is striking that 'number' affixes are separated in nearly all cases from the 'persons' morpheme with the same reference. The plural marker of the absolutive is nearly always found behind the root and the absolutive marker in front of the root. Two examples with transitive and intransitive verbs:

(16a)	da-bil 3 ^d abs.-ROOT 'he walks'	(16b)	da-bil - tza 3 ^d abs. -ROOT- plur.abs. 'they walk'
(17a)	da-kar 3 ^d abs.-ROOT 'he bears it'	(17b)	da-kar - tza 3 ^d abs. -ROOT- plur. abs. 'he bears them'

According to Trask this plural suffix originate as follows. He takes as an example the verb *egon* ('to stand', 'to exist'). The root is *go*. First there was an unmarked form *da-go* (other moods *lego*, *bego*, *ego/engo*), to which the personal pronouns were attached. Consider eg. the indicative mood:

1 st sg. *na-da-go > nago	1 st plur. *ga-da-go > gago
2 nd sg. *ha-da-go > hago	2 nd plur. *za-da-go > zago
3 ^d sg. da-go	3 ^d plur. dago

The third person forms are identical for plural and singular in the paradigm. To obviate this ambiguity, a plural suffix was added in these two forms, and it later was extended to first and second person plural. In Gipuzkoan Basque (and in Batua) the plural suffix for this verb was *-de*, in Bizkaian dialect (with different affix order) *-z*.

Gip.:	*dago-de > daude	'They stay'
Bizk.:	dago-z	'They stay'

In a later stage the plural suffixes extended by analogy from intransitive verbs to transitive verbs. The same thing could have happened, according to Trask, in the other moods.

The moods are still marked in the third person by distinct initial consonants. In a later stage the other suffixes would have been attached to the verb and plural marker, according to Trask. This would explain, very tentatively, that the plural number marker is so close to the verb stem.

3) Indirect object is internal to tense/mood in Basque

According to Trask, in an earlier stage of Basque the mood was marked by a prefix on the verb (only surviving in the third person in modern Basque). In the same stage the (direct or indirect) object pronouns were integrated, via cliticization, onto the verb, becoming agreement markers. When these mood prefixes lost their meaning by the incorporation of the subject in the verb, a new mood marking affix *-ke* was added in Trask's stage 3. Since the indirect object was already integrated in the verbal complex at that moment, it goes without saying that this suffix has a position further from the verb. The *-ki* morpheme, accompanying in some verbs the indirect object, could have originated from a preposition in an earlier stage when Basque was still SVO.

4) For the past tense suffix *-n* Trask provides a similar explanation. This is a relatively recent suffix and therefore found behind the person agreement markers.

5) Indirect object is internal to ergative (subject marker)

Bybee gives the order ROOT-SUBJ.-OBJ. as the most probable order for person agreement. OBJ. covers both direct and indirect object. In Basque the order of the relevant morphemes is: ABS.-ROOT-INDIR.OBJ.-ERG., which implicates for intransitive verbs: SUBJ.-ROOT and for transitive verbs: OBJ.-ROOT-INDIR.OBJ.-SUBJ.

The order of the person agreement markers in transitive verbs differs from Bybee's predictions. Following her hypothesis, the ergative should have been marked internal to the indirect object.

For this an explanation can be provided.

Basque is an ergative language. According to some scholars ergative languages originate from languages with a nominative/accusative distinction. The passive voice (object in nominative case and oblique subject) was more and more frequently used and thus became the unmarked form. In this way the passive voice ousted the active form. It is possible that after this a new passive came into existence (see e.g. Dik 1978, 159 ff. or Dik 1980, 113-126 for a model for this).

Trask advocates something similar for Basque. The ergative system originates from a passive and if we consider the passive as a change of perspective (as does Bybee, ch. 2.3 and ch. 2.4) and if the order of the transitive verbal complex has indeed originated from the passive, then the earlier pattern would have been: PatientSubj.-ROOT-Indir.obj.-oblique Agent

This order is in agreement with Bybee's model. In fact it is close to the order in the English passive: 'the book was given to Mary by John'. This could explain the positions of the indirect object and the ergative (subject) in intransitive clauses. The oblique Agent was thus integrated in this position into the verb. The postposition of the oblique Agent could be the origin of the ergative case marker *-k* in nouns in Basque.

Trask also provides an explanation for the past tense prefix *en-*. He suggests that this morpheme was possibly an earlier passive marker (or an intransitivity marker). The position of this voice marking morpheme, close to the root, is in any case in accordance with Bybee's model. In no way however is it necessarily so. Trask himself is not all certain and for example Heath (1977) has a totally different explanation for this morpheme, which has to do with a hierarchy of subjects in his view.

We have not yet given an explanation for the order of affixes in the transitive verb in the past tense with 3^d person object (see the third exception in section 2).

According to Trask this still displays the original order. The object was not marked. The ergative subject is in the absolutive position. This could also explain why in the third person forms the *-en* prefix (originally possibly a passive marker, now a past tense marker) is lacking.

In short, the order of person markers is entirely consistent with the hypothesis that the ergative originates from a passive. Since the ergative marker was incorporated into the verb later than the indirect object marker, it has a position after the indirect object suffix.

6) The suffix marking second person plural

The suffix marking the plurality of the second person ergative in the verb is separated from the person marker, as in:

- (18) eman z - en - i - gu - te - n
 'to give' 2nderg- past - indir. obj-1stplur.-2nderg.pl.-past
 given you have it to us
 'you (plur.) have given it to us'

The *-i-* morpheme is indicated here as an indirect object marker. This auxiliary lacks a root. It could be argued (as does Martin-Callejo (1982) that the auxiliary marks the valency of the verbal complex (*-i-* bitransitive, *-u-* transitive).

In (18) the indirect object marker is found between the root (or bitransitivity marker) and the plurality marker of the ergative. For this a natural explanation can be provided. Originally the Basque language disposed of two second person pronouns *hi* (singular) and *zu* (plural). In the course of time *zu* was used more and more when speaking to respected individuals (as paralleled in many other languages), thus slowly ousting the *hi* form. The meaning of *zu* became more and more singular and at this moment *hi* has disappeared in a number of regions. *Zu* is now semantically singular, but morphologically still plural. A new plural form *zuek* (*zu* + plur.) came into existence. When the second person plural is marked by a suffix, the form *-zue* (Gipuzkoan *-zute*) is used. When it is marked by a prefix, the ergative suffix is followed by the plural marker *-te*. This *-te* suffix is obviously identical with the suffix marking the third person plural (see Lafon 1959, 124-127). It is a clear case of markedness-shift (Dik 1978, 111-112).

5. Conclusiones

In this paper we have tried to account for the areas in which Bybee's universal model for affix order deviated from Basque affix order. We did this by comparing it with a reconstruction by R. Trask of the history of Basque verbal affixes. This reconstruction was able to explain the deviations. It is based on the idea, that the order of affixes is related to the relative age of the affixes: the closer to the stem, the older the affix. It is an extension of Givón's model (e.g. 1976), which asserts that agreement always originates from free words that get attached to the verb via cliticization. In the same way morphemes different from agreement (like tense) could be attached to the verb. Thus an 'older' morpheme would be closer to the root.

This idea is not incompatible with Bybee's model. She mentions it as one of the factors influencing affix order (ch. 2.8). The chance of attachment of a full word is of course greater when the relevance of the word for the verb is greater and thus their chance of appearance next to each other. It appears that sometimes relevance and generality are not the only factors. Maybe the factors influencing some of the exceptions were social factors: more frequent use of passive to avoid personal reference, disappearance of the *hi* second person form caused by growing respect for the addressee and the elaboration of an allocutive system to stress solidarity with interlocutors in familiar contacts.

In any case Bybee provided an interesting model for affix model which is a useful tool for the investigation of affix order cross-linguistically.

December 1984

Peter Bakker
Institute of General Linguistics
Spuistraat 210
1012 VT Amsterdam
Netherlands

APPENDIX: list of abbreviations used.

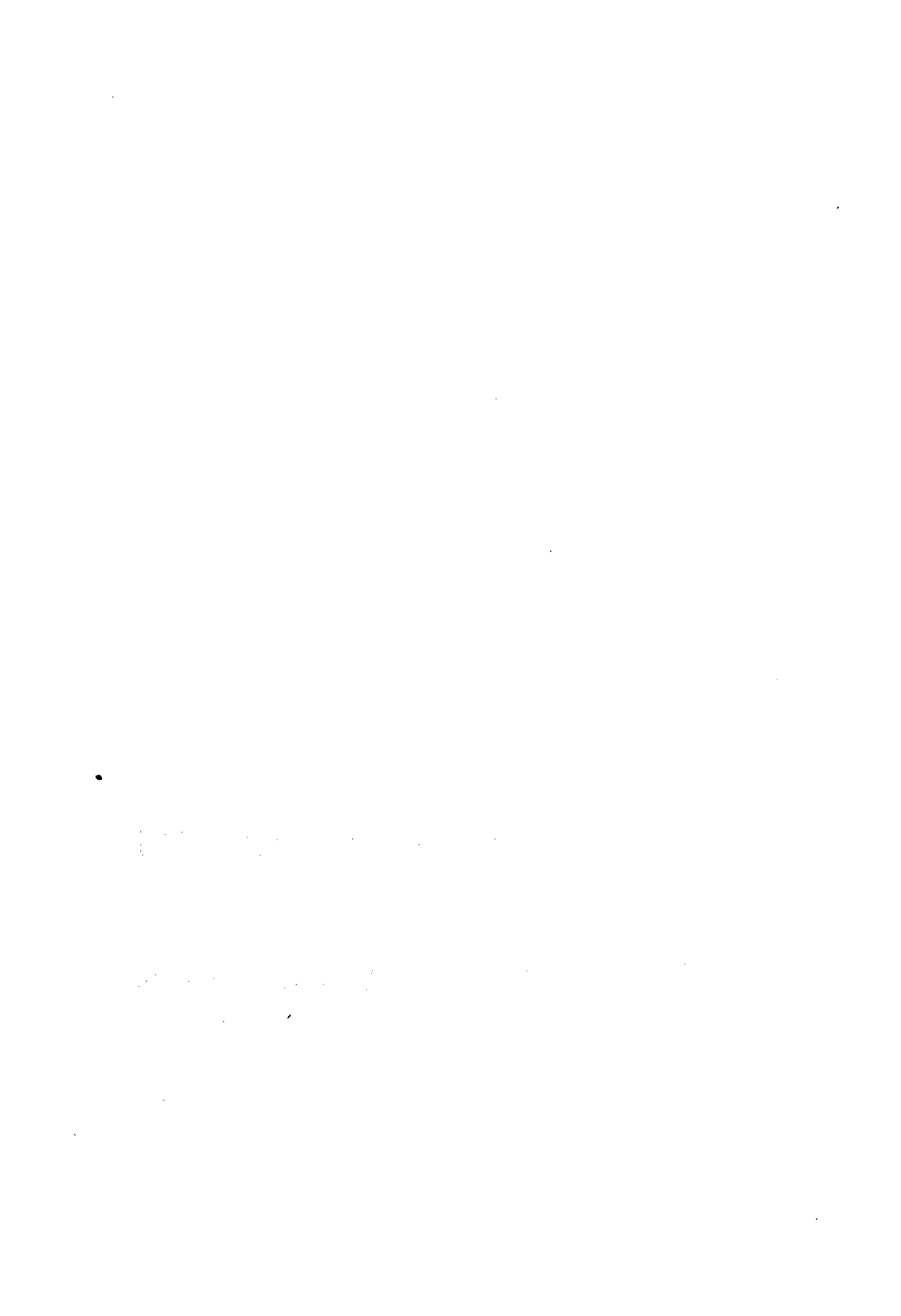
abs. — absolutive	ind. — indicative
ag. — agent	indir. — indirect
cas. — case	mark. — marker
cond. — conditional	obj. — object
dat. — dative	p. — person
det. — determiner	pass. — passive
dim. — diminutive	pl. — plural
dir. — direct	plur. — plural
erg. — ergative	pot. — potential
fut. — future	procl. — proclitics
imp. — imperfect	sg. — singular
imperf. — imperfect	subj. — subject
	subord. — subordination

REFERENCES

- BYBEE, J. L. 1985. 'Semantic determinants of inflectional expression'. Chapter 2 of *Morphology: a study of the relation between meaning and form*. Forthcoming, Amsterdam, J. Benjamins.
- DIK, S. C. 1978. *Functional Grammar*, Dordrecht, Foris. 1981³.
- DIK, S. C. 1980. *Studies in Functional Grammar*. London, Academic Press.
- DOUGLASS, W. A., R. W. ETULAIN, W. H. JACOBSEN JR. (eds.). 1977. *Anglo-American contributions to Basque Studies. Essays in honor of Jon Bilbao*. Reno, Nevada.
- GIVON, T. 1976. 'Topic, pronoun and grammatical agreement' in: C.N. Li (ed.), 155-188.
- GREENBERG, J. H. 1966. 'Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements'. In: J. H. Greenberg (ed.).—*Universals of Language*². Cambridge, Mass.: MIT Press, 73-113.
- GREENBERG, J. H. (ed.). 1978. *Universals of Human Language 3. Word Structure*. Stanford: Stanford University Press.
- HEATH, J. 1977. 'Remarks on Basque Verbal Morphology'. In: Douglass e.a. (ed.), 193-201.
- HYMES, D. H. 'Positional Analysis of categories: a frame for reconstruction'. *Word* 11: p. 10-23.
- KNÖRR, S. 1977. 'Hiketa edo Hitanoaz zenbait argi'. In: *Euskera. Euskaltzaindaren lan eta agiriak. Trabajos y actas de la Real Academia de la Lengua Vasca. Euskera XXII* (2. aldia), p. 701-719.
- LAFON, R. 1951. 'Indications pour l'étude du verbe basque'. *Eusko-Jakintza* 5, 93-106.
- LAFON, R. 1959. 'Place de la 2e personne du singulier dans la conjugaison basque' *BSL* 54, 103-129.
- LAFON, R. 1972. 'Basque'. In: T. Sebeok: *Current Trends in Linguistics IX. Linguistics in Western Europe, 1744-1792*.
- LI, CH. N. (ed.). 1976. *Subject and Topic*. New York.
- MARTIN-CALLEJO, E. 1982. 'The Aux in the Guipuzkoan dialect of Basque'. *Coyote papers. Working papers in Linguistics*. University of Arizona, Tucson. Vol. 3, 1982, p. 59-83.
- RIJK, R. P. G. de. *Euskara Batua*. Chapter 1-24. Unpublished manuscript, Leyden.
- RIJK, R. P. G. 'Partitive assignment in Basque' in: Anuario del Seminario de Filología Vasca 'Julio de Urquijo', vol. VI (1972), p. 130-173.
- RIJK, R. P. G. de. 1972. 'Relative Clauses in Basque. A guided Tour'. In: *The Chicago Which Hunt. Papers from the Relative Clause Festival*. 115-135.
- TRASK, R. L. 1977. 'Historical Syntax and Basque Verbal Morphology: Two Hypotheses'. In: W. A. Douglass e.a. (eds.), 203-217.

Bertso Bizkaitarrak (1688)

Joseba Andoni Lakarra

AURKIBIDEA

	Horriak
0. SARRERA	93
1. Laburdurak eta bibliografia	93
2. Aurkezpena	97
I. HISTORIAZ ZERBAIT	100
1. BBak eta historia	100
2. Urteaz eta egileaz	106
II. EDIZIOA	111
1. D-ri buruz	111
2. Ω -rantz.	114
3. Testua	116
III. IRAKURKETAZKO OHARRAK	124
IV. HIZKUNTZAZKO OHARRAK	136
V. HIZTEGIA	163
1. Adizkitegia	177
VI. ERASKINAK	179
1. Respuesta a la canción bascongada	179
2. Bertso bizkaitarrak (fotografia)	185
3. Respuesta a la canción bascongada (fotografía) ...	

MILA URTE IGAROTA URA BERE BIDEAN
(errefran zaharra)

*Primero dividido que fundado,
Sintió el pueblo en su daño el hierro duro,
Presagio cierto del rigor futuro,
Que amenazaba el disponer del hado.*

(Juan de Arguijo, Sonetos XXX)

0. SARRERA.

0.1. *Laburdurak eta bibliografia.*

Altube, ik., «Observaciones».

AR = Arzadun, *Doctrina christianeen explicacinoa*², Iruña 1758.

Arakistain, «Suplementos al *Diccionario Trilingüe* del P. Larramendi (1746)», A. Fidel Fitaren argitalpena, Revista de Ciencias Históricas, I-II, Barcelona 1881.

Arejita, Adolfo, «Amiletaren Dotrinea (XVII. mendea)», Euskeraren Iker-Atalak-3n (Labayru Ikastegia, Bilbo) argitaratuko den lana. Ik. «Canción Vizcayna» ere.

ASJU = *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»*, Donostia, 1967 eta hur.

Azkue, Resurrección M.^a de, *Diccionario Vasco-Español-Francés*², (1905-1906 koaren facsimila eraskin batekin), Bilbo 1969.

———, *Morfología Vasca*², (1923-1925eko Euskerakoaren berrargitalpena), Bilbo 1969.

- , «Evolución de la lengua vasca», *Euskera* 1935, 57-120.
- , «Gipuzkera osotua», *Euskera* 1933, X + 184 orri.
- BA = Pedro Ignacio de Barrutia y Basagoitia, *Acto para la Nochebuena*. Lakarra eta Latxagaren edizioak erabili ditut.
- BAP = *Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País*, Donostia 1945 eta hur.
- BETOLAZA = *Doctrina Christiana en romance y basquence*, Bilbo 1596. K. Mitxelenaen berrargitalpenaz («La DOCTRINA CRISTIANA de Betolaza (1955)», BAP 1955, 83-100) baliatu naiz.
- Biz. = bizkaiera.
- Blecuá, Alberto, *Manual de crítica textual*, Castalia, Madrid 1983.
- «Canción Vizcayna» = Adolfo Arejita «Cancion vizcayna. Domingo Egikorri (sic) gorazarre kantua (XVII. mendea)» *Euskeraren Iker Atalak-2*, 137-182 (Labayru Ikastegia, Bilbo) 1983.
- Castaños, Florencio, «El genitivo en vizcaíno antiguo» BAP 1957, 60-69.
- «Contribución» = Ibon Sarasola, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos» ASJU XVII (1983), 69-212.
- «Curiosidades» = Alfonso Irigoien «Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario» *Euskera* 1958, 105-132.
- Detxepare, Bernat, *Linguae Vasconum Primitiae*, Patxi Altunak paratu edizioa. Bilbo 1980.
- Elías de Tejada, *El Señorío de Vizcaya*, Minotauro, Madrid 1963.
- , & Percopo, Gabriella, *La provincia de Guipúzcoa*, Minotauro, Madrid 1965.
- Esk. = Eskuizkribua.
- Euskera* = *Euskera. Euskaltzaindiaren agiri eta lanak*. Bilbo 1919-1937. eta 1953 eta hur.
- Fernández Albadelejo, Pablo, *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa, 1766-1833: cambio económico e historia*, Akal, Madrid 1975.
- FHV = Luis Michelena, *Fonética Histórica Vasca*², Donostia 1977.
- Fita, Fidel, Ik. Arakistain eta MI.
- FLV = *Fontes Linguae Vasconum*, Iruña 1967 eta hur.
- Gámiz = J. Goikoetxea Maiza «Joan Baptista Gamiz Ruiz de Oteo. XVIII. mendeko arabar euskal olerkaria. 1696-1773» eta Hendrike Knörr «Gamizen hizkeraz zertxobait» *Euskera* XIX (1974) 167-230 eta lehenda-bizikoaren *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo, poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, Gasteiz 1983.
- GA = Zubiaur, J. R., & Arzamendi, J., «El léxico vasco de los refranes de Garibay» ASJU X(1976) 47-144. Errefraua ere argitaratzen dituzte.

- Gorosabel, *Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa*, facsimila Bilbo 1970, 3 liburuki.
- Irigoién, Alfonso, «Bilbo eta euskara» Euskera 1977. Ik. «Curiosidades» ere.
- KA = Licenciado Martín de Capanaga, *Exposición breue de la doctrina christiana*, 1656 (Dogsonen edizioa erabili dut.).
- LA = Niccolao Landuccio, *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* (1562), M. Agud eta K. Mitxelena argitalpena, bigarrenaren hitzaurrearekin, Donostia 1957.
- Labayru, Estanislao J. de, *Historia General de Bizcaya*, Bilbo 1903 (La Gran Encic. ren berrargitalpena, 1969) V eta VI liburukiak.
- Lafon, René, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*², Donostia 1980.
- Lakarra, Joseba Andoni, «Barrutiaz gehiago: hiztegia» ASJU XVI(1982) 171-246.
- , «Zenbait arkaismoz» ASJU XVII(1983), 41-68.
- , «Acto para la Nochebuenaren edizioa, itzulpena, eta oharrak» in Zenbait egile, *Gabonetako ikuskizuna*, Gasteiz, 1983, 75-126.
- , «Bizkaierazko ablatibo zaharraz» ASJU XVIII-1(1984) 161-194.
- , «-Ø/-TU bizkaiera zaharrea» Euskeraren Iker-Atalak-3n (Labayru Ikastegia, Bilbo 1985) agertuko den lana. Ik. *Thesauruserako* ere.
- Latxaga, *Acto para la Nochebuenaren edizioa*, Tolosa 1983.
- Materiales* = Ibon Sarasola, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*, tesi argitaragabea, Barcelona 1980.
- MI = Rafael de Micoleta, *Modo breue de aprender la lengua vizcayna*, Fitarren argitalpena, Revista de Ciencias Históricas, Barcelona 1881. Ik. halaber «Contribución» eta TAV.
- Mitxelena, Koldo, «Lengua común y dialectos vascos» ASJU XV(1981) 289-313.
- , «Miscelanea filológica vasca (I-IV)» FLV XXIX (1978) eta hur.
- , «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», FLV VIII (1971) 149-169.
- , «Ad experiendum» ASJU XVIII-1(1984), 217-240. Ik. orobat Betolaza, VJ, LA, TAV, FHV.
- Mogel, Juan Antonio, *Peru Abarka*, Durango 1881, facsimila Gerediaga 1981.
- Moret, *De obsidione Fontirabie*, Lyon 1654. La Gran Encic. ko M. Silvestrerren XVIII. mendeko gatzeleratzearen facsimiletik aipatua.
- Murugarren, Luis, «Un texto arcaico vasco más» BAP 36(1980), 411-423.

Observaciones = Seber Altube, *Observaciones al tratado de morfología vasca de don R. M. de Azkue*², Bilbo 1969.

Olaechea, B., *Doctrina cristiana*, Gasteiz 1763.

RS = *Refranes y Sentencias* (1596), facsimila, Bilbo 1975.

Sarasola, Ibon, «Nire / neure, zure / zeure literatur tradizioan» Euskera XXV(1980)-2, 431-446. Ik. halaber, «Contribución» eta *Materiales*.

TAV = Luis Michelena, *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid 1964.

Thesauruserako = Lakarra, Joseba Andoni, *Euskal Thesauruserako Gaiak: Hegoaldeko Testuak (1700-1745)*. Tesina argitaragabea, Euskal Herriko Unibertsitatea, Gasteiz 1984.

UR = Urkizu, Diego Lorenzo de, *Liburu Virginia Santissimien Errosario Santuena*, Pamplona 1737.

VJ = Luis Michelena, «Un catecismo vizcaíno del siglo XVII» BAP 1954, 85-95.

Zelaieta, Anjel, «Peru Abarcaren hiztegia» ASJU XII-XIII(1978-79) 87-199.

0.2. *Aurkezpena.*

Hemen argitara ematen ditudan ¹ *Bertso bizkaitarrek* (BB) ² izan dituzte, dagoeneko, bi argitalpen azken urteotan: Luis Murugarrenek egin zuen lehena 1980ko BAPEko 411-423 orrialdeetan; Koldo Mitxelena eman digu bigarrena arestian aldizkari honetan, ASJU XVIII-1 (1984) 219-239 or. Honako hau hirugarrena delarik, hortaz, bost urtetako epe aski laburrean —laburra, euskalaritzan ohi denarako— zerbait esan beharra dudala iruditzen zait ene burua zuri-tzeko ³ eta xedeak azaltzeko.

Ezer baino lehen, markagarria da bertsook duten interesa eta garrantzia, bai euskararen historiarako, bai euskal literaturarenerako, eta baita, azkenik baina ez gutxienik, historia «hutserako».

Lehendabizikoari dagokionez, euskal testu zaharrak urriegiak eta gaien aldetik ñabardura gehiegirik gabeak dira artean ezagutzen ez genituenak agertzen direnean hauek aztertzen ez saiatzeko —beraien ezagutzaren lilura igaro bezain laster, bederen— bakoitzean ikerketan sakonago eta zabalago jokatuz jakitatea aitzina dedin.

Testuak eskas badira literatur testutzat jo ditzakegunak eskasago; mespreziaezina da, beraz, iritzi estetikoak oraingoz albo utziaz, BB bezalako testu berriek —beraien eta besteren— sorrera, ekoizpen forma (bereziki hemen bezala bertsoan daudenean), igorpen eta bitziaz egin diezaiguketan zeinnahi argi, denik txikiena delarik ere argi hori.

(1) Eskerrik beroenak adierazi nahi nizkieke Koldo Mitxelena eta Julian Martinezi inoiz harrapatu ezina ematen zuen eskuizkribua lortzen lagundu zidatelako eta Donostiako Udalarari argitaratzeko baimenagatik; Koldo Mitxelena eta Blanka Urgelli zor dizkiet gainera lan honen zati handi bat irakurtzea eta mementu ezberdinetan egin dizkidaten ohar interesgarriak.

(2) Beste laburdura eta erreferentzia osoetarako ik. Bibliografia.

(3) Gogoan dut hemen Martin L. West-ek (*Textual criticism and editorial technique* 61, B. G. Teubner Stuttgart 1980) testuak argitaratzen dituzten filologoei egin galdera eta jarri baldintzak: «Is your edition really necessary? That is the first question. Sometimes a new edition may be called for simply because no existing one is easily available to a certain sector of the public —schoolchildren, Poles, or scholars at large. If it is not a question of filling some such gap, a new edition can only be justified if it represents a marked advance on its predecessors in some respect, whether in the fullness, accuracy or clarity with which the evidence for the text is presented, or in the judiciousness with which it is used in constituting the text».

Historiaren aldetik, testu gutxi dirateke BB hauek bezainbat adierazgarri garai edo egitate batzuk —hobe, hauen isladapena zenbaiten buru eta lumetan— ezagutzeko.

Bestalde, bertsoon garrantzia eta interesak adina, eta bigarren hau berretuaz, testuaren zailtasunak berak gaitu saio berrietara bultzatzen. Koldo Mitxelenak ukitu ditu jadanik bertsootako aipamen ilun eta ziri bihurrietarik datozkigun historia aldetiko eragozpenak:

«Bertsook badute, gainera, garai horietako euskal izkribuek behin baino gehiagotan azaltzen duten makurra: ikus, bestela, Satrustegik argitara eta aztertu zituen 1619ko Tolosako «bertso paperak», Olazabalen kontra. Gaizki esaka ari zirelarik (eta ari garelarik) maiz hartzen ditugu ahotan aipamen ilunak, ziri bihurriak, zehar-esan orapilatua, hizkuntzaren aldetikako eragozpenak ehun halako gehitzen dituztenak»⁴.

Zenbait aipamen eta pasadizu testuan bertan alboko oharrez argitu zuen esku ezezagun batek, agian delako «Poema Castellano» horren bitartez ihardetsi zuen Plaentxiko «ingenio»arenak; gero Murugarren eta Mitxelenak hainbat urrats eman dute beren lanetan BBetan egin pertsonai eta gertakarietarako aipuen xehetasunak bilatzen saiatuaz. Halere, eta nahiz eta oraingo honetan ere beharbada zerbait aurreratu, bada zer ikertu alde honetatik.

«Eskerrik beroenak merezi ditu Murugarrenek bertso horien berria, euskalaria ez delarik, eman digulako ametszko azken ukituren baten begira planto egin gabe. Hizkuntza ez menderatzeak, jakina, baditu alde onak, horrela ez baitu barrengo begiak kanpoko okerreko bidetik gidatuko; alde txarrak ere bai, ordea, eta hau edozeinek uler dezake inoren azalpenik gabe»

zioen Mitxelenak⁵ Murugarrenen argitalpenaz arrazoi osoarekin; BBok aski trakets eta itxuragabe irakurtzen genituen (Cf. 1a *altinezca zengati* eta 1g, 2c, 3c, 4a, 5c, 6b eta besteri egin oharrak)

(4) «Ad experiendum» 219.

(5) *aip. lekuan*.

Murugarrenen edizioan, gehienetan bere erruz ez bada ere, kopiari ahalik eta hertsienik lotzen saiatu bait da⁶.

Koldo Mitxelenak bere saioan aurrerapen handiak egin zituen testu fidagarriagoaren bila, errata ugari zuzenduz, *crux* askorentzat aterabideak proposatuaz eta zailtasun nagusienak non ziren markatuaz; orobat, Murugarrenek ez bezala, irakurketazko eta hizkuntzazko oharrak erantsi zizkion historiakikoez gainera bere edizioari. Alabaina, Mitxelenaren saio ezohizko bezain interesgarria⁷ Murugarrenen argitalpenaz (eta hemen zertan neurtu ez dudan bere filologia ezagutzaz) baliaturik burutu *divinatio*an⁸ oinarrituriko eraikuntza dugu eta, inola ere ez izan arren «erdi-txantxetakoa» egileak esan legez, «beste norbaitek testua berriro eta zehazkiago irakurtzea eta argitara ematea» beharrezko genuen Mitxelenak berak ikusi bezala⁹.

Hori da, hain zuzen, ene lan honen helburu nagusia (ik. II. atala); testuaren etorki eta mezuaz hobeki jabetzeko konpli zela iruditu zait zenbait berri bere garaiko giroaz, 1686tik 1690 tartekoaz hor nonbait, alegia, biltzea eta hori egin dut I. buruan. Gorago azaldu bezala, kopiak zailtasun frango izaki, III. atalean ene irakurketak oinarritzen saiatu naiz; IV. atalean BBen hizkuntz ezaugarriarik nabarmenenak aztertu ditut eta V. ean testuaren hiztegi osoa eman dut¹⁰; azkenik, (VI) eraskin batzu ezarri ditut eskuizkribuan BBek giblean duten gaztelerazko ihardespenarekin, eta bien fotografiekin.

(6) Ik. «Un texto arcaico vasco más» 411; alabaina, ik. II. atala kopia zuzendu beharra dago zenbait tokitan, hondatua eta orijinaletik aldatua bait dago.

(7) Testu oso batekin egina bait da eta ez delako pasarte labur edo luzeago batekin.

(8) Irakurle maltzurren batek interes berezirik balu izan dituen hutsen portzentaia jakiteko ez luke III. atala irakurtzea eta kontuak egitea baizik; aurretiaz gaztigitzen diot A. Blecuak (*Manual de crítica textual* 125), filologia klasikoan ohizkotzat ematen duen % 95etik oso urrutit dagoela.

(9) *aip. lana* 235.or.

(10) Testuinguruak ez ditut eman, bertsoen eta lerroen zenbaki eta letrak baino, edizioa alboan baitzen; alabaina osorik dirateke I. Sarasola eta biok prestatzen ari garen 1700 arteko hegoaldeko testuen thesaurusean.

I. HISTORIAZ ZERBAIT

I.1. *BBak eta historia.*

Mitxelena konturatu zen Pablo Fernández Albadalejoren lanaren (*La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa, 1766-1833*, 61.orria) bitartez bertsoon atzean 1686an Bizkaiko jaurerriko ordezkariak hartu erabakiak—hots, Bizkaitik kanpo mea ateratzea debekatzeak-sortu istiluak¹¹ zeudela.

Jaurerriaren monopolio nahi hau probintzi askorentzat kaltegarri bazen Probintziarentzat kaltegarriren Bizkaiko mea ezinbesteko bait zuen bere oletarako^{11 bis}; ez da harritzekoa, beraz, Gipuzkoa izatea gehien ahalegindu zena Bizkaiari aurre egiten, epe laburrean arazo hau ia bien arteko borroka bilakatuaz. Gorosabelek (*Cosas memorables de Guipúzcoa*, II 125) dioenez «Uno de los [asuntos que han ocurrido entre las tres provincias, ya en común, ya también en particular] notables fue el pleito que Guipúzcoa tuvo con Vizcaya en el siglo XVII sobre el impuesto de la venta de Somorrostro»¹².

(11) Zehazki —ahulago bada ere— hauek lehenagokoak dira Bizkaia mea ateratzea debekatzen, edota zergak igotzen, saiatua bait zen 1633, 1634, 1639 eta 1640an; ik. Albadalejo *aip.*lekuan. Cf. «En el continuo temor que pesaba sobre los antiguos bizcaínos de que se les acabasen las minas de hierro con la extracción perpetua, acordaron los representantes del Señorío en la Junta General del 9 de octubre [1685az ari da] «no se sacase vena del Señorío para ningún reino, menos para el valle de Orozco» pues se temía se extinguiese la vena», Labayru *Historia General de Bizcaya* V 532. Ik. liburu honen 538.orrian eta hur. istiluen historiarako. Nolanahi ere, hurrengo oharrean aipatu memorialetik ikus daitekenez probintziaren ustez 1686ko aginduak aro berri eta latzago bat irekitzen zuen.

(11 bis) Cf. «En la carta de la Prouincia de Guipuzcoa de 11 buelue la Prou.^a a ponderar la suma miseria a que la falta de la vena ha reducido a sus naturales, instando a VMgd se sirua mandar dar prouidencia breue a este graue perjuicio, y ruina que amenaza a aquella Prou.^a de la prohibición de la vena». Consejo de Estado Leg 4161 (Simancasko Artxibua) 17.or. [zenbaki gabe Legajoan]. Probintziaren aipatu gutun hori Legajoaren 48-49. orrietan. Ik. halaber P. Fdez. Albadalejo *aip.* Lekuan.

(12) Mearen debekua azaltzeko, ahortzearen aitzakiaz at, bazuen beste ezkutua bat ere Jaurerriak: «Guipúzcoa estaba faltando a la buena correspondencia al impedir que las ferrerías bizcafnas, limitrofes a su provincia, se surtiesen del carbón necesario, quebrantando la inmemorial costumbre que en ello había» (Labayru *aip.lana* V 538); cf. halaber Gorosabel.

Egoera zeinen larria izan zen ikusteko ez dugu Gorosabeli berriz hitza ematea baizik: ¹³

«Dispusieron, además, [Gipuzkoako Batzarrekoek] que hasta el regreso de estos comisionados [Madrila favore eske bidaliak] continuasen reunidas las Juntas, en concepto de particulares, en sesión permanente, a una con el coronel de Tercios D. Domingo Tomás de Isasi. Estas medidas, que por sí solas eran de bastante gravedad, tomaron un carácter todavía más serio con las siguientes: 1.ª Que se prohibía todo comercio con Vizcaya, sea por mar o por tierra. 2.ª Que todos los pueblos de la provincia hiciesen alardes generales y reseñas de armas el día del apóstol Santiago, municionándose inmediatamente. 3.ª Que se hiciese prevención de pólvora. 4.ª Que se diese conocimiento de estas disposiciones a la provincia de Alava, al diputado en Cortes, etc. 5.ª Que se denunciase todo fruto y género que se intentase llevar de esta provincia a Vizcaya, y lo mismo los que se trajesen de este Señorío» (aip. lib. II 131) ¹⁴.

(13) Cf. Labayru *aip.lana* 542. Gaztela eta Estatuko kontseiluen batzar aktetan hasiera hasieratik isladatzen da larritasun hori: «y el Consexo de Castilla en vista de todo lo referido, después de ponderar la suma grauedad de [e]ste negocio, y la dureza con que aquellos naturales se van empeñando... juzga que es bien escusar todo lo que pueda atraer mayores inconvenientes al R[ea]l Servicio» (Estado, 4161, 6-7.or., 1688aren maiatza), «Juzgando este negocio de igual grauedad al que está sucediendo en Cataluña» (9.or., id). Berdintsu 18.or. (maiatzak 19). «El Almirante de Castilla dixo que esta materia está en estado de poderse temer todo lo que promete una desobediencia» (22.or., id). Bizkaitar eta gipuzkoarren buru gogorra eta temakeria ere behin baino gehiago (8, 16, 53 eta 54.or. adibidez) agertzen dira.

(14) Cf. 11 bis oharrean aip. legajoa 35-36.or. Beste aldetik ere ez zeuden geldi, cf. Labayru *aip.lana* V 542: «teniendo noticia de que Guipúzcoa... hacía prevenciones de armas... que había prohibido todo comercio con Bizcaya... convocó Junta de Merindades en Zornoza, en la cual se trató de dar el poder necesario a los del Gobierno Universal para que se arbitrasen los recursos con el fin oponerse a los excesos de los guipuzcoanos, a los cuales, sin embargo, se ordenó se les tratase bien en las personas de sus trajneros, sin consentir injusticias ni atropellos ningunos, y se confirió al maese de campo D. Lope de Andonegui y Rentería estudiase los puntos que podían fortificarse y repararse para que sirvieran de defensa en caso de tener que repelerlos en alguna invasión que intentasen, y las repúblicas señalasen el número de gente que debía acudir a los parajes que Andonegui señalara... En la sesión o Junta del 23 [de Agosto de 1688] ...siguieron asentándose las reclamaciones contra Guipúzcoa y Alaba, y que la Contratación de Bilbao se esfuere porque los géneros del tráfico se condujesen por Orduña y Balmaseda y no por Vitoria. En la del 24 se dispuso se celebrase «en cada año» un alarde general en todas las repúblicas el día de Santiago y se custodiase bien la pólvora... que el gobierno del Señorío satisficiera refutando el memorial presentado por Guipúzcoa y Alaba contra Bizcaya en sus lizas de emulación bastarda, y se trató a la vez de la cuestión del camino de Orduña». Azpimarra neurea. Cf. halaber gipuzkoarren 2.erabakia.

Aipamena luze bezain interesgarri iruditzen zait gure testurako Gipuzkoako Batzarrearen akorduok eta beraiei emandako erantzunak ia osorik isladatzen direla esan bait daiteke BBetan. Hara hor bestela 5b *ain laster mosquetera*, cf. 2.eta 3.akorduak; 5e *Cec ecarri çaitu orain / decretoa eguitera / bay Vizcaya yltera*, cf. id; 9d *Cain nolan quendutera / dator guri burua / yzango esta nere ustean / ain golpe segurua / espada amenazua*, cf. id; 10c (*uste al dosu*) ...*zeuen alardeen / vildurrac dagoezala*, cf. 2. akordua; 11.ahapaldi osoa da gipuzkoarren gudarako prestaeren erantzuna eta 14.ean (*Goruac zuec obeto*) ihardespen hori bera dugu isekaren birtartez, gaztelerazko bertsoen egileak —ez begi onez («Dícese por lo que el autor de la canción hace irrisión de las ruecas de Guipúzcoa») — ikusi legez; 16. eta 17. ahapaldiek duten Isasirekiko harako «Errenterian bizi naiz eta» itxurak ez du gehiegi azaldu beharrik; ohar bedi aurrerago, 16.eko *obe dau egoitea / bere erri aldeti / egun, biar didin vizi* eztena. Hurrengo desafioa Arrataberentzat da: 21a *Betor ara [Bilbora] Arrataue / ei da chito valiente...*; 24. ahapaldian gipuzkoarrek Madrila bidali Juan Beltrán del Puerto¹⁵ da aipatua (24e *podoreac artu eta / juaterren cortera*) eta iraindua (24g *ce ebilgura errena*); 28f-n *Orana lanza banagaz* bidali nahi diren laurak Madrila gipuzkoarrek (arabarrenak lagun dituztela) igorri ordezkariak ditugu berriz; 33. ahapaldian bizkaitarrei (*geure errico guizonay*) ideki bazaie oihala Gorosabelek dakartzan akorduetariko 1.ko eta azken araua betetzearren bide zen.

Dagoeneko ikusi ditugun gertakari historikoen BBeko isladapenak ugari izan arren ez dira oraindik ahortu, hain bait dago testua haiez josia. Gipuzkoarekin mea (eta ikatza)¹⁶ bazen auzigai, Orduñako bidea Arabarekin; bidea eta bide hori irekitzetik izan zitezkeen ondorioak, Araba¹⁷ bildur bait zen iparrerantz Gasteiztik igaro ohi ziren Gaztelako lanak ez ote ziren Orduñan gora Bilboko portura abiatuko. Interesgarria deritzot —eta ez soilik datuak gatik— Labayruren (*Historia General de Bizcaya* V 531) hitzak hona ekartzea:

(15) ik.III.

(16) ik.12.oharra.

(17) ...«únicamente bate y se pone todo el esfuerzo de la contradicción que se me haze por la Ciudad de Vitoria con el nombre de la Provincia de Alava y la de Guipúzcoa», Diego de Usparrichak Erregeari Jaurriaren izenean idatzi gutuna (ik. Labayru *aiplana* V 533-534). «La Prouincia de Alava hauía nombrado también diputados, que coadyuvasen en esta Corte la pretensión de Guipuzcoa». Estado 4161, 37-38.or.

«La provincia de Alaba, que siempre se había demostrado en oposición a que Bizcaya mejorase el camino de Orduña, recurrió a la corte pidiendo se prohibiera ejecutar las obras que se habían emprendido, y alcanzó una provisión real, que se leyó en Diputación celebrada en 15 de Noviembre [1685eko urteaz ari da], despachada en 17 de octubre. Por ella se mandaba suspender los trabajos a lo cual el Señorío acordó representar a S. M. las razones que Bizcaya tenía para que no se impidiese la apertura del camino; pero entretanto prosiguieron las obras que se hacían, «a efecto de que los lugares de su distrito, unos con otros, tengan comercio más cómodo, y también por la conveniencia grande que se sigue a la causa pública y a la universal del Reyno». Este fue el móvil de la mejora que se introdujo con el rompimiento de la Peña de Goldecho; mas si esto era de alabar y ser secundado, la estrechez de miras, hija de la emulación de Alaba y Guipúzcoa, principalmente la primera, persiguió la completa paralización con el obstruccionismo interpuesto en la Corte».

Labayruk berak ¹⁸ dioskunez 1686ko apirilaren 5eko erretarau batez aurreko urteko urriko 17koa berretsi eta lanekin jarraitzea galerazi zitzaion Bizkaiari. Hortarako Arabak erabili omen zuen aitzakia Orduña irekitzeak ateetan zen frantsesari Gaztelarako bidea errazten zitzaiola izan omen zen: «Uno de los falsos puntos de vista —berriro ere Labayru dugu— ¹⁹ en que se apoyaron los de Alaba para reclamar la prohibición del mejoramiento del camino de la peña de Orduña, fue el aducir que con la apertura de ese camino ensanchado peligraba la Patria, pues se abría paso franco al enemigo para introducirse en Castilla. Como entonces amagaba el francés por la frontera de Guipúzcoa, se acogió en la corte la enunciaci3n del imaginario peligro».

(18) *ibidem*.

(19) *aip.lib.* V 533.or. Frantsesaren arrazoi edo aitzakia inoiz edo behin isladatzen da Estatuko Kontseiluak egin gogoetetan ere: «en qualquier mouim[ien]to de Francia es la primera a llenar el golpe, y si para entonzes se juzga desatendida reconocerá VMgd. el daño en su R[eal] Seru[icio], y sin que falte la voluntad en ella faltará la gente con el perjuicio que representa de salir de ella a buscar de comer, no pudiendo trauajar en las herrerías de su distrito» (*aip. lekua* 29-30.or.); «librar la Prouincia de las calamidades que por esta causa padece y tanto más oy, por ser preciso que la Prouincia se prevenga para su defensa contra la invasi3n que se recela de franceses» (*id.* 93.or.).

BBetako 23 eta 27.ahapaldian bada horren oihartzunik, nahiz eta hemen saldukerian ari litezkeenak Araba eta Gipuzkoa ditugun: 23. *Orduña aldeco acha / bego iregui бага / zuoc ere bazaozque or / gure mearic бага*. 27. *Orain badozu mea / Oropesari mesedea / emon deusu sinistea / Andicanoren berbea / francesari ze zatoçan / yditera atea / oy ze marauilea!*

Ez dakit artean zer gertatu zen baina 1689an berriz ari omen ziren bizkaitarrak lanean Orduña aldean²⁰ eta 1692an gurdiak ba omen zihoazten gora eta behera:

«Se suspendieron en este año de 1689 los trabajos [urte horretan berrasiak] de este camino —dio Labayruk—²¹ que a poco se reanudaron y continuaron en 1690, 91 y 92. En este último año subían y bajaban los carros sin obstáculo ninguno, aunque todavía era preciso empedrar el camino en algunos sitios...» [eta, ondorio gisa,] «Como se ve, a pesar de las dificultades creadas por Alaba y Guipúzcoa a esta obra de reconocida utilidad, la ciudad de Orduña, el Señorío, la Contratación y la villa de Bilbao lograron verla consumada»²².

Jarrai dezagun BBotako aipamenekin²³: 25. *Francesac Ondarriiua / beti oy dauca cuticia* eta hori dela kausa haren erasoaldietan beti lagun izan duela gogoratzen dio Bizkaiak Gipuzkoari, lehenago erromatarren kontra bezala (17-19.ahapaldiak). Moretek (*De Obsidione Fontirabie* Lyon 1654, 3 liburuki)²⁴ historiatu zuen 1638ko hesialdiari dagozkio BBetako Domingo Egiako (Hondarribiko gudarostearen buruzagi izan zena) eta Juan Lopez Etxaburuko (Bizkaiak Gipuzkoari

(20) Labayru *aip.lib.* 549.

(21) *ibidem.*

(22) *ibidem.*

(23) Orriotan argitzen saiatu naizenei gehi bekizkie eskuizkribuan jada azalduak agertzen zirenak eta IIIan bildu izan direnak.

(24) Aipamena in «Ad experiendum» 232; nik D. Manuel Silvestre de Arleguik egin gaztelerazko 1763ko itzulpena (facsimila Bilbo 1969) erabili dut. Mitxelenak 1665 badakar ere itzulpenean «escrito en tres libros, año de 1654» dio.

bidali «soldadusco elia»ren buruzagia) almirantearen izenak²⁵; bi-denabar, bigarren hau ez da oso ondo ateratzen «Respuesta a la Canción Bascongada»n: VIII. Ya que nos acordais de aquella jente / singular de Viscaya es fuerza lo que / en decir que en quinientos solamente / ni aun uno pudo hallarse sin su alboque / y en lugar de soldados mosqueteros / embiaron socorro de alboqueros. // *Dicese por que se gloria con el socorro que vino de Viscaya, cuyo cabezo Echaburu, gente tal que no se atrebieron a pasar de Guetaria.*

Alabaina ez dakit hemen giputzak zuzen jokatzeko duen ala bizkaitarra azpiratu nahiz —eta hortarako zernahi erabiliz— historia aldatzen ez ote duen. Moreten aipatu liburua 109-110. orrietan irekitzen badugu zera irakurtzen dugu:

«Interin pasaba esto en Fuente-rabía, ya el Almirante, convocados a Ernani los socorros de las cercanas Provincias, componía un cuerpo de seis mil hombres; porque la Guipúzcoa había franqueado tres mil... La Vizcaya envió un regimiento de ochocientos hombres a la orden del esforzado capitán veterano Don Juan de Echaburu; de Alava llegaron quinientos...»²⁶.

(25) Ik.Labayru *aiplana* V 271 eta 275-276; azken orri honetan ematen dira Alzola lizentziatuak 1638ko ihesaldiaz ondu «Canción Vizcayna»ko 145.lerroan aipatu erregeak Egiari zuzendu gutuna eta beroni eman kargu eta ohoreak. Hor da orobat Conde-Duquearena ere: «Señor Maese de Campo Domingo de Eguía: Doy a V.md. la norabuena de que quede por *el mayor capitán de mi nación, el más constante, fiel y valeroso*; y pido a V.md. perdón del ayo, confesando que V.md. lo puede ser de cuantos somos. Ofrezco a V.md. cuanto soy y valgo, y juntamente que haciéndose con V.md. lo más, será todo poco. Dios guarde a V.md. como deseo. Madrid 15 de Setiembre de 1638 años. D. Gaspar de Guzmán». Gonbara bitez azpimarratu dudana zatia eta «Canción Vizcayna»ko 137 *çu leguez curuceau merceduric / Hespānan eztago çaldun biciric*. Conde-Duquearen gutunaren data eta urte horretako Eguberri bitartean —hauetarik hurbilago agian azken lerroen arabera— idatzi zuen Alzolak «Canción Vizcayna»delakoa bertan erregearen eta Conde-Duquearen gutunak erabili ez eze aipatu ere egiten bait dira.

Ondarribiko hesialdiak izan zuten oihartzunerako ik. Allende Salazar, *Manual del Vascófilo*², Bilbo 1984.

(26) Ez zen bakarra, noski, historia bere gogora aldatzen, cf. BB 26.aha-paldia; ez dut aurkitu horko «Moretec dinoan nola» horri dagokioken pasarterik Moreten liburuan.

Etxaburu da, gainera, Pasaiaren laguntzan beranduago bidaliko dena ere ²⁷; Getariako historia edo kontu hori beste nonbaitek datorke, beraz. Bada nondik, Getarian erre bait zen Ondarribiara behar zuen Lope de Hocesen armada, frantsesen eskuetan ez erortzeagatik buruzagi beldurtiaren aginduz ²⁸.

I.2. Urteaz eta egileaz.

Lehendabiziko hurbilketa Murugarrenek bere edizioari jarri zion hitzaurrekoa dugu. Han dienez BBak 1681 ondorengoak dira urte horretan egin bait zen koronel Domingo Isasiko, zeina 1703an hil bait zen; Miguel Aranburuko, *Nueva Recopilación de los Fueros de la Provincia de Guipúzcoa* eta Gipuzkoako Artxibuaren katalogo baten egilea balitz 1697an hila zen eta, beraz, 1681 eta 1697 arteko urte horietan egina behar luke izan testuak ²⁹.

Mitxelenak asko zehaztu du: «Jaurerriko Junten 1686-ko erabakiak mea Gipuzkoara bidaltzea debekatu zuen: horren ondorioz ez omen genuen deus hartu urte horretako irailetik hasi eta 1688ko urileraino. Halaz guztiz, auziak laster gertatuko ziren bakebidean, 1690etik aurrera. Horrenbestez esan daiteke, lasai asko, gure istilu hauek inguru horretan gertatu zirenen oihartzun direla, 1686-1688-koak itxura duenez» ³⁰.

Ene ustez, are urrutiago ere jo dezakegu. Gorago erakutsi dut bertsook hein handi batean Gorosabelek dakartzan Gipuzkoako Junten akorduen erantzun direla; bada, akordu horiek 1688ko uztailean egindako batzarreraren batean hartu bide ziren, Gaztelako kontseiluko buruzagi zen Oropesa konteak hil horren batean Bizkaia 6 urtez 50.000 mea kintal urtero ateratzen uztera behartzea gutxietsirik ³¹; nolana ere urte bereko abuztuaren 12ko erret-arau bategi zera agintzen zuen gauzak urrutiegi joanak zirela konturatuz:

(27) Moret *aiplib.* 112.

(28) Ik. Moret *aiplib.* 118-132 non kontatzen bait dira xeheki gertaera guztiak.

(29) «Un texto arcaico vasco más» 411; «Igualmente se cita a un Beltrán del Puerto, que bien pudo ser un capitán de mar zarauztarra del XVII» gehitzen du Murugarrenek baina ik.III 23an ertzean jarri iruzkina.

(30) «Ad experiendum» 237. «...después de dos años que ha que padezco los efectos de negarseme el Libre Comercio de la vena». (Estado 4161, 48.or., Gipuzkoaren 1688-V-11ko gutuna).

(31) Ik. Gorosabel *aiplib.II* 130.

«que se disuelvan las Juntas de procuradores; que cesasen los armamentos y prevenciones militares; que se alzase la prohibición de la comunicación comercial; todo ésto sin perjuicio de oír gratamente en justicia las pretensiones de la provincia» (Gorosabel *aip. lib. II* 131) ^{31a}.

Abuztuaren 12an bertan ^{31 bis} Bizkaiari ere beste erret-arau bat zuzentzen zitzaion, lehengoa baino gogorragoa, lau hilabetez meateratzeko inongo oztoporik jar ez lezan. Ez da segurua gure bertsootako 27. ahapaldiko *orain* hori (27a *Orain badozu mea / Oropesari mesede*) 1688-VII-1 eta 1688-VIII-12ko aginduaren tartearri dagokion ala agindu horren ondoren idatzia den ³². Ene ustez lehen hipotesia errazagoa da egileak ez bait ditu ezagutzen oraindik Gipuzkoako gudarostea desagiteko eta gainerako aginduak; 5. ahapaldiaren (*Cec ecarri çaitu orain / decretoa eguitera / bay Vizcaya yltera?*) arabera ematen du gipuzkoarren batzarrá ezagutu bezain laster sortuak direla bertsook. Bigarren hipotesia balitz ere egiazkoa, ez dut uste erret-agindua baino askoz beranduagokoak diratekeenik BBok; nolana ere 1688aren bigarren zatikoak eta, agian, abuztuan edo —gehienez ere— irailean «onduak» ^{32 bis}.

Egileari buruz ez dakigu gauza ziurrik, ezer gutxi Plaentxiar ezezagunak dioskunaz kanpo:

(31 a) Estatuko Kontseiluaren 7ko aktak honela dio: «ha sido muy del desagrado de VMgd. lo obrado por la Prou., y que así luego se disuelva la Junta, y no prosigan los alardes, ni el impedir el Comercio con el Señorío, y se restituyan librem[en]te los géneros que se hubieren detenido a algunos del Señorío.

(31 bis) Aurreko oharrean eman Gipuzkoarentzako ordenari «y que al Señorío se manda lo que deue executar» eranstenzaio, eta orri berean dator Jaurerriarentzako ere: «Que al mismo tiempo se despache otra cedula al Señorío...». Behin eta berriz ikus daiteke kontseituak duen biak asetzeko nahia eta hortarako nola neurtzen dituen bere erabakiak argi bait du «que para llegar a algún ajuste no es el camino, calentar a una de las partes sola, y dejar a la otra ofendida» (102). Pentsamolde bera nabari da 1689ko urtarril-maiatzeko batzarretan ere istiluek laztasuna galtzean konponbide baketsu eta iraunkor batera erakarri nahi dituenean bi lurraldeak. 1689ko batzarrotan Osunak ikusi bezala (108-109.or.) giroa lasaiago izaki arazoa ez da jada Estatuarentzat «ordena publikoko kasua» baina arrazoi eta eskubide historikoekikoa.

(32) Gutxiago balio arren izan, badugu beste *post quem* bat ere, hots 1688-II-22a, noiz egin bait zuten ezkutuan Arantzazun hitzarmen bat Gipuzkoak eta Arabak; ik. Gorosabel *aip.lib. II* 128 eta cf. BB 22 eta 23.ahapaldiak.

(32 bis) Momenturik gorenena uzailekoa izan zen noski: cf. «el gran embarazo que se vio en Julio del año pasado». Estado 4161, 74.or. (1689-III-19).

XIV. Aquesto se executa oy al contrario
siendo los sacerdotes los que braman
ellos de disensiones son erario,
guerra vozean y discordia claman;
no advirtiendo que deven sus sermones
ser para disipar todas pasiones.

*Esto es por correr voz ser el autor de la
canción çierto sacerdote viscayno».*

Zorigaitzez, ez zigun «çierto» hori zein zitekeen esana utzi; ize-na ez bada ere jakin dezakegu zerbait, ordea, egileari buruz.

Apaiza zela dio plaentxiar izengabeak eta hala dirudi, eta ez bakarrik bere lekukotasunagatik; bertso guztietako hizkera eta «erretorikak» hori adierazten dute, edota, gutxienez, ez dute kontrakar egiten: gogora 1.ko ahapaldia «altibezea»ren kontra, 2.eko «Zeruti gaitean assi / Luzbelegan zan ecussi», 3.eko Ikaroren alegia eta gurasoei obeditu beharra, 9.eko «gal di[di]la mairua / Cain nola...», 12.eko «Jaunaren Prouidencia», 13.eko «ez eban nay ceruac», 32.ahapaldiko «Balan profeta falsua» eta astoaren aipamena eta 35-37. ahapaldietako San Ignazioarena³³.

Bestalde, ez bide zen Bizkaiko zeinnahi herrixka galdutako apaiz xumeren bat. Behin eta berriz dakuskigu ezin ageriago diren bote-rearekiko hurbiltasuna indartzera datozen bere informazio-iturri aberatsak. Goitik eskatu, eta saritu, lan baten aurrean ez bagaude, ez dirudi Jaurerriak begi gaiztoz ikusia izango zenik ere. Ez bedi pentsa «lumalariak» soilik «Memorial»ak, «Historia»k edo antzeko paper moeta astun eta egoskaitzetarako erabili ohi zirela (direla). Euskal testuetarik ilki gabe gogora bitez A. Irigoienek berrargitara dituen³⁴ 1794ko Bilboko Santiago elizarako D. Pedro Estorqui bertako kapilla-maisuak «en romanze y basquenze» egin zituen «gabon kanta (?!)» harrigarriak.

«Escucha mi bien / atiende amor mío... / levanta tu
mano, / retira el castigo, / y abate la furia de sus ene-
migos»

(33) Beharbada badira BBetan oraindik beren iluntasuna dela kausa erabili ez ditudanak baina hona ekartzea merezi dutenak, apaiz baten egiletasunaren alde mintzo daitezkeela uste bait dut orotara, zehazki eta banan banan azaltzen ezbadakitzat ere: Markina eta karmeliten eta frantziskotarren (eta Jaurerriaren) arteko eztabaida, lehendabizikoan eraikuntza berrietarako eskubideez (ik. Labayru V 556) eta P. Jeronimoren (= Fr. Jerónimo de Acorda, frantziskotarren Cantabriako probintziala?, cf. Labayru V 573) aipamenak izango ote dute zer ikusirik? Valladolidiko salearenarekin bizkaitar epailarien mesedez barkatzen zitzaie la han gipuzkoarrei ulertu behar ote? (Cf. 17.ahapaldia eta Elías de Tejada, *El Señorío de Vizcaya*).

(34) «Bilbo eta euskara», Euskera 1977, 385 eta hur; aipatuak 396-400.

euskaritxu adierazgarriarekin hasi ondoren, honelakoak aurki ditzaitegu:

«El más inhumano / blasfemo atrevido / nos hace la guerra, / y asesta sus tiros. // Desde que este azote / nos tiene afligidos / se han vuelto los gozos / en tier-nos gemidos. // Los Padres, las Madres, / no menos los hijos, / el Rico, los Pobres / gimen oprimidos».

eta halaber euskaraz

«1. Urte guztijetaco / Gabongo Leguia / Da soñu eder ba-ten / Cantia imintia... 2. Arerijo andi bi / Daucaguz cer goitu / Gura bogu Seinchuba / Erreguetzat artu: / Gue-rraguinac daucaguz / Gorputz ta ariman / Alan Pasiñoē char / Celan Francesetan».

Belengo haurari baino «Judiaco Leoia»ri eta «Egercituben Jau-na»ri gehiago dagozkien zenbait ahapaldiren ondoren, honako pi-txiok ditugu:

«9. Baña ezta aztutecua / Francesen Guerria / Galduba izan eztedin / Daucagun Fedia: / Beintzat gomutan dau-ca / Bilboco Urijac / Lagunduten deutsela / Vizcaitar guztijac. // 10. Baco-chac eguiten dau / Emen al dabena / Jaquinic dala Guerra / Jaunac nai dabena: / Fraile, ta Abadiac / Besteecaz batera / Jagui dira pozarren / Ar-mac artutera. // 11. Señorijo, Consulau, / Ta Urija alcar-turic / Aberatsac izanda / Dagoz pobreturic. / Emoten ditubela / Ondasun andijac / Gordetarren Erregue / Fe-de, ta Errijac. // 12. Jaincuac nai dajala / Orain bedeincatu / Vizcaitarren Gogua: / Eta alan lagundu / Estura-sun onetan / Ondo urteteco / Baquia zabalduric, / Jesus ametaco. // Laus Deo».

Estorquiren gabon kantokin amaitu eta gure testura berriz bihurtu baino lehen egoki izan daiteke markatzea haiek, BBak ez bezala, argitara zirela³⁵ eta «Simón de Larumbe, Impresor del M.N. y M.L. Señorío de Vizcaya»ren etxean egin ere, gainera.

(35) Bidenabar eñan dezadan testu honek Gandara, Olaetxea eta beste XVIII.mendearen bigarren zatiko bizk.zko gainerakoek bezala, merezi duela azterketa zehatzagorik hizkuntzaren aldetik; Larramendiren eragina beraietan zenbait gipuzkoarretan baino txikiago bada ere, agian, ukaezina da. Garai hartako giroaren erakusgarritzat erabili izan ditu bertsook arestian K. Mitxelena bere Eusko Ikaskuntzaren IX.Batzarrera aurkeztu txosten-ean. IK. Aktak 247.

Orain artekoa ikusi ondoren ez deritzot froga gehiegirik behar-ko litzatekeenik BBak soilik bi tokitan sortu ahal zirela erakusteko, Gernikan edo Bilbon ³⁶.

Lehendabizikoan bildu ohi ziren Jaurerriko Batzarreak, bigarrenean zegoen, aldiz, «Consulau» eta «Urija» horren Udalaren inguruan, botererik boteretsuena. Bilbo zen, gainera, gehien galtzeko arriskuan istilu guztiotan eta pentsatzekoa da berak zuela interesik nagusia gauzak horrela gerta ez zitezen ^{36 bis}.

Bilbo hauta dezakegula dirudi testuaren irakurketa hertsiki bategi ere: 21.ahapaldia, beste guztiak legez, inongo puntuaketarik gabe datorkigu eskuizkribuan. Oro har, peitu horrek ez du testua gehiegi zailtzen, ez eta bere esannahia aldatzen; hemen, aldiz, berebiziko garrantzia du. Gonbara bitez hurrengo irakurketok: 1) «...guztiak ez arren baçuc bira / agaz ombre a ombre, / milla guizon guichi badira / pigmeoac baguina bere. / Bilbaon ala[n] ey dinoe». eta 2) «...guztiak ez arren baçuc bira / agaz ombre a ombre / milla guizon guichi badira, / pigmeoac baguina bere / Bilbaon. Ala[n] ey dinoe».

Alegia, egileak Bilbon ala handik kanpo idazten duen erabaki daiteke puntua *bereren* edo *Bilbaonen* atzean jarriaz. Nik bigarren erara jokatu dut zeren eta a) *bereren* atzean ezarriaz geldiune nagusia oso ilun gelditzen dira sintasiaren aldetik 21e eta 21f; b) *Ala[n] ey dinoe* horren sujeta «gipuzkoarrek» behar du izan eta ez «bilbotarrek» —gonbara bedi 11e-g «besteoc ezer estaquigula / Guipuzcoan ei dinoe / zuenzat ori bere»-; c) zangalatrauak, herri poesian ezinezkoak badira, hemen badugu, aldiz, horrelakorik pasarte honetarako proposatzen dudana kanpo: cf. 37. *Ezin daizu ucatu / nolan ascoc aduertidu / zaytuzan eguin bear yacala / Visca-yari erregu* eta 16e-g *Obe dau egoitea / bere erri aldeti / egun, biar didin vizi*.

Itzulinguru luze honen ondoren bertsoon etorkiaz dakikeguna hau da: 1688ko udaran, ziur asko Bilbon, Jaurerriaren edo Udalaren inguruko apaiz ezezagun batek eginak direla; bada zerbait, baina datu eta ikerketa berriek lagunduko al digute aitzinago joaten.

(36) Ohar bedi *hor sortu* diodala eta ez horkotarren batek egin.

(36 bis) Plaentxi aldeko olek zuten Bizkaiko mearen beharrak ere badauke zerikusirik BBen erantzulea horko «*authore yncognito*» bat izatean.

II. EDIZIOA

II.1. *D-ri buruz.*

BBen ale ezagun bakarra (D) Donostiako Udal Artxibuan gordetzen da «B.Neg.1.Libro 1.Exp.3» erreferentziadun mamotretoko 127-130 orrialdeetan³⁷; 131-136 orrialdeetan haren erantzuna den eta eraskinean ematen dudana «Respuesta a la Canción Bascongada» dugu.

BBek dituzten 256 lerroak 7nako 38 ahapalditan banaturik ditugu; eskuizkribuko orrialde bakoitzak 9 edo 10 ahapaldina dakar bi habetan. Ahapaldi bakoitzaren azken lerroaren bukaeran marra bat egin du kopiagileak eta batzuk badituzte iruzkinak ere ertzetan³⁸.

Letra aski txikia da tamainan eta garai hartan ohi bezalakoa tankeran: <z> eta <r> oso berdintsuak (bereiziezinak gehienetan), <s> </>tik eta <n> inoiz <r>tik oso hurbil, etab³⁹. Gehienbat, aski ongi irakur daiteke testua; hala ere 7 eta 12-13. ahapaldietan zenbait letra tinta ahulagoz dago eta, letrarik ezabatu edo estali gabe, badira mantxa ilun batzu 5 eta 10. eta 30 eta 35. ahapaldien artean⁴⁰. Testuak aski txukun eta arretaz idatzia dirudi⁴¹ kopiagileak bertara bihurtu eta zuzenketak eta eransketak egin bait ditu; horrenbestez kopiako *crux* eta pasarte zail gehienak aurreragotik etor zitezkeela dirudi⁴².

«Respuesta a la Canción Bascongada»ren bukaeran dugun *explicitak* honela dio: «Respuesta... que ha sacado un clérigo de Vis-

(37) Orriak aurretik eta atzetik idatzirik eta zenbaturik daude eta goiko zenbakiok, beraz, orrialdeenak dira, Markatzekoa iruditzen zait gaztelarazkoak esku ezberdinez idatziak diruditela, letra borobilago eta garabato gehiagokoaz.

(38) Ik. bitez III n.

(39) <n> eta <u>ren berdintasunaz ez dago zertan esanik ez zela bakarrik ordukoa (gogora Gerrak Azkueri bidali *Acto para la Noche-buenaren* kopia, ik. Koldo Mitxelena-ren «Miscelánea Filológica Vasca»); <z> eta <j>ri buruz ik. III.

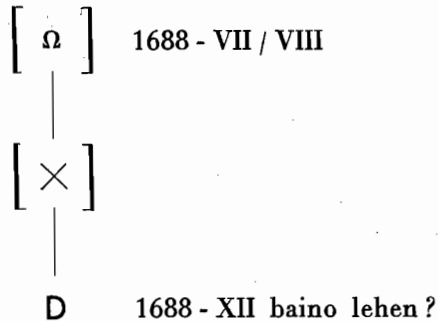
(40) Ahapaldi horiek parean daude habe bakoitzean 4 ahapaldi t'ardi edo bost sartzen bait dira; mantxa horiek askoz ugariagoak dira gaztelarazko testuan.

(41) Oso bestela gertatzen da aurki argitarako dudana XVII.mendean ekialleko bizk.z idatzitako bulda batekin.

(42) Aldaketez ik. aurrerago.

caya⁴³ contra Guipuz[co]a sobre la vena y la tiene el sr. Don Ju[an] Bau[tis]ta de Ybazeta». BBetako eta «Respuesta»ko eskuak ezberdinak dira, ene aburuz, eta ezin baieztatu dezaket D J.B.Ibazetakoak zuen bera ala handik atera besteren bat dugun.

Nolanahi ere hurrengo *stemma* hau proposa daitekela deritzot:

non Ω = orijinala⁴⁴, $X=D$ ateratzeko erabili testua, D =Donostiako Artxibuko kopia, $[\]$ =testu galduak.

X eskuidatzia, eta ez inprimatua, bide zen zeren eta: 1) Dren kopiagileak inprimatu batetik kopiatzean egingo ez lituzkeen moduko hutsak eta egitera ausartuko ez litzatekeen aldaketak egin ditu: cf. 4g *echizadua*, 7b *chinchurrac* eta *dezu* (ik.III.19e); 2) Ia zalantzarik gabe X bertso lerro luzeetan idatzirik zegoen eta ez laburretan D bezala. Har ditagun 7b-c lerroak; Dn dauden legez (*Guipuzcoar[ra]i beren chinchurrac / sarri gorde deuste*) BBetako pasarterik ilunena dugu. Zati horri dagokion oharrean azaldu bezala *chinchurrac* c-n behar du joan, eta ez d-n, horrela lor bait daiteke soilik i) 7b hipermetrikoa eta ii) 7c hipometrikoa ez izatea⁴⁵, iii)

(43) Murugarrenen *Viscuya* inprenta hutsa da seguruenik.

(44) Hots, «todo aquel que alguien escribe directamente dictándose a sí mismo» (A. Blecua, *aip. lib.* 17). Orijinal hortaz ik. aurrerago. Blecuaeren liburura bidaltzen dut *duplografia*, *haplografia* eta antzeko hitz tekniko solteen definiziorako.

(45) Arazo bera 13c-d eta 21c-d-n, Oraingo honetan ez dut metrikarekin sartzetik azterketa sakon batek urrutiegi bait ninderamake. Hala ere, b-k % 76 bat kasutan 7 silaba ditu eta soilik behin (27 *Oropesari mesedea*, izen propio batek bortxaturik) 9; c-k, aldiz, soilik behin ditu 7, 34 bider 8 eta 3tan 9, baina inoiz ere ez 6, kopian bezala. Oro har, eta salbuespen ugarirekin, 7a-7a-8x-7a-8x-7a-7a (a = puntua, x = solte) da bertsoon eskema metrikoa.

7b-k (*berea irakurriz*) puntu egitea, behar bezala, 7a-rekin. Honek X-en *Guipuzcoar[ra]i berea chinchurrac sarri gorde deuste*, dena segituan, idatzia zihola eta gero D-rako kopiagileak gaizki zatitu zuela, lerro laburragotan, adierazten du, ene ustez.

Eskuizkribuetan ugari dira lerro luzeetan idatzi bertsoak ⁴⁶; ares-tian argitaratu XVIII. mendeko hiru testu baino ez aipatzearren gogora Barrutia, Peñaflorida eta 1716ko bertso batzuen zatiok:

*Ondo izateco vear neusquio zancazanac ebagui
Bera dazan oearequin su emon prestuezari.*

(*Acto para la Nochebuena* 142-143): ⁴⁷

*Mundua alegre bedi, tristurak utzirik
Iñoiz ekusi ez da onen gau argirik.*

(*Jesusen jaiotzako bersuak* 1.ko ahap.) ⁴⁸

*Yresatt trosac eguitecosatt ecarri diat carisa,
Beti sucaldian orr aza dirudiala Marisa.*

(*Lasarteko 1716ko bertsoak* 8.ahap.) ⁴⁹

X eta Ωren bitartean zenbat testu izan zitezkeen eta horietarik bat edo gehiago ahotik paperera hartua izan daitekeen ezin da esan oraingoz; ez litzateke harritzekoa, ordea, zabalkunde handia izan bait zuen —istiluek irauin zuten bitartean— testuak, Dren etorkia bera lekuko.

(46) Erromantzen edizioekin gertatuarekin gonbaratzeko ik. R. Menéndez Pidal *Romancero Hispánico* I 92-105, Espasa-Calpe Madrid, 1953.

(47) *ebagui* eta *emon* zuzendu ditut Latxagaren *ebagui* eta *eman*, hala fotografian argiro ikusteaz gainera horiek bait dira biz.zko formak. Latxagaren edizioako errata guztiak bildu izan ditut ene tesinan (*Thesauruserako*). Esan gabe doa —ez dago obraren hasiera ikustea baizik— *Actoan* badirela lerro laburretan idatzirik bertsoak ere.

(48) Ik. Joseba Andoni Lakarra «XVIII.mendeko zenbait bilantziko berri» ASJU XVI(1982) 106.

(49) Ik. Jose M.ª Satrustegi, «Lasarteko bertso paper zahar bat (1716)», *Iker-2* 571-581. Satrustegik, seguru asko oharkabean, *arratza* aldatzen du (580.or.) gaurko grafian testuingurua argia izateaz at itzulpeneko «que siempre estas en la Cocina» horrek ez bait du duda izipirik uzten.

II.2. Ω -rantz.

«La crítica textual es el arte que tiene como fin presentar un texto depurado en lo posible de todos aquellos elementos extraños al autor» diosku Alberto Blecuak⁵⁰. Gure kasuan D baino gordetzen ez dugunez gero, bertan oinarritu beharra dugu (barneko kritika batez) Ω -tik ahalik eta hurbilenik egon daitekeen testua ezartzeko.

Emendatio ope ingeniirako erabili ditudan irizpideak ohizkoak dira eta A. Blecuaren liburu bikainetik⁵⁷ hitzez hitz aldatuaz ematen ditut hemen: a) *lectio difficiliorra*; b) *usus scribendia*, egilearen eta garaiko idaztankera, alegia; c) *conformatio textusa*, hots testuingurua; d) *res metrica*⁵².

(a), (c) eta (d)k iruzkin berezirik behar ez duten arren (b) garrantzitsua eta azaldu beharra da hortan oinarritu bait naiz Dren forma gipuzkoartuak berbizkaieratzeko. Ene ustez, Dren kopiagilearen gipuzkoartzea ezinukatuzkoa da: cf. D 2a *zerutic*, 3e *obedecitu*, 20c *suceditu*, 4e *badaqui*, 6a, 9e *nere*, 14f, 33c *guere*, 6f *berrian*, 8b *jabea*, 10e *musugorac*, 13a *ceban*, 19e *dezu*, 10g, *desu*, 30d *Goarnicio*, 32g *legaz*⁵³.

Euskalki aldaketa hori gehienetan oharkabean egin zen, froga garbiak bait daude bere lanean aurrera zihoan neurrian, biz.zko formez ohartuaz, etorkizko eran mantentzen ahalegindu zela kopiagilea; gorago aipatu pasarteen alboan beste hauek ere bait ditugu Dn: 14f *parteti* (eta 3e *ezagaiti*, 3g, 33e, 36g *agaiti*, 32c *zegaiti*), 28c *permittedu*, 36d *conseguidu*, 37b *aduertidu* (eta *-adu* 4g, 8d, 13d 18e, 34a, 36f, 36g, 37f eta 37g-n), 1g *baqui*, 21c *bira*, 15g, 35a *geurea*, 15f *gueure*, 30a *jaubea*, 18e *eban*, 38e *dozu*, 10g *espadosu*, 22d, 35c *dozun*, 19c *ocasinoe* (eta 11f *dinoe*, 13g *dino*, etab.).

Ez deritzot beharrezko kopiako hutsen zerrenda eta tipologia luzeegirik egiteari arruntak izateaz gainera *Irakurketazko Oha-*

(50) *aip.lib*.18. Cf. «The business of textual criticism is to produce a texte as close as possible to the original» (Paul Maas, *Textual criticism*, Oxford University Press 1958 1.ko or.; alemanezko orijinala 1927koa da).

(51) *aip.lana* 124.or.

(52) Hontaz ik. aurreko atalean eta III 22f, 24b, 24d etab.

(53) Teorian ditekera da X-en edo aurreragoko testuren batean aldaketok jadanik ematea, baina horrela balitz aldaketak askozaz handiagoak, ia antzeman ezinak, izango bide ziren gordetzen den kopian, Kopiagileak *Lectio faciliorrera* eta formak bateratzera emanak bait dira.

rretan (III.atala) xeheki emanak aurki bait daitezke⁵⁴. Irakurleek eta ikertzaileek eskubidea dute beti datu guztietaz jabetzeko eta, argitaratzailearen iritziekin ados ez baletoz, beste bide batetik jotzeko; horregatik argiro bereizi nahi izan ditut *irakurketak* (Murugarreneak edo neureak) eta *proposamenak* (Mitzelenarenak zein neureak); halaber, proposamen nahiz irakurketen segurantza nahiz zalantzakor-tasunak agerriki ezagutzen direla uste dut.

«As a result of this *examinatio* we discover that the tradition is either (1) the best conceivable, or (2) as good as other conceivable traditions, or (3) worse than another conceivable tradition but at all events tolerable, or (4) intolerable. In the first of these four cases we must look on the tradition as original, in the last as corrupt; in the other two cases we may, or must, hesitate».

diosku Paul Maasek bere testu-kritikazko liburu ezagunean⁵⁵. Ez da erraz, ordea, inongo barne zimikorik gabe irakurketa bat lau maila horietarik batean sailkatzea, eta baliteke behin baino gehiagotan huts egitea. Alabaina, Continik esan legez⁵⁶, edizio bat ez da lan hipotesi bat edota, erantsiko nioke elkarrizketa filologiko baterako deia baizik; lana, elkarrizketa (eta eztabaida) beharrezko bait ditugu hurrengo edizioak hobeki atera daitezen⁵⁷ eta, azken finean, filologiako ikasketak aitzina.

«...dizen los sabios que toda lección se deve leer diez vezes primero que se diga que se leyó; que «se leyó» se dize, y no que se entienda». (Ferrarako Bibliaren hitzaurrean)⁵⁸.

(54) Nik erantsia kako /[]/ artean doa; puntuaketa eta hitz banaketa ere nireak dira, noski, eta gaurko erara moldatuak daude. Bertso-lerro laburretan ematen dut testua ez bait dazagut zehazki Ωren egitura (3 lerro luze eta labur bat, azkena, ahapaldiko?).

(55) *aip.lana* 10.or.

(56) *apud* Alberto Bleucia, *La transmisión textual de «El Conde Lucanor»*, Universidad Autónoma de Barcelona 1982, 126.or.

(57) *Egiak katolikak* edota *Euskal Herri maiteari* bezalakoak —izenburuak baino ez aipatzearren— errepika ez ditzagun.

(58) *apud* A. Bleucia, *Manual...* 9.or.

II.3. *Testua.*

1. Altiezeza zeugaiti,
zenbat calte munduari!
Besa berac nola jacan
leen da guero etorri;
ytaun bequio espabere
egun Guipuzcoari,
esango dau zerren baqui.
2. Zeruti gaiten assi,
Luzbelegan zan ecussi,
azartu zan essatera
«yzango naç goiti».
Barriz Guipuzcoari
enzun deusagu sarri
gareala beiti.
3. Aitac nola Ycarori
Aranburu onei
conseju ei eusten emon
«es ygon altuegui».
Obedecidu ezagaiti
alango gurasoari,
agaiti dira jaussi.
4. Contu onetan pensacen nago
dala culpante Marruco
caue de pala etorri jat
versoan azartuteco;
nola baqui Marrucoc jaiten
soñua chito dulcero,
zenduzan echizaduco.
5. Imposible da bestela
ain laster mosquetera,
noisbait Moretec dinoan legues
egon zara azera.
Cec ecarri çaitu orain
decretoa eguitera,
bay Vizcaya yltera?

6. Gauza au ne[u]re yrichian
fundaetan da inbidian
zerren garean ezagunac
gu erreinu gustian
preuilegiaduac gara
Gastela zar da barrian,
ez Guipuzcoaco errian.

7. Valladilico salea
Guipuzcoar[ra]i berea
chinchurrac sarri gorde deuste
honrrea eta vizicea
ezaguzen espadaue
alango mesedea
asse vay vanidadea.

8. Ydiacaizco semea,
Ynsaustico ja[u]bea,
zeure pausoac estitues
estimadu sobrea:
insaurrac dacusela
tratamentu deunguea
emon oy dau frutea.

9. Orra gure pagua
gal di[di]la mairua
Cain nolan quendutera
dator guri burua
yzango esta ne[u]re ustean
ain golpe segurua
espada amenazua.

10. Uste al dosu Viscayan
ain gente biguna dala
nola zeuen alardeen
vildurrac dagoezala;
con todo mosugorac dira
guiçonac emen bere,
espadosu bere uste.

11. Siquiera D[o]n Lope,
 zuec espadaquizu bere,
 disparaetan daquiana da
 arcabuz ta mosquete;
 besteoc ezer estaquigula
 Guipuzcoan ei dinoe,
 zuenzat ori bere obe.
12. Jaunaren prouidencia,
 nola bada andia,
 cabu faltas esta ychico
 Viscayco erria;
 artuteco capaz gara
 gu onen industria,
 guei[a]go ez Prouincia.
13. Ez eban nay çeruac
 gura euquean pobluc
 zuecaz campañara urten
 da prouadu escuac;
 gure buruan ausiteco
 ecarri ei zenduz goruac,
 alan dino foruac.
14. Goruac zuec obeto
 beste armaric baino,
 goruac beti yzango dira
 balaac ta gezi uaño.
 Ercules baño obe dogu
 geure parteti Bulcano
 goruetan a badago.
15. Onetaraco mea
 da gauza importantea,
 agaz baicin ezin ley
 goru[u]aco armae.
 Estimaduaz ez admiradu
 gueure alango prenda,
 bedeinca erri geurea!

16. Zuen coronel Ysassi
ei da soldadu andi,
con todo eztau oraindio
Bilbaon oñic ifini.
Obe dau egoitea
bere erri aldeti
egun, biar didin vizi.
17. Ventaja romanoay
deroesu Ysassi,
guztiaç bildur jatezanac
bildur jacuzan guri.
Gauza andi bat lograzea
intentazen dauena
conta dila azañea.
18. Tolosa aldeco mendia,
zeure aguin orria,
enzutea dot izan zala
guiza eralla andia;
romanoac logradu eban
intentoaren erdia,
beretutea Prouincia.
19. Viscayari eskuerra
ygaro ezan aurrera,
ocasinoe gustietan
yzan da suen broquela,
aurreronçean bearco dozu
Viscayaren defenza,
ezpa juan Errochela.
20. «Poloniaco erregue»
guizon oney dereste
nola sucedidu yaquez
Turcoagaz ainbeste.
Bere moduan Vizcaya
bigunago esta bapere,
espa ecusico daue.

21. Betor ara Arrataue,
ei da chito valiente;
guztiaç ez arren baçuc
bira agaz ombre a ombre.
Milla guizon guichi badira
pigmeoac baguina bere
Bilbaon. Ala[n] ey dinoe.
22. Apasto badau babea
Arabac mortandadea
zuen alde eguin day
dozun anae maitea
beretuteco usteagaz;
armac ta diuis[e]a
aruola-ese parea.
23. Orduña aldeco acha
bego yregui бага,
zuoc ere bazaozque or
gure mearic бага;
Arabac ecarrico dau
Guipuzcoa onestera,
lagun esteyo guerrara.
24. Ze dasadan bestela
araco Beltran: «Cortera,
—zuc esan ei senduen—
Vizcayagaz pleit[e]a»
podoreac artu eta
juaterren cortera.
Ce ebligura errena!
25. Francesac Ondarriuia
beti oy dauca cuticia.
A! Aztu yaçu, Guipuzcoa,
Domingo de Eguia;
goruncean bidaldu yaçun
soldadusco elia,
cabu Echaburu andia.

26. Orduan ere Araua
Moretec dinoan nola
etorteco ezan yzan
francesaren vistara;
joango gara norabuena
zuenzat garitara
baya es armadara.
27. Orain badozu mea,
Oropesari mesedea.
Emon deusu sinistea,
—Andicanoren berbea—
francesari ze zatočan
yditera atea.
Oy ze marauilea!
28. O  e estratajamea
eroateco mea!
Gaizqui permitidu yzan da
es bazuc desterretea
eta Orana lanza banagaz
laurac bidaldutea;
ezan gaiztoa lauea!
29. Vizcayagaz Motricu,
noc euquean sinistu
frances oncia euqueala
belaetari billostu!
Marquinaco erreguearen
leen diite beartu
ce ez ango tratuaeren gu.
30. Calebarrengo jaubea,
baita estudiantea,
nun daucazu Durangoren
goarnici[n]o escarguea,
Padre Pedro Geronimoren
barraco chocolatea?
oy ze jentilonbrea!

31. Cec[e]ilgo erurra
ezan eldu Ermura.
Eguno inoc enzun estau
onelango frescurea.
Guztiz oba leuque Heibarrec
burdiña sein da erurra,
baita capa euna negura.
32. Al fin placentinoa,
Lequeitioco astoa,
zegaiti deusazu eguin
ain pasaje gueistoa?
Ez eroan ac gañean
Balan profeta falsua
espa lebaz frescoa.
33. Ez da ona Bergara,
su ohea ezara
geure errico guizonay
ydeteco oyala;
agaiti derichu zuri
«ceñatu ta aygara»
ezpa ychi bay azala.
34. Acauadu yat musea,
ze dasadan sobrea,
goruncecoa ychiteco
ya da denporea:
anae ta ausoari
galdutea lustrea
ezta gure honrrea.
35. San Ignacio geurea
eguizu arren baquea
dozun esquero an da emen
zeure zenipartea;
ez beguiratu eguiteaz
guisonac usseguita
bada ezaguzea.

36. Badaqui[gu] garbatu
bitartecozat zeu artu,
ce esta Guipuzcoa
guganic conseguidu;
aec nola gu [ue]re gara
zugana interesadu,
agaiti patroi nombradu.
37. Ezin daizu ucatu
nolan ascoc aduertidu
zaytuzan eguin bear yacala
Viscayari erregu;
santua bere eztaquidizu
orregaz baliadu,
baya su obstinadu.
38. Paraliticoaren quejea
guizonic es edutea,
nor baliu daucazula
zeuen terquedadea;
urte ascotan zeuec dozu
osasanaren faltea,
Jaunac disula euiltea.

III. IRAKURKETAZKO OHARRAK

1a. Mur. *altinezca*, Mitx. oharkabeen) *altinezca*. Esk.an -c- gaizki irakurtzen da tinta mantxagatik.

— *zeugaiti*. Esk., Mur. eta Mitx. *zeugati*; Cf. 3e *ezagaiti*, 3g, 33e, 36g *agaiti*, 32c *zegaiti*.

1c. Mur. *zacan*, Mitx. *j-*; ez da <j>ren aldaera grafiko bitxi bat baizik, txapel handiarekin. Cf. 30a.

1g. Oharkabeen lerro hau ez da agertzen Mur.en edizioan; Mitx. (221.or.) konturatu zen hontaz: «lehenbiziko ahapaldiak [Mur.en edizioan] oso eta bete dirudi zentzuaren aldetik: besteen aldamenean, ordea, lerro bat (azkena edo azken-hurrena) falta bide zaio».

2a. *Zeruti*. Esk., Mur. eta Mitx. -*tic*; haatik -c hori kopiagilearen eraskina bide da. Cf. *Hizkuntzazko oharrak* (IV) 14f.

2c. Mur. *azartaran*, Mitx. (Esk.arekin) *azartu zan*.

2d. Esk. eta Mur. *nac*, Mitx. *ygongo noc*; azken honek «daki-gunez, *igon* iragankorra da bizkaierazko lehen testuez gero. Ez ote daiteke *nak* (= *naiz*) giputz modura? dio. Ene ustez *yzango* segurua da grafiaz eta bertso egituraz (cf. 2g *gareala*) ez soilik Esk.rako baina baita orijinalerako ere; Esk.ko *nac*, aldiz, kopiagilearen hutsa bide da. Bi zuzenketa modu izan daitezke, 1) *noc* irakurri Mitx.rekin, 2) *naç* irakurri, —a— mantenduaz eta *c*-ren marratxoa ahaztu dela suposatuz (cf. 25c-e). Bigarren hau hobetsi dut bestea bezain zilegi izateaz gain, testuan hikako forma bat ere agertzen ez delako.

3a. Esk. eta Mur. *yçacori*, Mitx. *Ycarori*; zuzenketa segurua da tradizio klasikoaz at, giputzaren erdal erantzunean ere Ikaro aipatzen bait da besteen arrokeria zapuzteko, Mitx.k (221) esan bezala.

3b. Esk. eta Mur. *onei*, Mitx. *oneri* baina «dudan ipini dut *oneri*» (221) gehituaz. Cf. 20b *oney*. Bertsoaren ertzean «Don Miguel de Aramburu fue el escribano a quien se le encargó la [depen]dençia de la [v]ena, estando de partida para Madrid, al negocio de su hermano, el almirante» ik. IV.

3c. Mur. *conseyu*, Mitx. —j—. Cf. 1c.

— *eusten*. Mur. *custe(a)n*, Mitx. *eusten*. Esk.an *a* edo *e* borratu bat *e* eta *n* bitartean.

3d. Mur., Mitx. *es*.

3e. Esk., Mur. eta Mitx. *obedecitu*; *-du* ezarri dut *-tu* kopiagilearen aldaketa dela pentsatuaz. Ik. 20c.

4a. Mur. *contr*, Mitx. *contu*:

Mitx. *pensaçen*, Mur., Esk. —*c*—.

4c. *Jat*: Mur. *zat*, Mitx. *jat*. Cf. 1c, 4d, 4e.

4d. Mur. *ayartuteco*, Mitx. *az-*.

4e. Mur., Mitx. *Marruecoc*.

— Mur. *zaiten*, Mitx. *j-*

— *baqui*. Esk., Mur. eta Mitx. *badaqui* baina lerroa hipermetrikoa izateaz at cf. 1g *baqui* eta hizkuntz eraskinean lerro horri jarri oharra.

4g. Mur. *echizadua*, Mitx. *-uco*; Esk.an *-a* ematen du. Segurki kopiagileak aurreko testu baten *-co>a* bihurtu zuen *c*-ren bi puntak *o*-ri lotuaz eta hau guztiz itxi gabe utziaz.

5. Ahapaldi hau 6.a da Mitx.rentzat, eta 5.a nire 6.a.

5c. Mur. *dibar(?)*, Mitx. *dinoan*; Esk.an *dioan*, *oa*-ren gainean *c* ahoz gora bezalako *n*-tzat hartu dudan marra bat.

6a. *ne[u]re*. Ik. IV.

6b. Mur. *fundartan*, Mitx. *fundaetan*. Ez dago *fundaitan*, *fundaytan* «edo antzeko zerbait» (Mitx. 222) suposatu beharrik —*e*— argi ikusten bait da.

— Mur. *vinbidian*, Mitx. *ymb-*. Baina *v-* edo *y-* horiek 6.a-ko *y*-ri dagozkion beheko puntatxoak baino ez dira.

6f. Esk., Mur. eta Mitx. *berrian*. Alabaina —*a*— segurua da (cf. 2e *barriz*) orijinalerako bizkaitarrek egina izaki; 6g *errian* ez da oztopo puntua *-ian* bait da. Errazena kopiagilearen gipuzkoartzea suposatzea bada ere (ik. gorago II.2) <*a*> → <*er*> aldaketak ez dira ezinezkoak ez gutxiago ere; cf. Mikoleta *Modo breve* (Fitaren ed.) «sacar, *aterra*».

7b-c. Esk., Mur. *Guipuzcoari beren chinchurrac*, Mitx. *Guipuzcoari...ea*. Zalantzarik gabe hau da testuko pasarterik ilunena; «zer da *beren* eta zer da, batipat, *chinchurrac*? Nolazpait ere, *-ea* (baina *chinchurrea!*) eskatzen du lehen lerroak, eta bat bakarra da, besteak beste, *deuste* baldin bada nagusi» dio Mitx.k (222.or.). Nik ere *-ea* puntua mantendu behar dela deritzot Mitx.ekin, baina horretarako *beren berea* bihurtuaz; *chinchurrac* ez dagokio 7b.ri baina 7c.ri ener ustez, lerro honetara igaroaz hitz hori, neurria asko hobetzen bait da 6tik 9 silabatara igoaz. Ez deritzot batere arraroa edo ezezaguna denik lerro baten lehen hitza aurrekoaren azkenaz izatea, batez ere horrek puntu egiten ez badu, hemen bezala. Gainera baliteke orijinalan edota azken kopia egitean erabilitako testuan, bertso zatikatzerik ez izatea ere edota lerro luzeagotan ezarriak egotea (ik. II).

Beraz, *Guipuzcoar[ra]i* (aditzak *haiei* dagokion datibo marka bait du) *berea/ chinchurrac sarri gorde deuste* genuke. *Chinchurrac*-i buruz cf. *Diccionario Trilingüe cintzurra*, *chinchurra* «nuez de la garganta» (eraskinean *gorgolla*), eta Arakistain 605 *chinchurra* «garganta».

7g. Mur. *asae*, Mitx. *asse*. Esk.an *as.e* argiak dira; 3. letra ez dago argi 7f-ko *-g-a* gainjarria bait dago.

8b. *ja[u]bea*. Cf. 30a *jaubea*; 2. honetan kopiagileak orijinala mantendu du. Cf. 20 c-n *zerutic*-i buruzko oharra.

8.g. Mur. *emon (?) vidan frutua*, Mitx. *emon oydau frutea*, Esk. *frutua* baina *-ea* zuzendu dut puntuagatik Mitx.rekin. Ertzean: «Don Antonio de Ydiaquez, embiado después al mismo negocio, a Madrid».

9a. *ne[u]re*. Ik. IV.

9b. *didila*. Mur. eta Mitx.k Esk.ko *dila* mantentzen dute baina badirudi haplografia bat izan dela, hau bait dugu 7 silabatik beherako 2. bertso-lerro bakarreko ahapaldia. Cf. 17g *dila* baina 16g *didin*.

9c. Mur., Mitx. *nola*.

10a. *dosu*. Esk., Mur. eta Mitx. *de*- Ik. 19e.

10b. Mur. *bigana*.

10c. Esk., Mur. *zeueyen*, Mitx.k *zeuroen* zuzentzen du. Ene ustez, *zeue+ue+n* duplografia bat dugu, *-ue*-ren errepikapenarekin eta <u> → <y> rekin.

10e. *mosugorac*. Esk. *mu*-; aldaketaz ik. Mitx.ren aipamena IVean.

11b. Esk, Mur. *espadaguzu*, Mitx. *espadaquizu* zuzentzen du.

11d. Esk., Mur. eta Mitx. *arcabuza* baina gramatikaren aldetik ez eze neurriarenetik ere sobran dago *-a* hori 38 kasutatik d lerroak 33tan 7 silaba bait ditu, 3tan 6 eta soilik 27. eta 28. ahapaldietan 8.

11e. Mur., Mitx. *ecer*.

11f. Mur. *dinoe(la?)* baina eraskin hori ez da beharrezko ez zilegi ere 11g-ko *obe* bait du puntukide.

Ertzean: «Don Lope de Andonegui, sargento mayor».

12b. Mur. *ardia*, agian errataz.

12c. Mur., Mitx. *estu* baina hori ezinezkoa da.

12e. Mur., Mitx. *capas*.

12f. Mur. *one(a)n*. Esk.an zerbait ezabatua dago *e* eta *n*-ren artean.

13. Bertso hau 14.a da Mitx.ren edizioan, eta alderantziz.

13a. Esk., Mur., Mitx. *ceban*. Aldaketaren arrazoiaz ik. hizkuntz iruzkina.

13c-d. Esk., Mur. eta Mitx. *zuecaz campañara urtenda/prouadu escuac*. Alabaina neurriak *da* 13d-n joatea eskatzen du, 8 eta 7 silaba izan ditzaten behar bezala eta ez 9 eta 6. Kopiagilearen beste huts berdina batez cf. 7c eta 21 c-d.

— Mur. *provad(u)*, baina *-u* segurua da.

14b. Ik. IV.

14d. Mur. *bala aceta germano*, Mitx. *balaac eta ...ano*. Esk.an *balaac eta ge* garbi dago; gero, Mur.en edizioarekin gonbaratuaz, <r> = <z>, <m> = <iu> eta <n> = <ñ> aldaketa ezin errazagoak genituzke; bestalde, *uaño* irakurtzea zilegi zela ikusteko 14b *baino* rekiko potoa gora behera, gonbara bedi Etxepareren hurrengo zati honekin: I.376. *Zeruia ezta ebiliren hantik harat iagoitik/iguzkia egonen da orienten geldirik/ilhargia okzidenten begiz begi iarririk; / egun honek irauen du eben eta iagoitik,/ alabana ez izanen heben gauza bizirik*. Altunak dioen bezala «honelako poto direlakoak baditu gehiago ere gure poetak: ikus I, 6-8 (*gaberic*), I, 129-133 (*beqhatu*). Errima kontuan ez da oso zorrotza, ezta bertsolala-

riak ere komunzki» (P. Altuna *Linguae Vasconium Primitiae (edizio kritikoa)* Bilbo 1980, 70.or.). BBotarik ilkigabe baditugu proposatuaren tamainako potoak: 23b-d *bego yregui бага*, / *zuoc ere bazozque or / gure mearic бага*; 31a cf. *ec[e]ilgo erurra / ...burdiña sein da erurra*; *ta* aldatu dut *eta* soilik vokale ondoren (7d, 24e) edo lerro hasieran bait *do*; 22f-n kontsonante ondoren *do* baina han ere neurri okerrak kopiagilearen aldaketa salatzen du.

14e. Mur.k (Esk.arekin) *Erculos*; *-es* zuzendu dut Mitx.rekin.

— Mur., Mitx. *cogu* baina honek iruzkinean «aldabeharra iruditzen zait orain: *obe* (zein *oba*) *dogu* egokiago genuke» dio. Esk.an goitik beherako palua nabarmena da nahiz *eta c*-ren tinta sendoagoa izan.

14g. Mitx.k *oba dago*, baina ez da aldaketa horren beharrik.

15c. Mitx.k *baicin* aldatu du Esk. eta Mur.en *baicen*; nik zegoen zegoenean mantendu dut, *baxen* edo *baizen* forma arruntagoak izan arren *baizinek* ez bait dirudi ezinezko. Cf. Mikoleta *baxin* I. Sarasola «Contribución...» 199-33).

15d. Mitx.ren proposamena («Ad experiendub» 225) nirea eginez *goru* <*u*> *aco* irakurri dut Esk. eta Mur.en *goruaco*.

15e. *-u* aldatu dut Mitx.rekin Esk. eta Mur.en *admirada*, baina ez naiz asebeta gelditzen hala ere lerro honekin.

15f. Mur. eta Mitx. *ge-* baina *gue-* argi dago Esk.an.

15g. Esk. eta Mur. *bedenica*; Mitx.rekin *bedeinca* aldatu dut forma hura ezinezkoa bait zen. Beraz *-in* > *-ni* grafikoa genuke *-i*-ren puntuaren aldaketa soil batekin.

16c. Mur. *conbodo*, Mitx. *con todo*. Cf. 10e.

16d. Mur., Mitx. *onic*, baina *ñ*ren txapeltxo nabarmena da.

16g. Mur. *biar(n)*. Testuingurutik *-r* baino ez da zilegi, jakina, testuaren arabera *-n* errazago bada ere.

Ertzean: «Don Domingo de Ysasi, coronel de Guipuzcoa».

17d. Mur. *bildua*, Mitx. *-r*. Esk. id; Mur.en *zacuzan-i* buruz ik. gorago 1c.

17g. Esk. eta Mur. *dala*, Mitx.k *dayla* proposatzen du baina *dila* zuzenago eta errazago iruditzen zait, cf. 9b *dila*, 16g *didin*.

18. Bertso hau eta 19.a alderantzizko ordenan agertzen dira Mitx.en edizioan. Lehen 13.a eta 14.a bezala.

18b. Esk. eta Mur. *aguni*, Mitx.rekin *aguin* zuzendu dut; beste *in=ni* baterako ik. 14d, 15g, 22c.

19a. Mur. eta Mitx. *Viz-* baina Esk.n *Vis-*.

— *esquerra*. Mur. *esquerz(r)a*. Azken bigarren letrak *z* badirudi ere hobe iruditzen zait Mitx.rekin *r* irakurtzea.

19c. Mur. *ocasino(?)e*, Mitx. *ocasinoe*. Esk.an *o* tinta mantxaz estalirik dago.

19e. Mur. *aurrerorçean*. Esk.an bai *r* bai *n* irakur daiteke baina testuinguruak *n* hobestera narama Mitx.k egin bezala.

— *dozu*. Esk. *dezu*, Mur. *dera*, Mitx.k *deue* proposatzen du; 10a-n bezala *de-* kopiagilearen aldaketa da, cf. *do-* 10g, 22d, 35c, 38e eta 27a (azken honetan Esk. *baduzu* errataz, ez zuzenketaz).

19f. Mitx.k, errataz?, *defensea* aldatzen du baina testua dagoen dagoenean hobeki dirudi *-ako* puntua aski bait da; cf. *-i* 16 eta 17. ahapaldietan eta 19.eko beste lerroak.

20a. Esk. eta Mur. *erreguea* baina *erregue* zuzendu dut Mitx.-rekin *-e* bait da puntua.

20b. Esk. eta Mur. *careste*, Mitx. *...te*; ene ustez *dereste* (*deriste?*) behar du testuinguruaren arabera.

20c. Mur.k (Esk.arekin) *suceditu*; Mitx.rekin *-du* ezarri dut kopiagilearen gipuzkoartze hau.

— *yaquez*. Mur. *yaquaz*, Mitx. *jaquaz*. Azken-hurrengo letra ez da erraza (*a* zein *e*) baina testuingurutik (*oney*) e hobetsi dut.

21c. Esk. eta Mur. *baçue*; Mitx.rekin *-c* zuzendu dut.

21c-d. *bira*. Esk.an *c*-n agertzen den arren *d*-n jarri dut honela ematen bait du neurria. Arazo beraz cf. 13c, 7c.

21g. Mur. *diroe*. Esk.an *r* zein *n* izan daiteke; Mitx.rekin *n* irakurri dut besterik ez bait litzateke zilegi.

Ertzean: «Don Francisco de Arratave».

22b. Mur. *mortandadoa*; Esk.an *e* zein *o* izan daiteke. Mitx.k legez *e* jarri dut ***mortandadoa* gramatikaz ezinezkoa izateaz gainera *-ea* eskatzen bait du puntuak.

22c. Esk. eta Mur. *eguni*, Mitx.k *eguin* zuzentzen du. Huts honen adibide gehiagotarako ik. 18b.

22f. Esk. eta Mur. *divisa*; Mitx.rekin *divis[e]a* zuzendu dut puntuagatik.

— *tari* buruz ik. 14d.

22g. Mur. *es oparea*, Mitx. *opazea*; *ese* (= *etse*) zuzendu dut dagoenean ezer ez bait du esan nahi eta *arbola* [eta] *etse parea* Bizkaiko armarriaren aipamena izan bait daiteke. Cf 14e eta oharra.

Ertzean: «...a la unión de Guipúzcoa con Alava... es la pendencia de la ve[na] como prim^o... la peña de Orduña, di...ma abajo». Ezin hobetu izan dut Mur.en irakurketa hau.

23a. Esk. *Ordiña*, Mur. *Ordizia*(?); Mitx.rekin *Orduña* zuzendu dut, aipamenek eta historiak horrela eskatzen bait dute.

23b. Mur. *paga*, Mitx.k Esk.arekin *baga*.

23c. Mur. *bascaozqueoc(z)*, Mitx. *baçaozque or*, Esk. *baza-*.

23f. Mur.k Esk.arekin *onestara*; Mitx.k *onetara* aldatu du baina ez genuke espero ***Guipuzcoa onetara* bizkaitar baten luman. Hobeiki dirudi *onestera* irakurtzea; hots, Arabak Gipuzkoa baketu eta Bizkaia maitatzera ekarriko duela, bere gerla asmoetarik atzeraraziz.

24b. Esk. eta Mur. *Cortes*; Mitx.k *cortea* zuzendu du baina «aski oker zuzenduak daude: itxuratxartuak hobe. *Cortea*?» erantsiaz (op. cit. 230). *Corteari* ez diot loturarik antzematen eta horregatik nire proposamena; hortik letorkeen potoaz (24f *cortera*) cf. 14d.

24c. Mur. *zue asaioei*(?), Mitx. *suc assi ei*. Esk.an *Zue esan ei senduen* irakurtzen dut; ez dakit *senduen* hori orijinalean horrela ala *-an* izango ote zen.

24d. Mur. *Vizcayar* haplografiaz eta *-z=-r*; Mitx.k azken huts hau zuzentzen du (*Vizcayaz*).

— *pleit[e]a* jarri dut Mitx.rekin; berak esan bezala *pleituak* poto egingo luke.

24f. Mur. *jauterren*; Mitx.k *jua-* zuzentzen du Esk.arekin.

Ertzean: «Juan Beltran del Puerto, cojo en... Madrid sobre la...».

25b. Mitx.k testuan *ey* aldatu du Mur. eta Esk.aren *oy* «berdintsu litzateke *oy dauca*» badio ere 232.orrian.

— Mur. *custicia*, Mitx.k *cuticia* zuzentzen du Esk.arekin.

25c-e. Mur. *artu yacu*, Mitx...*tu jacu*. Esk. zaharretako *r=z* berdintasunaz aritu naiz jadanik II.2.ean; lekuko gehiago behar duenak ik. beza Fitaren Mikoletaren edizioko *ozayn, içato, oguigarteia, vaque-oroa* (sv. agora, ahogar, comadreja, pacifico). Ç-ren isatsa ahaztea ere ez zen batere arraroa nahiz eta inoiz —hemen bezala— esanahia zeharo aldatu; ahapaldi honetatik atera gabe dugu argi egiten digun 25e *bidaldu yacun* (Mur. *hid-*) (eta ik. 2d-ko *nac=naç* ere agian), non /*jatzun*/ behar duen, hots *zuei*, bizkaitarra bait da mintzo eta bizkaitarrak izan bait ziren, dirudienez, gipuzkoarrei laguntzera bidaliak, nahiz eta (cf. «Respuesta...» VIII) gipuzkoarrek ez gehiegi estimatu laguntza hori. Bestalde Egiak, beste «txit argidotar»ren batek adinako osperik egun gorde ez arren, ez bide zen oraindik ahantzia (A. Arejitak argitaratu «Canción Vizcayna»ko Alzolaren goraipamen agian sutsu bezain interesatuek inongo oinarririk bazuten bederen) XVII. mendearen bukaerarako Bizkaia aldean; bai, ordea, edo hori aurpegiratu nahi die behintzat egileak probintziano eskergaitzokoei, Gipuzkoan.

25g. Mur. *Echabioru(?)*, Mitx.k *Echaburu* zuzentzen du eta horrela behar ere, cf. «Respuesta...» VIII «...socorro que vino de Viscaya, cuyo cabez° Echaburu...».

26. Mitx.k ahapaldi hau eta hurrengo alderantzizko ordenan dakartza.

26g. Mitx. *ez*, Mur.ek Esk.arekin *es*.

27a. Esk. eta Mur.ek *baduzu*, Mitx.rekin *badozu* zuzendu dut.

27c. Esk., Mur. eta Mitx.k *deusa*; *-u* aldatu dut *zuei* (Araba eta Gipuzkoari) bait dagokio *badozu* bezala; *-u=-a* nahasketa gehiagotarako ik. 19e.

27e. Esk. *zezatocan*, Mur. *zecatocan*, Mitx. *zeçatoçan*; ç-k sortu arazo gehiagotarako ik. 25c-e.

28a. *estratajamea* mantendu dut Esk. eta Mur.ekin; Mitx.k *-emea* aldatu du.

28d. *bazuc desterreteia* zuzendu dut Esk., Mur. eta Mitx.ren kontra, cf. 21c *baçuc* eta Azkue sv eta *passim -adu / -eta-rako*.

28e. Mur. *orana lanza(?)*, Mitx. *orain lanza*. Irakurketa zuzena Mur.ena da baina O- handiarekin, hots *Orana. Lanzarena* egilearen asmaketa izan bide ditekeen arren, Orana bidaltzea —gero Fuerte-venturara bezala— ez zen zigor ezezaguna.

28f. Mur. *bidaltatea*; Mitx.rekin *bidaldutea* zuzendu dut; <t> = <d> eta <u> = <a> ezagunak genituzke, beraz.

28g. Mur.ek Esk.arekin *lanea*; Mitx.k *lancea* proposatzen du. Errazagoa iruditu zait *lauea*, *n=u*-rekin eta letra eransketarik gabe.

Ertzean: «Abla de los quatro diputados que fueron a Madrid».

29c. Mur. *eugueala*, Mitx.k -q- Esk.arekin.

29d. Mur. *billortu*, Mitx.k Esk.arekin *billostu*.

29f. Esk., Mur. eta Mitx.k *len*; *leen* jarri dut (cf.1d *leen*) hori bait da lerroa laburregi gerta ez dedin ezagutzen dudana aterabide bakarra. Proposatzen dudana zuzenketa honi bi oztopo jar dakizkioke gutxienez: 1) Mitx.k (*FHV* 495-496) ikusi duenez vokale bikoitzak Mogelek bederen silaba bakartzat hartzen zituela; 2) Gutxiegi dakigula metrika zaharraz oro har, eta bertso hauenaz zehatzago, aldaketak egitera ausartzeko. Dena den Mitx.k berak (ibidem) eta B. Urgellek aurki argitarako den Alzolarek «Canción Vizcayna»n buruzko lan batetan *zoor-i* buruz esan bezala ba zen Mogenaren kontrako joerarik; bestalde, bertso hauetako 6. lerroek gehienbat 7 silaba izan ohi dute (ik. 45.oharra) eta gainerako kasu guztietan beti 7 baino gehiago. Inoiz ere ez 6, ordea.

— *diite*. Esk. eta Mur. *deite*; Mitx.k *daite* zuzentzen du. Hobe deritzot (cf. 16g. *didin*, 9b, 17g *dila*) orijinalean -ii- zela suposatze-ari eta gero gaineko txapeltxoak soilik bietarik batena zela pentsatuz -ei- bihurtu zutela pentsatu.

30. Mitx.k 31-30 ordenan dakartza.

30a. Mur. *zaubea*, cf. 1c.

30c. Mur. *Durangobaren*, Mitx.k *Durango baxen* proposatzen du. Esk.an *Durangoren* argi irakurtzen da; ez horrenbeste gainean *o* eta *r*-ren artean lerro gainean gero jarri den -*ha*- edo -*na*-. Ez dut testuan sartu zentzua ez bait zuen ezer hobetzen eta bai, aldiz, neurria apurtzen.

30d. *Goarnici[n]*o aldatu dut Esk., Mur. eta Mitx.ren *goarnicio*, orijinalean hala ekarri behar bait zuen; neurriak lehengoan irauten du aldaketa gora behera.

— *escarguea*. Honela irakurri dut Mitx.rekin; Mur.ek *ezarguea* dakar. Esk.ak batari zein besteri eman diezaioke amore baina soilik lehenak du zentzua.

30f. *barraco* irakurri dut; Mur. eta Mitx.k *banaco*. Hemen Esk.tik nahiz bata nahiz bestea atera daiteke baina *barracok* zentzu hobea ematen duela uste dut. Mitx.k berak «Eta *banaco chocolate* hori?» galdetzen du 233.orrian.

31a. Mur. eta Mitx.k *ezurra*; haatik 2., 4. eta 5. letrak berdintsuak dira alde batetik eta bestetik *ezurra e*-rekin ezinezkoa da bizkaieraz (konturatu zen honekin Mitx. baina bere lana jadanik kaleratzear izaki ez zuen zuzentzerik izan; berak ahoz adierazia). Beraz, *frescura* eta *negurarekin* ongi datorren *erurra* genuke. Cf. MI *erurra* «nieve».

31c. Mur. *enzurestea*, Mitx.k Esk.arekin *enzunestau*. Esk.an iluna dago azken bigarren letra eta hortik. (gehi $r=n$, $a=u$) Mur.en irakurketa.

31d. Esk. eta Mur. *frescurea*; Mitx.k *frescura* ezarri du «puntuak beharturik, *frescurea*-ren orde. Gramatikak, ordea, puntua beste aldetik badabil ere, *-urea* eskatuko eta are aginduko luke. Ala ez?» (Mitx. 233). Alabaina *-ea* mantendu dut (neurrirako silaba bakartzat zenbatuaz) ez bait dakit gipuzkoar kopiagileak nola asma zezakeen *lectio difficilior* hori (bere joera guztiz bestelakoa izanik gainera) nahiz eta horrela puntua okertu. Ez dakit arazo honekin zerikusirik dukeen Esk. 38f *osasurearen* horrek.

31e. Mur. *lengue*, Mitx.k Esk.arekin *leuque*.

31f. Esk. *burdiña*, Mur. *hurdina* (*hurdizia?*), Mitx.k *burdina*.

— *erurra*, ik. 31a.

31g. «Azkeneko lerroa ilun baino ilunago agertzen zait. Kapak neguan eraman ohi dira udan baino areago. Halaz guztiz, ez dira, dakidanez, ehunez egiten, oihalez baizik. Agian *baita* da lerro horretan hitz gertu eta segur bakarra» dio Mitx.k (233.or). Haatik Esk.an irakurketa argia da; dena den ez bide litzateke ezinezkoa *uana* proposatzea *Eibartarrek* sujeto ezabatu batekin.

32c. Mur.ek (agian errataz) *densazu*, Mitx.k *-eu* zuzentzen du.

32f. Mur.ek Esk.arekin *falsua*; Mitx.k *falsoa*. *-ua* mantendu dut ustez hemen kopiagileak orijinalaren markaren bat aldatu gabe utzi zuela (*lectio facilliorra* lerro guztietan *-oa* egitea genuke). Bestalde,

-oa/-ua puntuak ez dira ezezagunak; ez dut uste orain, adibidez, ezer zuzendu behar denik, ene edizioan egin bezala, Barrutiaren Actoaren 55. lerroan, nahiz eta *espossea / causia* gertatu. Cf. 63-64 *xuatia / egotea*, 234-235 *obia / eracustea*, 336-337 *gureac / aisiac*, 190-191 *munducua / santuagoa* eta 318-319 *templuan / aoan* Baren testu horretan.

32g. *lebaz* bizkaitartu dut Esk.k gipuzkoartu eta Mur. eta Mitx.k mantendu duten *legaza*.

33a. Mur. *Erda*, Mitx.k *erdu* zuzentzen du baina Esk.ak *ez da* zilegi egiteaz gain, 33b-ko *su obea ezara* kontrajartze horrek beharrezko ere egiten du.

33b. Mur.ek Esk.arekin *su*, Mitx.k *zu*.

33c. Esk. eta Mur. *guere*, Mitx.k *gueure* zuzentzen du; aski da *geurerekin*, cf. 14f *geure*, 15g, 35a *geurea*.

33e. Mitx.k, errataz zalantzarik gabe, *derich*.

34. Mitx.k 36-34-37-35 ordenan dakartza bertsook.

34a. Mur. *azavaduyat(?)*; Mitx.ek eta Esk.ak argiro *ac*.

34d. Esk.an *den-*, Mur. eta Mitx.k *dem-*.

34e. Mur. *ana eta aispari*; Mitx.ak *anae ta aispari*. Goiko eta beheko lerroetarik ateratzen diren letra puntak uzten duten neurrian, *ausoari* irakurtzeaz at, ohar bedi *aispari* ezinezkoa zela bizk.zko orijinallean.

34f. Mur. *galdatea*; Esk.an *-a* zein *-u* irakur daiteke baina bigarrena hobetsi dut, noski, Mitx.k legez.

35a. Mur. eta Mitx.k *gurea* baina Esk.an *geu-* argia.

35c. Mur. eta Mitx.k *ezquero*, baina ene aburuz *es-*.

35d. Mur. eta Mitx.k *senipartea* baina *z-* testuko nabarmenenetarikoa da.

35f. Mur. eta Mitx.k *guizonac*.

36a. Esk. eta Mur. *garbaiti*, Mitx.k *garbaitu* zuzentzen du baina «*garbaitu* 'damutu' ezinezko delako susmoa dut. *-tu* geldituko ahal da!» gehitzen du irakurketa azalpenean. *Garbatutik -tu=-tii=-iti* genuke aldaketa eta huts arruntekin (cf. esatebaterako *quetic* «ahumar» Fitaren MIren aipatu edizioan). Lerroaren lehen zatia (*badaqui*) zailago da hobetzen baina aldatu beharra dago datibo

marka —nori garbatu?— falta bait zaio; bai zentzuak eta bai grafiak *-gu* eskatzen dutela uste dut. Gero, haplografiaz, *-gugar > gar* genuke. Ohar bedi, gainera honela 7 silaba genituzkela eta bestela ahapaldi hau litzatekela 1.ko lerroan soilik 6 silaba lituzkeen bararra.

36b. Mur. *zen*, Mitx. *zeñ*; *-u* segurua da ordea (cf 36f *zugana*) Esk.an ortografikoki ere.

36c. Hau da gehien itxuraldatu dudan lerroa, Esk. eta Mur.en *aechec nola gure gara-ri* inola ere ez bait deritzot onargarri. Mitx.ren *aechec nola guregana* onargarriago da baina horrek ere ez nau asetzen; ene aburuz, *aechec* hori gipuzkoar kopiagileren batena genuke, bizk.zko orijinaleko *aec* baten ordezkoa. Aldaketa honetan lerroak galtzen duen silaba *gu* [ue]re irakurriaz bihurtuko nioke; bestalde *aec nola gu* [ue]re *gara / zugana interesaduk aechec nola guregana / zugana interesaduk* baino zentzu hobea ematen duela uste dut.

36f. Mur.k *cu gana*, Mitx.k *çugana*, Esk.an *z-*.

37a. Esk eta Mur. *beatu*; Mitx.rekin *ucatu* zuzendu dut. Huts bera BAren *Actoko* Guerraren kopiako 152.lerroan eta Iturberen «Quartetac»etako 61.lerroan ere (ik. FLV 18(1974) 379-449, Mitx.ren iruzkinarekin).

37c. Esk. eta Mur. *su*, Mitx. *zu*.

38c. Esk. *dauczula*, Mur. eta Mitx. *dauczala*; *zeuen*, *dozu* eta *disulak* ere *-ula* eskatzen dute bestalde.

38f. Esk. eta Mur. *osasunearen* baina Mitx.rekin *osasuren* aldatu dut *-ea-* ez bakarrik gramatikaren baina baita neurriaren (7 gehienbat) kontra bait doa.

38g. Esk. eta Mur.ek *disula*, Mitx.k *diz-*.

Azpian «Doctrina sua noscitur vir. Prover. 12».

IV. HIZKUNTZAKO OHARRAK

1c. *besa*, Cf. 24a, 34b *dasadan*. Testuetan urri agertu arren aditz honen forma sintetikoak bizirik zirela erakusten digu honako honek.

— *nola*, cf. 3a, 4e, 10c, 12b, 20c, 26b, 36e, *nolan* 9c, 37b: *Nola* eta *nolaco* dute soilik BA, «Canción Vizcayna» eta URk, *nolan*, *nolangoa* AR, Zubia eta XVII. mendeko amodiozko kanta batek («Contribución» 88), bai *nolan* eta bai *nola* MIk. Oso balio eta testuinguru ezberdinetan ageri zaigu hitz hau BBetan; I) «legez» esanahiarekin eta gonbaratzen den hitzaren aurrean: 3a *Aitac nola Ycarori*, II) id. atzean: 26b *Moretec dinoan nola*, 36e *aechec nola*, 9c *Cain nolan*, III) id. *ain* aurretik doalarik: 10c *ain gente biguna dala nola... vildurrac dagozala*, IV) kausal gisa: 4e *Nola baqui Marrucoc... zenduzan echizaduco*, 12b *Jaunaren providencia nola bada andia cabu faltas esta ychico*, 20c *oney dereste nola sucedidu yaquez*, V) «ezen», -laren funtzioan: 37b *Ezin daizu ucatu nolan ascoc aduertidu zaytuzan*. Cf. P. Altunaren *Versificación de Dechepare* 295 eta hur. eta egile berak prestatu Etxepareren edizioko 4. orriko oharra. *Sicu dago? Adarra nola eta Alan alan xauna escutari pobre batensat nola* irakur daitezke MIren elkarriketetan ere («Contribución» 190, 192).

— *jacan*, *-an* < *-o* + *n*, cf. 37c *yacala* < *jako* + *la*; «En cuanto a la alternativa *a/o* debe advertirse que en vizc. ant. *-o* característica de 3.ª pers. sg. dativo, sólo aparece, al menos en algunos de los verbos más usuales, en posición final; cuando le sigue otra característica personal, el pluralizador *-z* o el suf. de relativo (o su equivalencia a estos efectos, la desinencia *-an* de pretérito), aparece en la forma *-a*» dio K. Mitxelenak («Nota sobre algunos pasajes de los Refranes y Sentencias de 1596» 27) RS, KA eta MIren adibideak erantsiaz.

1e. *itaun*, *itaunduren* erroa (ik. 9b). Bere aldaerekin (*itandu*, *iteundu*) hau da *galdeturen* ordaina ez soilik bizk.zko testu guztietan (KA, VJ, UR, MI eta Mogel) baina baita araberez (Cf. Landuchio: *preguntar*, *ytaundu*, *pregunta*, *ytaunquetea*) eta gipuzkera zaharraren zati batean: Cf. Otxoa Arin (1713) *Itaundu beguio confessorari* (168), *itauntcen dituanean* (138).

1f. *egun* «gaur» eta ez «gaua ez dena». Berdin 16g *egun*, *biar didin vizi*. Irigarai zenak (EGAN 1954, 12) Azpeitiko 1622ko gutun ba-

tzuk (ik. orain I. Sarasola «Contribución» 124-128) aztertzean «ohargarri ere dira Nafarroa alderagokoak diruditen *egun* [gaur], *sofri*, *eskribi*, *gaztiga*, *serbi* era laburtuak...» idatzi arren, *egun* zeharo arrunta zen esannahi horrekin bizk. eta gip.z XVIII. mendera arte bederen. Cf. BA 252, UR, AR 21, 39, Otxoa 1, *Borracho Burlado* 25, Agirre (1759) 2, 35, Irazusta 2, 23, eta *egungo* BA 82, 425, Larramendi *San Agustin* 3 etab. (1700 arteko exenpluetarako ik. *Materiales. Peru Abarkan* ere bere hiztegian (ASJU XII-XIII (1978-79) 87-200) Zelaietak *egun* guztiak «día; jour» itzuli baditu ere, ba da itzulpen hori ez dagokion *Egun iguzu gure eguneango oguia* (159) bat, nahiz eta ez bizkaitarren ahotan. Irigarairen «Era laburtu»ez ik. 9b.

1g. *zerren. zerenen* mendebal aldeko aldaera. Cf. 6c *zerren garean ezagunac* eta BA 6 *zerren juntadu naizazun zeuri*, 114 *zerren dan berandu*, 357 *zerren dauen cantu ederra*, 428 *zerren bestela egongo ninzan oraingo enterraduric*. Aipatu exenplu guztiotan aditzari -n erasten zaion arren arau hori ez zen orokorra: «La regla según la cual las subordinadas introducidas por una partícula del tipo *zein*, *zeren*, etc., han de llevar el verbo afectado de un prefijo, *bait-*, o de un sufijo, el -en de relativo, tiene una de sus más evidentes excepciones en este diálogo [Mikoletaz ari da]... En ninguno de los 24 ejemplos registrados hemos encontrado el sufijo ni el prefijo» (I. Sarasola «Contribución» 211). Gamizek ere ez du inoiz ezer erasten: Cf. *cerren loturic nago* («Dabilcenchoac» 4f), *bestela cerren ilco naiz* («Euscara gaiztoetan» 3c) eta —adierazgarriena, aditza lerro erdian izanik—⁵⁹ *Cerren bien gorputzetan/bacarric da arime bat* (id. 6c).

— *baqui* id. 1g, cf. 21c *bira*. Ezaguna da bizk. zah.ean *ba* daratzen aditzek paira zezaketen kontrakzioa: Cf. I. Sarasola «Contribución» 155 eta 99 *boa*, 101 *baçaut*, etab. Hor aipatzen diren exenpluei hainbat erants dakizkie Olaetxea, AR, Gandara eta Baren testuetarik; besterik ez aipatzearren cf. *baucala* OL 132, *bauco* OL 49, 59, 132, AR 34(2), *bago* OL 31, 69, 78(2), 86, 114, 139, AR 57(3), *bacusgu* BA 438, 462, *bacussu* BA 434, 458, *bacutsu* GAN 1762, *baquigu* BA 32, 407, *baquizu* BA 420. Alabaina, Mitxelena Amilletaren dotrina eta bertso hauek gonbaratuaz zera dio «puntu nabarmen bat, artean gutti ezaguna, salatzen dute: *ba*-ren aditz muga-

(59) Beste agerraldietan ere ez du puntu egiten eta 1.koan, gainera, erants zezakeen -n bat silabarik gehitu gabe.

tuarekiko elkarganatzea. Aditz laguntzailea diot, iragangaitza, ez *baroan* azter daitekeen *ba+daroa*-ren tankerakoa... esan daiteke, beraz, galderetan bateratzen direla dotrina honetan, eta gureak [21c *guztiac ez arren baçuc bira-z ari da*] ez dirudi galdera, inondik ere ez erantzunetan» («Ad experiendum» 228-229) Egiazki oso exemplu gutxi aurki daiteke laguntzaile iragangaitzarekin; nik neuk ez ditut honako hauek baino bildu: AR 31 *Aytea Jaungoycoa ba?...* *Semea Jaungoycoa ba?...* *Espiritu Santua Jaungoycoa ba?*, AR 58 *partietan danean partietan ba Jesu-Christo?*, guztiak galderetan; galdera dirudi MIren hurrengo pasarte, niretzat behintzat, harrigarriak: *D. P. Noric ecarri do<s>us pastel-hoc. Al. Urian dan pastelerea garuienerean. D.P. Bira gure auso ederrenean. Al. Bay xauna.* (ik. «Contribución» 194). Ez dut aurkitu *ba* edo *biraren* beste exemplurik erantzunetan 21c-ko aipatu exenpluaz at.

2a. *gaitean*. «Ni en el siglo XVI ni en el XVII (ni tampoco creo, en el XVIII) se atestigua el vizc. *gintzazan* «fuimos»⁶⁰, sino tan solo *ginean* o variantes, de acuerdo con *ginan*, *ginen* de los demás dialectos» (K. Mitxelena «Lengua común y dialectos vascos» 300). -ZA hori oso berandukoa da: *erne citean* (Amodiozko kanta TAV 122), *pozgatu gaitean* (Zubia, TAV 138), *Unayoc arri citean gastaoc aguir citean* (RS 52 eta 386), *ezpa, ya cinean gustioc Gabachu* (Alzola 195). Ez dut bere agerraldirik aurkitu Olaetxearen dotrina (1764) arte bederen.

2b. *ecussi*. Nahiz eta *i-dun* formak nagusi diren XVII. mendera-ko (ik. *Materiales* s.v.) oraindik badira *e-dunak* ere BAREN *Actoan: ecusi dozu* (151), *ynoc eztau ecusi* (340) eta baita Olaetxearen dotrinan ere: *ez enzun ta ez ecusi* (111), *ecusten gareanean* (123). Gipuzkeraz OA eta IRk ez dituzte *e-renak* baino.

2c. *azartu*. Cf. 4d *versoan azartuteco*. Azkuek «Bc» dela dio baina ez dakit hain zabaldua den; nolana ere ez diot beste lekukotasunik aurkitzen XIX. mendera arte testu hau kanpo. Gero, ba dator *Peru Abarkan* ere: *Ezta azartuten/Arnasa artuten* (101).

— *essatera*, -TERA helburu adierako izenkian: Cf. 5f *decretoa eguitera*, 5g *Vizcaya yltera*, 9c *quendutera/dator*, 27f *ze zatoçan yditera atea*. Ez dago —Nren exemplurik. Izan ere «bizkaitarrago»-

(60) Testuan, oharkabea, «somos».

tzat izan ohi den arren azken izenki hau, -RA oso zabaldurik dago bizk.zko testuetan. Gai honek oraindik ikertzeke dirau eta hemen ezin ditut xehetasunak baina datu solte batzuk eman ahal; dena den ez dut -Raren exenplurik idoro MI bilbotarraren elkarrizketetan (ik. «Contribución» 188 eta hur) eta VJ Bizkaiko hegoaldeko XVII. mendeko dotrinan, eta soilik 6 *arean etorrico da ilaen eta viçien juzgaetara* CAREnean, askozaz ugariagoak diren diren *zec mouietan dau gracia guri emaitenen antzekoen alboan*⁶¹; ekialderago, ZBk⁶² *bijoc arcera obliguetan dau* (66) du soilik, eta agerraldi gehiago ditu -RAk (97, 167, 171, 361, 381, 383, 506, 507) -Nk (324, 183 -hemen puntua delarik) baino BAREN *Actoan* eta -RA da bakarra Amilletaren dotrinan: *2 certara dago obligaduric? gueroengo fina vilacera, 3 ceq mouicen dau guri gracia emotera eta becatuac paracera?, 5 Cer eguitera jaisi zan... sanctuaq libracera, 6 etorrico da gu juzgacera?*

2d. *goiti* eta *2g beiti*, bere kontrakoa eta cf. 14f-ti atzizkiaz. Exenplu gehiagotarako cf. Gamiz (Jon Goikoetxearen ed. 101) *goazen goazen goytira* eta *Ene groainciac emozute/ene adisquide gustiai/beitico echeco genteai ta/beytiagoco arreba biai non beiti*=«behea», *goiti*=«goia». Gonbara bedi Azkuek (*Morfologia* 27) Berako usadioaz dioenarekin: «En Bera (AN) vive fosilizado el sufijo de ablativo -ti por lo menos en dos vocablos. *Goiti* y *beiti* (que ellos pronuncian *got'i*, *bet'i*) han dejado de significar «desde arriba» y «desde abajo», para designar meramente las ideas de arriba y de abajo. «Desde arriba» es para ellos *got'itik*, «desde abajo» *betitik*» eta Lafonen («Sur les suffixes casuels -ti et -tik», Eusko Jakintza 1948, 143-4) azterketarekin. Azken honek dioenez «*goiti* et *beheiti* employés comme adverbes n'ont jamais valeur d'ablatif». Seber Altubek zioenez (*Observaciones*² 89) (B-g...) omen zen egun ahaztuxe dirudien *gitxi-goiti-beiti*.

2f. *enzun* frikariarekin. Ik. III.

— *deusagu*, -e-rekin aditzak hiru aktante izaki, cf. 27c *deusu*, 32c *deusazu*, 7c *deuste*, 3c *eusten*. Azkuek (*Morfologia* 604-605) orain aldia/lehen aldia azaldu arren -a/-e bereizkuntza, Altubek (*Observaciones* 115-118), Mitxelenak («Nota sobre algunos pasajes de RS

(61) AR durangarrak jadanik ez du -Raren exenplu bat ere eta guztiak (18, 20, 36, 40) -Nrenak dira; bere herritar Zubiak, aldiz orri berean («Contribución» 152) bietarik du.

(62) Ik. 41.oharra.

de 1596» BAP 1967 eta «Preámbulo» in J. de Urquijo, *Refranero Vasco* 12) eta A. Irigoienek («Curiosidades» *passim*) frogatu duten bezala, bereizkuntza hori forma bipertsonalen eta hirupertsonalen artekoa zen. Cf. RS 340 *Gueyago dio daquiana baño* «Mas dize de lo que sabe» eta RS 431 *Yre auçoac eztequiã gacha ona da* «Daño que no te sabe tu vezino bueno es»⁶³ eta BB hauetako 17b *Ventaja romanoay deroesu Ysassi* eta Alzola 90 *estuan daroacu ceure colcoa*. Irigoienek datuen arabera *-a/-e-* bereizkuntzak *EDUNen formetan oraindik XIX. mendean ere irauten du⁶⁴, EGINenetan, aldiz, galduta edo galtzear dago XIX. mendearen hasieran (Mogel, Prai Bartolome, Uriarte)⁶⁵.

2g. *gareala*, eta 6c *garean*. «Hay dos núcleos verbales terminados en *a*, los de *yoan* y su factitivo *eroan*... Los verbos antes citados conservan la *a* del núcleo en flexiones absolutas... pero en flexiones relativas al recibir la epentética *a* la *a* del núcleo se convierte en *e* lo mismo que sucede entre el artículo *a* y vocablos como *alaba*...» (Azkue «Evolución» 85). Irigoienek erakutsi bezala («Curiosidades» 131-132) fenomeno hori ez da bakarrik *joan* eta *eroanen* adizkiekin ematen baina baita *izanenekin* ere: RS 315 *direanac*, RS 334 *garea*, MI *sirea*, *direala*, KA 22 *cirean*, 31 *guiñean*, etab⁶⁶. Bestalde, gehienek bada ere, ez dute guztiek lege hau osotoro betetzen; Irigoienek jadanik markatu zuen Barrutiak soilik *joanen* adizkietan egiten zuela eta ez *izanenetan*, cf. 247 *doean* baina 32 *zarana*, 58 eta 496 *zaran*, 346 *diranac*, 351 *dirala*, 420 *dirana*. Barrutia ez da bakarra honetan: Amilletaren dotrinan 2 *noeaneanen* alboan⁶⁷ 5 *cirala*, 5, 6(2) *ciranac*, 3, 6(2) *dirala*, 3, 6(2) *diran*, 6(3) *diranac*, 3, 6 *diranai*, 5(2) *guinala* ditugu.

— *beiti*. Ik. 2b.

3b. *onei*, eta 20b *guizon oney*. Jakina denez *hauren* pluraleko paradigmak *on-en* bitartez egin ohi dira bizk.z; *onek*=«hauek»,

(63) Ik. K. Mitxelenaen «Nota...» Lafon zuzenduaz.

(64) *Erizkizundi Irukoitzaren* arabera (Ik. A. M.ª Etxaideren edizioa IKER-3, 122) gehiago ziren 1920aren hamarkadan oraindik *deuskue* eta ez Azkueren *dauskue* «logikoagoa» (ik. *Morfología* 703) egiten zuten herriak.

(65) Alabaina, ongi mantentzen zuten J. J. Mogel eta Frai Pedro Astarloak; Añibarrok, ik. aldizkari honetan agertuko den B. Urgellen lana, ez du mantentzen.

(66) Ik. Irigoienek lana; hor erabili ziren testuetarik at betetzen dute legea «Cancion Vizcayna»k (Ik. Arejita), Zubiak (Ik. «Contribución»), Zumarragak (ib.) eta ZBk bederen.

(67) Ez du *eroanen* adizkirik.

onei = «hauei». Mitxelenak (ik. III) Esk. eta Murugarrenen *onei oneri* zuzentzen du baina ez da horren beharrik. Izan ere lerro ertzean (ibidem) Aranburu bati buruz hitzegin arren testua bati baino gehiagori buruz ari da (3g *agaiti dira jaussi*).

3c. *eusten*, cf. 7c *sarri gorde deuste*. «Laguntzailea gaur *neutsen/neutseen* formaz badarabilgu ere, zaharragoa da «neusten» hori [Alzola 72.az ari da]. Metatesia egon daiteke: *neuts-:neust-*. Edo izan daiteke *-te* atzikia daukagulako ere (iragangaitzetan ere *jake* bari «jate» azaltzen da testu zaharrotan» dio Arejitak⁶⁸. Ematen dituen Betolaza, Zumarraga, KA eta VJeko enxepluei gehi bekizkie testu honetakoez gainera, Zubia *deusteguna* (TAV 168) eta *deustela* («Contribución» 148).

3d. Mitxelenak esan bezala («Ad experiendum» 221) *igon* iragankorra da bizkaierazko lehen testuez gero. Markagarria da haatik *igo* dela forma bakarra Betolaza, VJ, KA (ik. *Materiales*), Amileta (ik. Arejita), UR eta AR (ik. *Thesauruserako*) testuetan, hots XVIII. mendearen erdi aldera arte behintzat; salbuespen bakarrak testuko hau eta, ziur asko (*ar=on*) MIren Fitaren edizioko (!) *igar* (s. v. *subir*) lirarteke.

3e. *obedecidu*; bai hemen eta bai 20c *sucedidu-n -du* bihurtu dut Esk.ko *-tu*. Seguru asko kopiagile gipuzkoarrak *-tu* egin zuen orijinaleko *-du*, hau baita bizk.aditz mailebatuek daramaten partizipio marka⁶⁹. Cf. BB 4g *echizaduco*, 8d *estimadu*, 13d *prouadu*, 15e *estimaduaz*, *admiradu*, 18e *logradu*, 28c *permitidu*, 34a *Acauadu*, 36d *conseguidu*, 36f *interesadu*, 36g *nombradu*, 37b *aduertidu*, 37f *baliadu*, 37g *obstinadu*.

3f. *alango* < *alan* + *ko*. Cf. (*h*)*alako* < (*h*)*ala* + *ko*.

4b. *culpante* «part. act. del verbo Culpar, aunque usado como si fuese passivo: pues equivale á lo mismo que Culpado. Lat. *Criminis reus*» eta *culpado*, *da*, «part, pass. del verbo Culpar. El que ha cometido algún delito, o falta en su obligación. Lat. *culpae reus*» (*Dic. de Autoridades* sv)⁷⁰.

(68) A. Arejita, «Canción Vizcayna» 163.

(69) Baina «voces románicas terminadas en o por ejemplo *mantso*... no forman como derivados *nantsodu*... sino *nantsotu*... Asimismo, los terminados en e como *inusente* reciben tu para verbizarse» (Azkue «Evolución...» 75).

(70) Faksimila Gredos, Madrid 1979.

— *Marruco* eta *4e Marrucoc*. Mitxelena jadanik markatu zuen bertsootan, gaizki esaka ari diren beste askotan bezala, «aipamen ilunak, ziri bihurriak, zehar-esan orapilatuak, hizkuntzaren aldetiko eragozpenak ehun halako gehitzen dituztenak» («Ad experiendum» 219). *Marruko* hau ezizen edo izengoitiren bat izan daiteke, jakina; dena den ezin bazter daiteke lurraldearen izena izatea (cf. 28 *Orana nora* erakarri nahi diren soinuarekin (4f) sugeak bait lira (saldukeriak ugari dira baina ik. 24. ahapaldia, adibidez) «etxizadu» direnak (21 Arratabe, 24 Juan Beltrán del Puerto eta 28an aipatzen diren «laurac»).

4c. *Caue de pala*. «c. de p. erraz baino errazagoa dateke, baina ez zait deus ere oroitzen ordezkotzarik» dio Mitxelena («Ad experiendum» 222). Ez du beharrik ere; cf. *cabe* «En el juego de la argolla es la distancia que ay de una a otra bola, que para serlo por lo menos ha de caber en medio la paleta, sin tocar a ninguna de las dos, y de aquí tomó el nombre; y cabe de paleta es el que está tan junto, que de una bola a otra no ay mas tierra o suelo del que puede tomar la paleta tendida en medio, y errarle es de ruines jugadores; y para ser cabe ha de hazer que la bola de su contrario, tocada con el golpe de la suya, passe de la raya del juego, y vale dos piedras o pedradas» (Cobarruvias, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española* 1611)⁷¹ eta batez ere *cabe de paleta* «Translaticiamente es la ocasión que impensadamente se vino a las manos. Es alusión tomada de quando en el juego de la argolla se viene el cabe o medida de la pala» (*Dic. de Autoridades*).

4e. *baqui*. Esk.ak *badaqui* ekarri arren honela aldatu dut *-dahori* gipuzkoar kopiagilearena bait da seguruenik; ik. 1g.

— *jaiten*. «Dударик gabekoa da *jaiten*, jotik erakarria: ik., esate baterako, Landucci *jaytecoa* 'majadero de majar'» (Mitxelena «Ad experiendum» 222). Izan ere *-o(n)/-aite* alternantzia erregularra zen mendebal aldeko euskara zaharrean⁷². Azkuek bildu zituen exenpluetaz at eta mila artean cf. bizk.zko BA 7, 287, 349, AR 20, 32(2), 37(2), 47, 48, 49(2), 52, 55, 56(2), 60(2), UR 1, 4, 21, 28, 29,

(71) Argitalpen fotomekanikoa Turner, Madrid 1979.

(72) Ik. Azkue «Evolución...». 74. Ezin esan daiteke beraz, gehiago zehaztu gabe, «Bizkaiko testu zaharretan *eman* eta *emon* biak agertzen dira, eta *emaiten* ere bai» (Arejita, «Canción Vizcayna» 157); hortarako ematen den froga *bakarra*, Zumarragaren *eman vite*, errata bait dateke argitaratzaileak ez ohartu arren.

35, 51, 60 *emaiten*, BA 507 *emaitera*, UR 16, 62 *igaiten*, BA 222 *jaiten*, UR 12, 46 *idaraiteco*, UR 11, 47, AR 38 *idaraiten*, etab.⁷³.

4f. *soñua* «musika» Cf. Isasti 62 (apud TAV 179) *Nola soñu ala danza* «Como el son, así la danza» eta BA 94 *Cerreueta xo bidi emon daiztan salto ui/Zer soñu?/Gura doana xo eguic eze guztiraco noc agudu*.

— *chito*, id. 21b. *Txiten* bizkaierazko aldaera; testu zahar eta klasikoetan lekuko aski du, egun ia galdua badirudi ere; ik. A. Manterola-A. Arejita «Octabas de la agonía de la muerte» 12d, Euskeraren Iker Atalak-2, 191 esate baterako, arestian argitaratu testu bat baino ez aipatzearren.

— *dulcero*. Ez diot aurreko beste agerraldirik erideiten hegoaldean; Landuchiok (C) *beaztiro eguina* itzultzen du «dulcemente». Oro har, -roren bitartez izenlagunetarik atera adizlagunek ez dute lekukotasun ugariegirik *andiro* TAV 119, Otxoa Arin 153, 172 eta besteren bat gora behera.

4g. *zenduzan* «zintuen» zein «zintuzten», ik. 10g.

— *echizaduco*, ik. 3e.

5a. *bestela* (id. 24a). Cf. *alan*, 13g, 21g.

5c. *noisbait*. Cf. Olaetxea 103 *nosbaita*.

— Moreti buruz cf. 26b eta eraskineko gaztelerazko erantzuneko «XI. De Morete os valéis para ficciones,/siendo autor que de nadie es admitido, etab.» Mitxelenak («Ad experiendum» 232) *De obsidione Fontiribiae* aipatzen du aipamen hauen iturritzat, ik. I.

— *dinoan*, -N-rekin bizk.z ohi bezala: 13g *dino*, 26 *dinoan*, 11f, 21g *dinoe*; cf. alabaina RS 113, 340, 390, 393 *dio*; ez da bilduma osoan -N-dun adizki bat ere.

— *legues*, *bezalaren* bizk.zko ordea.

5d. *egon zara azera* «lotsati, uzkur egon zara/zarete»; «retraído» itzultzen du Azkuek sv. *atzera* 3. adieran.

5e. *cec*, 29b *noc*, 32e *ac*, 3g, 33e, 36g *agaiti*, 32c *zegaiti*, 15 *agaz*: «en vizc., desde los primeros textos, esta r [nor eta zerrena] falta

(73) *Vissita emoten joanic* UR 79 da *Thesauruserakon* agertzen den bereizketaren ezabatzearen lehen arrastoa.

ante suf. con inicial consonántica: *noc* (Gar., RS, etc.) act., *segaiti* (Mic., por z-) «por qué» (Mitzelena FHV² 336). Gehi bitez *ac* BA 248, *agan* BA 169, *agana* 311, etab.

5f. *eguitera*, -RA horri buruz ik. 2c.

5g. *bai* «baita, halaber».

6a. *ne[u]re*; honela ezarri dut bai hemen eta bai 9e-n ere Esk.ko *nere*, forma hau ezinezkoa bait dugu, bizk. zah.ean (Cf. «Contribución» 89), ez eta beranduago ere; aldiz, kopiagile giputzarentzat hori forma arrunta bide zen: Otxoak 24 *neure* eta *nere* bakar bat (errata segurki) dituen arren, Irazustak, Lasarteko bertsoek eta Peñafloreak ez dute *nere* baizik⁷⁴. *Ene* ere ordekoa izan zitekeen baina aldaketa askozaz handiagoa eta sineskaitzagoa da idazketari dagokionez eta ez da beharrezkoa gramatikaren aldetik *neure*, *geure*..., formak *ene*, *gureren* tokia hartuaz bait doaz ia bizk.ren lehen testuetarik⁷⁵. Horrela *geure*, *zeure* bertso hauetan ager daitezke nahiz eta aditzaren osagairen bat erreferentzikide dute-nean: 14f *Ercules baño obe dogu/geure parteti Bulcano*, 15f-g ez *admiradu/gueure alango prenda/bedeinca erri gueurea*, 33c *ezara/geure errico guizonay/ydeteco oyala*, 35a *San Ignacio geurea/eguizu arren baquea*⁷⁶, 35c *dozun esquero an da emen/zeure zenipartea*, 8c *zeure pausoac estitues/estimadu sobrea*, 18b *zeure aguin orria... izan zala. Gure, zure, zuen*, aldiz, ezin daitezke erreferentzikidetasuna ematen denean azaldu⁷⁷: 9e *orra gure pagua*, 13e *gure buruan ausiteco/ecarri ei zenduz*, 23d *zuoc ere bazaozque gure mearic бага*, 34g *galdutea lustrea/ezta gure honrrea*, 16a *zuen coronel Ysassi/ei da*, 22c *Arabac mortandadea/zuen alde eguin day*, 19d *yzan da*

(74) Larramendik bietarik du baina dagoeneko gehiago *nere*.

(75) Azterketa zehatz bat falta da, I. Sarasolaren «*Nire/neure, zure/zeure* literatur tradizioan», oso interesgarria izan arren gaia oro har aztertze, laburki mintzo bait da bizk.z eta, egileak berak aitortu bezala «Bizkaierazko testuak dira ondorioak ateratzeko zailen gertatu zaizkigunak» (439.or.).

(76) Hau bezalako vokatiboetan salbuespenak ugariago dira beti ere Sarasolak ikusi bezala.

(77) Arejitarentzat («Cancion Vizcayna» 134) «*zeure* edukile indartua (*neure, geure* eta besteen antzera) ez da erreflexiboa danean bakarrik erabilten, Iparraldeko testu zaharretan gertatzen dan legez. Intensitate arrazoiakaitik ere erabilten dira; galdegai izateagaitik kasu honetan [*geure escuetan echuten doa* 134]».

suen broquela, 11g *zuenzat ori bere obe*, 26f *joango gara norabue-na/zuenzat garitara*⁷⁸.

6b. *fundaetan*, -etan -duren izenkia bait da. Cf. 11c *disparaetan*. Alabaina, bizk.zko aditz-izenkien forma edo distribuzioa ez da oraindik ongi ikertu⁷⁹; testu honetatik ilki gabe 4a *pensacen nago* (Cf. AR51 *pensetan dala*), 17e *lograzea* (eta 18e *logradu*), 17f *intentazen ditugu*. Ez dira, ordea, kopiagilearen aldaketak: Cf. Armileta 2 *amadu*, 1 *amacen*, 6 *apartaduric*, 1 *apartaceco*, 5 *aplicaduaz*, 4(2) *aplicacen*, 6 *gozadu*, 2 *gozaceco*, 5 *gozacen*, etab. Halaber BA 406 *adoradu*, 388 *adorazen*, 15, 19, 103, 511 *cumplidu*, 110 *cumplizen*, 31, 254 *merezidu*, 61, 278 *merezizen*, 81, 88 *pagadu*, 153, 440, 464 *pagaduco*, 86 *pagazen*, 97 *pagazera*, etab. -AE-ri buruz ik. 11c.

6e. *preuilegiaduac*. Dic. de Autoridadesek «véase privilegio» badio ere sv *privilegio*⁸⁰, Cobarruviasek 1611n soilik *pre-dakar*.

6g. *Guipuzcoaco errian*. Testu honetan beti *herri*=«lurralde» eta ez «hiri». Cf. 12d *Viscayco erria*, 15g *bedeinca erri geurea*, 16f... *eztan oraindio/Bilbaon oñic ifini/obe dau egoitea/bere erri aldeti*, 33c *geure errico guizonay*. Hori izan da, noski, hitz honen adiera zaharra, Cf. Zumarraga 35 *ovato dago eta erriorj bere bay* = «...e también esa tierra, está mejor» («Contribución» 99-100), RS 349 *Oric eztau erria, ybar jaun da açeria* «En la patria do no ay mastines es Merino el raposo», RS 66 *Losauagueac erria vere* «El desuergõçado, la patria es suya», Landuchio *erriac yrabaci* (sv. conquistar tierras), *conquisteac erriana* (ibidem, «conquista dellas»). Adiera aldaketa (*herri*=«hiri») emana zen XVIII. mendearen lehen hamarkadetan Barrutiaren testuan ikus daitekeenez (Cf. Mitxelena, «Miscelánea (II)» 399): *Ostaturic ezpada Belengo errian* (118), *Erri uateco campaezat eztau bere pareric* (126) baina ez bizk. osoan Arakistainen lekukotasunaren arabera: «paisano *ertarra(n)*, aldeano, *erritarra*. Se llama en Vizcaya á distinción de *uritarra*, *iritarra*, el que es de Ciudad o Villa».

(78) Aski ezberdina eta bitxia da Baren joera eta honek «Aresti-Linchmann legea» (Ik. honetaz I. Sarasolaren aip. lana) ongi betetzen du *ene/neure*, *hire/heure* eta *zuen/zeueni* dagokionez; *zeurek zureren* tokiak bete ditzake aztertzen ari garen bertsoetan bezala, eta azkenik soilik gureren formak agertzen dira, are *geure* beharko litzatekeen lekuetan ere.

(79) Cf. FHV 233, 15.oharra; Otxoa Arinenek ere (*apartadu* baina *apartatzea*) mereziko lukete arterketaren bat.

(80) Gauza bera sv. *privilegiar*.

7a. *Valladilico*; hutsa ez baldin bada cf. Zumarraga («Contribución» 99) *sivilljara*.

7c. *Chinchurrac*, ik. III.

— *deuste*. Ik. 3c.

7e. *ezaguzen*, «aitortzen». Cf. *Ezaguzen dugula ez caradela dino aren aurean egoteco*, Beriain *Tratado de como se ha de oyr Missa* (1621) 28v.

7g. *asse vay*, irakurketaz ik. III; *bai* «5.º (B-d-l-ond), úsase en sentido irónico y tono de admiración, significando incredulidad». Erabilera, noski, Azkuek markatu baino zabalagoa da.

8b. *Ynsaustico*. Cf. 8e *insaurrac*.

8c. *estitues*. Mitxelenak markatu legez («Lengua común y dialectos vascos» 300 eta ik. orain ASJV XIX-lean argitaratuko den I. Lakaren lanean gehitua) ez da hiperbizkaierazaleentzat «jatorragoa» den *dauzen* agerraldirik ez XVI, ez XVII ez XVIII. mendeetan bizkai-eraz; esate baterako, oraindik *ditu* dute BA eta URk eta jadanik Betolazak dakarren *dituz* ARk; *dituez*, *dituezala* URk eta *dituzalaco*, *dituzan* ARk. Lehenaldian ez dute *ebazan* edo *ebezanik*, *zituzan* edo *zituen* baino. Ohartu zen honetaz S. Altube bere «Observaciones»en (110 eta hur.) non Azkueren iritziaren —hots, *ditu* gipuzkeratik mailebatua dela— oinarri eskasia lekuko zaharrenen bitartez frogatzen saiatu bait zen. Berak esan bezala «Opino que las formas comunes, las universalmente euskéricas, fueron antiguamente *Ditu-Gaitu*, etcétera, hasta que el euskalki B, separándose del uso común, formó algunas flexiones del tipo *Dauz*, *Gauz*... (no se tiene noticia de que la serie completa se haya usado jamás fuera de alguna zona muy reducida del dialecto bizkaíno)». Ezagutzen ditudan forma berrien lehen agerraldiak hauek dira: *gozus* (= *gaituzu*) Gandararen 1757ko Gabon Kantan (ik. J. A. Arana Martija, Euskera 1976 89-98) eta *gozuz* Limako poesietan (BAP 1956).

8d. *sobrea* «gehiegia, gehiegizkoa», «larregia» edo dela ematen du itxurak, *metri causa* sartua, agian» dio Mitxelenak. Cf. 34b *ze dasadan sobrea* eta (baina ez aditzlagun gisa) *Ori esta faltea, sobrea baxẽ* (MI, «Contribución» 197).

8e. *dacusela* «*dacusela* aldatu? Ez dakit, bada. Horkoa *insaur* bakarra da, baina cf. RS 246 ez *dacusena* «quien no ve» (Mitxelena, «Ad experiendum» 197).

8f. *deunguea*. Cf. RS 387 *Albia deunga dustien abia* «Albia, nido de todos los malos» eta RS 96 *Donsuaē eseā duztioz barrez, deungueaenean negarrez*. «En casa del vituroso [sic] todos riendo, en la del malo llorando». Lekukotasun ugari du idatzizko tradizioan, askozaz gutxiago bere kontrako *deuntsuk* Sarasolak (ik. «Contribución» 100-101) dioenez halere usu ageri da Ulibarriren gutunetan.

8g. *oy*, cf. 25b *oy dauca*. BAK bezala (248 *oi jeusac*, 250 *bear oy joc*, 426 *ez oy xacu secula falta*, 429 *uste oy dau*) bertso hauek ere *oi* darabilte ohizkotasuna adierazteko, cf. aldiz Olaetxea *castigau daroa aen magestadeac* (113), *gueienean jazo doeana da* (82) (baina *oi* 129(2), 148), soilik aditz nagusia + *eroan/joan* RSetan: 79 *aus asco eregui daroa* «mucho poluo leuantar suele», 210 *lauçatu guino daroa betatu* «suele hinchar hasta el tejado», *esan daroa ata-artean* «su[e]le dezir en el portal», 264 *aci daroa* «suele criar», 368 *hurteyten daroa* «salir suele», 61 *guichi guichia asco eguin doa* «poco a poco se hace mucho», 94 *dindica murcoa betatu doa* «gota a gota se hinche el cántaro», 107 *jayo doa* «nacer suele», etab. Hiru lerro eska-sean bi eratara MIk: *Ori da bat yru gausetaric esan eroena Ganasac aditu joeala guisona cuydadu ascogas. Ta ydoro asquero oy dauela damu* («Contribución» 190).

9a. *pagua*. Cf. *Esan dit pagua eman dioçu. Esan diot eztala orregaiti pagu gayztoric*, Azpeitia 1622 («Contribución» 126) eta *Bardín ossa banadi/Laster da ondo eguingo deusat/pagu erreala verari* BA 285.

9b. *gal didila*. Cf. 1e *ytaun bequio espabere*, 15g *bedeinca erri geurea*, 17g *conta dila azañea*, 23g *lagun esteyo guerrara*, 29f *leen diite beartu*, 36a *Badaqui[gu]garbatu*, 37a *Ezin daizu ucatu*, 37e *eztaquidizu/orregaz baliadu*. Beste leku batetan erakutsi dut⁸¹ -TU/Øren bitartez eusk. zah.ean gauzatzen zen [+perf.] / [-perf.] bereizkuntza bizk. zah.aren lehen testuetan oraindik mantentzen zela: Cf. XV. mendean *Ezkon bequio* (Milia Lastur), *Al banegui empara* (Abendaño), *Gal didila Unçqueta... sumi a[...]la... Jauna ezcençan empara... sar gayteza[n]* (Arrasate), *Nay ez daquiola valia* (Olaso); XVI. mendean ere oraindik nagusi dira -Ødun formak era [-perf.]etan nahiz eta dagoeneko -*tu(du)*renak horietara hedatzen hasiak eta azpieuskalkiren batetan (Betolaza) jadanik ba-

(81) Ik. «-TU/-Ø bizkaiera zaharrean» non ematen bait ditut adibide eta xehetasun gehiago.

karrak izan bai [+perf.] bai [-perf.]etan. XVII. mendeko lehen testuetarik *-tu(du)*renak dira nagusi testu guztietan are [-perf.]etan ere, bertso hauek salbu, hain zuzen⁸². Markatzekoa da gure testuko *-TU*ren agerraldi guztiak lerro bukaeran eta beti puntu egiten dutela ematen direla eta, bestalde, ezin baiezta daitekela *-Ø*renak soilik *metri causa* jarriak direla neurri jakin baterako joera izan arren aske xamar jokatzen bait du egileak eta aski erraz onartzen silaba bat gehiago edo gutxiago⁸³. Guzti honetatik atera dezakeguna zera da, oraindik XVII. mendean eta —azpieuskalki zaharzaileago bätzutan are XVIII.ean (ik. aurreko oharra)— [\pm perf.] tasuna morfologikoki bereizteko joera galtzear ba zen ere, dirudiela zilegia zela gramatikaren aldetik eta, beraz, erabilgarria poesian. Gure testua baino mende erdi beranduago, ordea, Arzadun (1731) eta Urkizu (1737) durangarrek ez dute bereizkuntza hori egingo, ez prosan ez poesian, egin zezaketen 43 aldietatik behin ere.

— Mitxelenak dioen bezala («Ad experiendum» 224) «*Galdilla* (edo *didila*?) *mairuak!* oroiterazten gaitu harako Mondragoeren erreketak ondoko madarikazio hartaz:

[G]*alddila Vnçqueta ta Vergara*

[Ç]*aldibarrec bere partea debala,*

eta gainontzekoak. Cf. TAV 82».

— *mairua*: agian kopiagilearena, orij. *maurua*(?).

9e. Aditz nagusia + EZ + lag., cf. 7b *ezaguzen espadaue*, 196 *ygaro ezin*, 23g *lagun esteyo* eta, adibidez, BA 129, 273, 278, 290, 394, «Contribución» 151, 191 etab., baina 8c, 12c, 13a, 16c, 31b, 36c, EZ + lag. + aditz nagusia egiturarekin.

9g. *amenazua* ez da puntua betetzeko asmatutako forma gaur egun ere esaten bait da Bizkaiari (eta hortik kanpo K. Mitxelenak diostanez).

10d. «bildurrak hilik dagoezala»ren laburtzapena (cf. «hotzak hilik») egungo *bildurra dabela* (edo *daukela*)tik urruti oraindik;

(82) Zehazkiago, TAV 122an argitaratzen den amodiozko kantan agerraldi bana dute *-Ø*ak eta *-TU*k: *catiga cidila, Veguiratu nequion*.

(83) Ohar bera egin daiteke Barrutiaren *Actoaz*, non 39 kasutatik 25etan *-Ø* eta 14tan *-TU(DU)* agertzen bait da.

dena den, jadanik Irazuztak ba ditu *Bienaventuraduac justiciaren gosea eta egarria duenac* (47) eta *Nor dirade justiciaren gosea eta egarria duenac* (48) eta Elizaldek *Dauca Jangoycoaren beldur* (69).

10e. *con todo*. Cf. 16c.

— *mosugorac* «*Musugorac* [horrela esk. eta Mur.], ongi baldin badago, ez dut bestetan aurkitu. Bizkaikoa, gainera, *mosu da, musu* baino areago». (Mitzelena «*Ad experiendum*» 224); azken honetatik *mo*-ezarri dut.

10g. *espadozu* «ez baduzue», hots «zuek». Azkuek *Morfologian* (433.or.) dioenez «*Zu* significa, aun hoy, vosotros (pero sólo en la conjugación) en pueblos como Eibar y Bakio del dialecto B, así como en muchas locuciones bizkaínas que nos son familiares y en las sacadas principalmente de *Icasiquizunac* de Fray Bartolomé (que figuran en el Diccionario). Fuera de la conjugación ya no se oye *zu* como plural. En esos pueblos dicen *zuek esan dozu* vosotros lo habéis dicho, *or zagoz zuek*, ahí estáis vosotros». Ik. halaber bere hiztegia sv.; -ZU dute beraz bai *zu* eta bai *zueken* adierazleek: 1) -zu = *zuek* 10a *dosu*, 11b *zuec espadaquisu*, 13f *zenduz*, 19e *dozu*, 22d *dozun*, 23c *zuoc ere bazaozque*, 38c *daucazula*, 38e *zeuec dozu*; 2) -zu = *zu* 17 *deroessu Ysassi*, 24c *zuc esan ei senduen*, 25c *aztu yaçu Guipuzcoa*, 25e *bidaldu yaçun*, 32c *deusazu*, 33b *su obea ezara*, 33e *derichu zuri*, 35b (*San Ignacio*) *eguizu*, 35c *dozun*, 37a *daizu*, 37c *zaytuzan*, 37e *eztaquidizu*. Zalantzazkoak iruditzen zaizkit (eta ba du historiaren aldetik garrantzirik) 27a *badozu*, 27c *deusu*, 27e *ze zatoçan*, 30c *daucazu*, 4g *zenduzan*, 5d *zara*, 5e *çaitu*. BAREN 63 -zudun formatatik 41ek «zuek» esanahia dute. Ik. TAV 167 Luzuriagaren *Paraninfoaren* testuak pairatu -zu> *zuek* aldaketaz, Alzola 203 (eta A. Arejitaren oharra) eta «*Observaciones*» 82 non *zueken* adizki *guztiak Icasiquizunetan* -zuren bitartez ematen direla ohartzen bait da.

11a. *siquiera, sikaner be* (eta aldaerak) guztiz arrunta da gaur bertan.

11c. *disparaetan*, cf. 6b *fundaetan*, *Zubia apartaetea, apartaetan* («*Contribución*» 150), *parcaetaraco* (ibid. 153), RS 144 *oraetan*, MI *gorraensaco* («*Contribución*» 191), Zumarraga *daroeçan* («*Contribución*» 99). Azkuek (*Gipuzkera osotua* 76) -*aetan* eta -*aetara* mantentzea «solecismo declinativo»tzat duen arren garbi dago berak adibidetzat dakartzan Lardizabalen exenpluetan eta goian aipatuetan ez dela «solecismo»rik baina forma zaharkituak, *ae* taldea e bihurtu gabe hizkera berritzaileagoetan gertatu denaren kontra.

Ik adibide gehiagotarako «Canción Vizcayna» 80 eta Arejitaren oharra.

11d. *arcabuz*, *al-* dute I. Sarasolak Ibarгүйen-Cachopinen kronika bukaeratik hartuaz argitaratu duen 1600 inguruko hiztegi batek eta gero Zalgize, Harriet, Larramendi, Arxu, Iztueta eta bestek (ik. «Contribución» 173). *Arcabuz* du Alzolak (106) ere, aldiz.

12b. *andia* Cf. 16b, 17e *andi*, 18d, 25g *andia*. «Es difícil negar que algunos diptongos vascos carecen, al parecer, de justificación etimológica; así, junto a *Andia*, sobrenombre medieval corriente, y (*h*)*andi* «grande», (*h*)*aundi* no aparece antes del siglo XVIII o tal vez del XIX» dio Mitxelenak (FHV² 488). Ez da exenplu bakar bat ere 1700 arteko hegoaldeko testuetan (ik. *Materiales*, Arejita, Zubiaur-Arzamendi, Soto-Michelena); 1700 ondoren ez dut bat ere ediro (ik. *Thesauruserako* III eta sv) *Peru Abarka* arte bederen, bizk.z, ez eta 1745 aurreko nafarrerazko testuetan ere. Gipuzkeraz ere *andi* dakarte Otxoa Arinek (1713), Irazusta (1739), Lasarteko bertsoek (1716), Arakistainek (1746) eta Agirrek (1759); lehen-dabiziko *aundiak* Larramendi eta Peñafloredaren testuetan aurkitu ditut ^{83 bis} eta horietan ere *andiak* gehiago direlarik. Markagarria da Irazutzaren 1784ko edizioak *aundi* dakarrela.

12c. *ychico*, *utziren* bizk.zko forma arrunta; cf. BA 66 *iči* oraindik bustidurarik gabe, eta *echi* Alzola 104 eta KA 4-5.

12e. *artuteco* «la terminación verbal -TU y su variante -DU se eliden generalmente ante -TE; pero en B (en algunas zonas se han guipuzkoanizado [sic] los verbos *batu*, *sartu*, *artu*, *galdu* y *kendu*) rehuyen esta eufónica supresión; y recurren los unos (B-lein-mond-oñ) a la partícula -KETA en vez de -TUTE, -DUTE; otros, los más, emplean este duro choque de sonidos dentales» Azkue, hiztegian sv -TE.

12g. *guei[a]go*, hemen esanahiaren aldetik gehiago dirudi gaztelerezko «mas, pero (no)» egituraren kalkoa, euskaraz ohizko den «haboro» baino.

— *Prouincia*, id. 18g, bietan «Gipuzkoa» adierazteko. Dakidanez hau da lehen euskal lekukoa adiera horrekin, *Ayta Trino juañ zan bere Prouinciara* 1665eko gipuzkerazko gutun batekoak («Contribu-

(83 bis) Baina cf. orain Ondarrak ale honetan argitara *aun-* dun 1741 baino lehenagoko Zegamako dotrina.

ción» 129) beste esannahi bat bait du. Irazustak (1) ...*erretore Herni-aldecoac, ceña dan provincia Guipuzcoacoan* zinatzen du.

13a. *nay* eta cf. 13b *gura*. Azken hau baino gutxiago bada ere, nahik lekukotasun aski du bizk.zko testuetan: Olaso *verba orri nay ez daquiola valia* «Esa palabra no quiera tener valor» (TAV 89), *Iaungoicoari nai eztaquiola* KA 1239, *ser nay daude* MI 3, *Emon nai eban frutu ederra* UR 78, *Gaisqui nai arren* BA 185, RS 114 *esan nay ta esan ezina*, etab.

— *eban*, honela ezarri dut esk.ko *ceban*, segurki (Cf. 18e) kopia-gilearena bait da *c-* hori; ene ustez, hark ezagunen zuen forma jarri zuen (orijinalaren kontra) lehendabizi; bigarreanean, alderantziz, orijinala errespetatu zuen baina lehen agerraldia zuzendu gabe utziaz. Fenomeno berdin gehiagotarako ik.II.2. Honek ez du esan nahi inola ere, ordea, Azkuek bezala *z-* «característica no vizcaína» (*Morfología* 720) dela uste dudarik; bestalde ez dakit J. Oregik «Z-rik gabekoak zaharrago direlakotan gramatikalari guztiak bat datoz» («Euskal-aditzaz zenbait gogoeta» FLV 1974, 269, 7.oharra) esatean Altube («Observaciones» 136 eta hur) eta Mitxelena (hainbat lekutan, esate baterako «Lengua común y dialectos vascos» 300-301) behintzat gogoan izan dituen, «zaharrago»k hor «etorkitik hurbilago» eta ez soilik «lehendabiziko lekukoak dituen» esan nahi baldin badu, bederen. A. Arejitak («Canción Vizcayna» 174) dioenez «gaurko ahozko euskeran ere bardin: *zeban* (Eibar), *zeuen* (Morga), *zotzon* (Meñaka)» eta beste ematen dira oraindik.

13b. *euquean* Cf. 29b-c *noc euquean sinistu/frances oncia euqueala/belaetaric billostu* eta *leuqueala* (Azpeitia 1622, «Contribución» 124 eta hur.), *leuquean* (XVII. mendeko bulda batean), *leuqueana* (*Azkoitiko 1737ko sermoi bat* 16). Exenplutarik badirudi *-eu-* mantentzen zela gipuzkera zaharrean ere.

— *pobluac* Cf. OA i *Pueblo onetaco aurray*, viii *Pueblo onetaco genteari*, KA 143 *pobluagana biortu*, eta esaten dau *sacerdoteac*, Breñañako Kanta *Pobluaren onrra danac becela*.

13c. *zuecaz*, pluralean zein singularrean (15c, 21d *agaz*, 20d *turcoagaz*, 22e *usteagaz*, 24d, 29a *Vizcayagaz*, 28e *banagaz*, 37f *orregaz*) beti darabil *-gaz*. Ba dira, alabaina *-kin* erabiltzen duten bizk.ren azpieuskalkiak, batez ere pluraleko formetan⁸⁴. Bestalde,

(84) Beste batzuk, BAK adibidez, *-kin* dute *-gazen* alboan, bai singularrean eta bai pluralean: 60 *zeugaz*, 78 *nigaz*, 98 *ascogaz*, 495 *guegaz*, 143 *oearrequin*, 150, 275 *zurequin*, 151 *zerequin*, 227 *neurequin*, 325 *urarequin*, 369 *Xaunarequin*, 410 *Xaunonequin*.

-gaz bizk.z bakarra ez izateaz kanpo, ez da soilik bizk.ren marka, men-debal aldeko eusk. osoarena baizik zeren eta araberearen parte batek⁸⁵ ere ezaugarri hori bait zuen. Cf. Gamiz 199 *libertadeaz, orrequin* (199), *onequin, iltzeaquin* (200), *nequeaz, bategaz, osasunaquin, urdaiaz* (201), *alcarregaz, orrequin, onequin, osasunaquin* (202).

13e *ausiteco, ausi* frikariarekin. Cf. *Iaia ausi daguien* KA 96 *Bere arma çarrac ausita letorrela* Andramendiko apokrifoetan (TAV 160) *Nola ausi deuzten neure burua* BA 193, *aussi ezpaleguie berbea barriz* «Canción Vizcayna» 66, etab.

13f *ei zenduz*. Mitxelenak («Ad experiendum» 226) botibotzat du forma hau nahiz eta *ei=omen* (cf. 3c, 11f, 16b, 21b, 21g, 24c) onartuko balitz «esan-nahiak argi eta garbi ematen du[en]». Arrazoi du botibotzat hartuz geroz -ndun atzizkiaren faltarik ez litzatekela esaten duenean; haatik gramatikaren kontrako huts larri hori *metri causa* berariaz egina dela pentsatzen badugu (eta ez litzateke bakarra, cf. 16b) errazagoa zaigu perpausa guzti hau *alan dino foruacen* objetua dela onartzea. Ene aburuz, bestalde, 13g ez da hitzez hitz hartu behar, foruak nonnahi eta zernahi dela aipatuak izaki, azkenean historia, «egia» edo «tradizioaren» baliakide bihurtu bait ziren.

— Goruen aipamenaz, ik. gaztelerazko erantzunaren VII. ahalpaldia.

14b *baino*. Agian *baño* orijinalean, cf. 14e eta 14d (azken hau zalantzazkoa).

14d *balaac* «*balaac* ongi letorke, bestetan ere erabili izan balu horren moduko *a* bikoitzik» Mitxelena «Ad experiendum» 225. Alabaina, mantendu egin dut Esk.an argiro agertzeaz gainera ez bait dugu testuinguru eta agerraldi aski forma hau gaizki dagoela erabakitzeke; nolana ere den, ez dirudi kopiagilearen jakinaren gaineko aldaketa datekeenik.

14f *parteti*. -TI prosekutiboan (ablatiboaz ik. 36d): 2a *zeruti*, 2d *goiti*, 2g *beiti*; -*gaitiren* exenpluetarako ik. III 1a; 2a *zerutic* kopiagile giputzaren hutsa da seguru asko, bere hizkeran -TIK bait zen forma bakarra ablatibo eta prosekutiborako; bestalde, ohar bedi hortik aurrera —inoiz puntuak lagundurik— beti errespetatzen duela orijinaleko -TIa. Atzizki honen etorki eta aldaketez ik. R.

(85) Landuccik -kin du soilik (ik. K. Mitxelenak egin sarrera 33.orrian.

Lafon «Sur les suffixes casuels *-ti* et *-tik*» Eusko Jakintza 1948 141-150 eta K. Mitxelena-ren FHV² 236.

14g a. «hura», izenordain legez, cf. 15c, 21d *agaz*, 32e *ac*.

15c *baicin*, ik. III.

— *ley*. ik. 22c.

15g. *bedeinca*, *-du* gabe, ik. 1e. MIk *bedyncatu* «bendecir» eta *bedeyncatu* («Contribución» 192) ditu; *bedenkatu* ARk, *bedinkatu* URk eta *bedeinkatu* Betolaza, KA eta VJek (xehetasunetarako ik. *Materiales* eta *Thesauruserako*).

— posesiboa izenaren atzetik, cf. 35a *San Ignacio geurea*.

16a-b *-a* gabe; lizentzi hau batez ere «olerkariak» erabili badute ere (ik. I. Sarasola «Lizardiren poemagintzaren azterketa formal baterako» in AAVV *Homenaje a Caro Baroja*, Madrid 1975) lehena-go ere ez zen ezezaguna, cf. «Canción Vizcayna» 87 *Francesay bear jate ausi buru*, BA 115; *Izango ete dogun Velenen ostatu*, 137; *Arranzaz beti gure nagusi*, 201; *Lagun yzango dogu Herodes erregue*, 249; *Adiezac Verzean onen Viziza modu*, 281; *Orain xaucat neure aldi*, etab.

16c *oraindio*, cf. *Peru Ab.* 99 *oraindino*, 70 *oraindiño*, 43 *orainguño*, UR 79, 83, *oraindo*, 18, 28 *orainguño*, BA 385 *oraingano*, Olaetxea 79 *oraindiño*.

16d *Bilbaon*, id. 21g. Dakidanez, egiteke dago zenbait toponimotan (cf. *Galdako*) eman den *-ao>o* aldaketaren kronologia; *-ao* aurkitzen dut oraindik bai Garibai A32 (=B56) *Bilbao*, *an vere dongueac viraon*, baina *Bilbo* du jadanik Olaetxeak; Peñaflozidaren *Bilbaoco*, *Bilbaocoac* (*Gavon-sariac* 6, 5) ez dira adierazgarri ezaguna bait da delako herri batetik zenbait kilometrotara herri hori bertako biztanleek deitzen duten erara egin beharrean gaztelerazko forma ofizialaren arabera deitu izan ohi dela.

— *ifini*, honela «Canción Vizcayna», UR, AR, KA, RS, *ibini* RS eta BAK, *imini* «Canción Vizcayna», Mogel eta Olaetxeak, *ipini* Mogekek.

16e *egoitea*, ez dut beste agerraldirik idoro 1745 arteko bizk.zko testuetan; AREk baditu aldiz *izaitea* (31(2)) eta *izaitera* (37) eta URk *izaiteco* (64).

16g *didin*. Asimilazioa oso da zaharra bizk.z, cf. [G]al *didila Unçqueta* Arrasateko kantetan (1448) inguruan (TAV 82) eta oraindik horrela dute BA, UR eta ARk XVIII.lean eta KA, VJ eta MIk aurreko mendean; berdintsu Larramendi aurreko gip.z: *bidi* dute Otxoa, Irazuzta eta Lasarteko bertsoek (ik. J. M. Satrustegiren lana IKER 2n); markagarria iruditzen zait Irazuztaren 1784ko edizioan *iiak ee* bihurtzea.

17b *deroesu*, ik. 2f.

17c *jatezanac*, cf. «Canción Vizcayna» 88 *Francesay bear jate ausi buru* «Testu arkaikoetan *jake* barik, *jate* sarriago» eransten dio argitaratzaileak.

18b *aguin orria*. Mitx.k xeheki azaldu bezala («Ad experiendum» 239) hagin-orri honetatik ateratzen zuten (Florok dioenez) kantabresek etsaien eskutan ez erortzeagatik beren burua hiltzeko (eta hortik *guiza eralla*) hartzen zuten pozoia.

18c *enzutea dot* «aditu dut inoiz» esannahiarekin.

18d *guiza eralla, eroren* (eta ez ***erailen* —ik. *Morfologia* 3 eta *Gipuzkera osotua* 121—) eratorria; cf. RS 227 *yl eyquec ta yl aye, ta yre erallea yl daye* «Matarte has y matar te han, y a tu matador mataran», RS 167 *Erioac ereçan Butroeco alabea Plencian* «El targo mato a la hija de Butron en Plencia», *Peru Ab.* 210 *iru soldau pilloren eraliac, MI guison eraylea* «omiziano», *Dic. Trilingüe erallea* «asasino» (eta ik. *-ado, -ato, -ino*); oraintsuago G. Garate *Izurri Berria* 106 *Mentxakaren gizeraileek*.

18g *beretutea*, cf. 22e *beretuteco* «menperatu» esateko; «Cancion Vizcayna»n *Phelipe Hespañaco done andia / escubetu doçu mundu gustia* (2) dugu; *beretu* dator *Voces Bascongadas* sv. *apoderarse*-n ere.

19b *ygaro*. *Irago* dute BA, AR eta URk baina soilik *-gar-* (*igaro, igaraite-*) 1700 arteko bizk.zko testuek; Cf. *Materiales, Thesauruserako* eta *Zubiaur-Arzamendi* eta *Soto-Michelenaren* lanak.

19d *yzan da suen broquela*, cf. ordea 18e-g; ezinbestekoa da, beraz, Mitxelenarekin («Ad experiendum» 239) pentsatzea ezen «galderatxo bat egin daiteke, nolánahi ere, lehengo eta oraingo ezin-eramanen urratsetan: nor izan zen, gauzak horrela zirelarik, noren brokela aspaldi haietan?». Hitzaz ik. Riquer BRAE 1980 407 eta hur.

19e *aurreronçean*, cf. 34c *goruncecoa, -un*-ekin. Baliteke bata edo bestea (errazago lehena) kopiagileen aldaketa izatea.

19g *ezpa*, id. 33g, *espa* 1e, 20g, 32g. Cf. «Canción Viscayna» 195 Domingo Vizcaycoari, *çorra deussaçu / ezpa ya cinean gustioc Gabachu*.

— *Errochela*, cf. 28e Orana, *-arekin espero litzatekeen -araren orde;* kopiagilearen aldaketa?

20a *Poloniaco erregue*. «Joan Sobieski dugu ezinbestean, Joan hirugarrena, harako Viena turkoengandik 1683an libratu zuen hura. Ez da, beraz, Bizkaia Sobieski baino beratzago azalduko eta luzaro gabe etsi beharko bestela us[t]e duenak», Mitxelenaren iruzkina «Ad experiendum» 228.

20b *dereste*, cf. 33e *derichu*; *-re-* dute RSeKo hurrengo bi adibideok ere: 257 *on derextanari* «al que bien te quiere» eta 312 *gach çeerexqueoc yñori* «no quieras mal a nadie» eta baliteke *derichuren -i-a* izatea aldabeharra.

20f *hapere* < *bat + bere*, cf. *batere* < *bat + ere*.

21c-d, hots «guztiak ez badira ere bai batzuk...»; ik. 1g *biraz*.

— *ombre a ombre*, cf. 4c *caue de pala*. Dirudienez —gogora BA 321 *no se hizo para los asnos estimacaz dulcea* eta beste— gaztele-razko perpaus eta perpaus-zatiak euskal testuetan sartzea lizentzi zen, batez ere bertso barregarrietan; inoiz, Arakistain eta Larramendi frantziskotarra bezala^{85 bis}, euskara eta erdara ahapaldi guztietan txandaka tartekatuz ondu zituztenak ere badira.

21e *badira*, baldintzazkoa, cf. 21c, 1e *biraz*.

21g *ala[n]*, cf. 13g. Bidenabar, *-n* hori ez da soilik bizk.zkoa Gamizek ere 3d *alan*, 4e *ala* (baina puntua) bait ditu.

22a cf. *Dic. Trilingüe* sv. «babazorro».

22c *day*, ik. 37a.

23a *acha*. Araberaz eta bizk.z *Vi(t)z > V(i)(t)x* bilakatzen da, cf. Landucci *axea, guoxa, goxaldea, elexea, nox, vaquocha, a[c]hurra, hordu gacheâ*. Ik. FHV² 192 eta Landucciri Mitxelenak egin sarrera 27.

(85 bis) Eta cf. E. M.ª Azkueren «Berneoko astodunai» eta «Mundako arrainsaltzaileak» eta Etxegarairen *Festarako zenbait*.

23b *yregui*, -girekin bizk.z ohi bezala; cf. Zubia-Lezamiz *irigui* («Contribución» 151), MI *yriguia* «abierto», *yregui* «abrir»; beste aditz batzuetarako cf. KA 125, 154, etab. *edugui*, BA 181 *eugui*, BA 142 *ebagui*, MI 1 *ebaguiten*, TAV 75 *edegui*, etab.

23c *bazaozque*, futurozko forma, cf. «Canción Vizcayna» 148 *Urten doquean*.

23f *onestera*, cf. TAV 122 *onerestea daucat viozean sarturic*.

23g *esteyo*, ik. 37e.

24a *ze dasadan*, id. 34b, 27e *ze zatočan*. «Agindu eta antzeko zentzuekin adizlagun bururatuak (**edin*/**ezan*/*egin*), ezeztapena zeaurrizki formaz azaltzen da sarri Bizkaiko testu zaharretan» (A. Arejita «Canción Vizcayna» 165). *Ze dasadan* Mitxelena («Ad experiendum» 230) *noan lehen-bait-lehen, gatozen harira* eta era horretakoak bezalako *hortatiuustzat* du. *ze*-ren adibide gehiagotarako ik. A. Arejita aip. lekua. Azkuek *Morfologian* (470-471) oraindik bizk.ren zenbait lurraldetan entzuten zela eta soilik inperatibo eta subjuntiboan (baina Garibai A30 *çetoa* cf. «Evolución de la lengua vasca» 86) erabiltzen zela dio. Beranduago Zubiaur eta Arzamendik *çetoa* hori *eçtoaren* errata izan daitekela pentsatzen dute beren lanean.

24d *pleit[e]a*, ik.III.

24e *podoreac*, ez da errata noski, cf. BA 211 *podore*, Elizalde 26, 76 *podorea*, Agirre (1759) 27 *podorioarequin*, 4(2) *podorotsua*, Zubia-Lezamiz («Contribución» 147) *podorosoa* eta Etxeberry Ziburuko *Manual* I 55 eta Altunak hor jarri oharra.

24f *juaterren*, cf. *eguitarren* (A. Irigoyen «Canción antigua de amor vizcaína» FLV 1978 456), *eracusterren* BA 393 eta *onremaitarren* («Canción Vizcayna» 174 eta exenplu gehiago oharrean). Irigoienek honela definitzen du: «se trata de un sintagma nominal sin determinante que recibe el elemento desinencial motivativo -rren... Hoy se dice *egitearren* con inclusión del artículo -a-entre *egite*, sustantivo verbal, y -rren, como sucede también en *egiteagatik*, su sinónimo correspondiente» (aip. lana 459. or.).

24g *ebilgura* «nik ez dut inon *ebilgura* hitza idoro: «ibilera» edo horrelako zerbaiten baliokide dirudi. Ez da horrenbestez «go-goa» izango -gura, *bilgura* eta mota horretako hitz erakarrietan nabari ohi den atzizkia baizik» Mitxelena «Ad experiendum» 231; Cf. *Dic. Trilingüe ibillinaya, ibilligura, ibillizalea* «ambulatorio», eta *Voces Bascongadas* andariego c. *ibillinaia, ibilcorra, ibilzalea; b. ibilligurea*.

25b Azkuek *kutizi(a)*, *kutixi* Andoain eta Ormaiztegitzat dakartza soilik, *gutizi* «Bnc, G, L»kotzat; ez dut bizk. zah.eko beste lekukorik eriden.

25e *bidaldu*, jadanik Arrasateko erreketaren kanta batean (TAV 84) *Esera bidaldu nau ni* eta *bidaldu dogu* Milia Lasturren eresian (TAV 76), *-durekin*. 1745 baino lehenagoko bizk.zko testuetan aurkitzen ditudan forma guztiak era horretakoak dira.

— *goruncean*, ik. 34c.

25f *elia* «talde handia» nahiz pertsona nahiz abereena; cf. RS 284 *Elli dollorrearan esta çer autu* «en ruyn ganado no hay que escojer» RS 235 *semez elliric ez* «De hijos no rebaño» eta Oih. 499 *Elsos ere elhia gaiz* «les mouchérons memes sont fascheux, lors qu'ils sont attroupez». Cf. *Manual Debotioñezkoa* 2283 *tropelaka*, 2287 *tropela*, Arakistain *aldra*, *aldrea* «tropa de gente, ganado».

26c *etorteco (gai) izan*, cf. 12e *artuteco capaz gara*.

26g *baya*, *bainaren* formarik arruntena bizk.z; cf. MI pero, XVII.mendeko bizk.zko amodiozko poema («Contribución» 88), Zubia-Lezamiz (ibid. 151) eta «Canción Vizcayna» 181 (adibide gehiagorekin oharrean). Arejitak dioen legez «Bizkaiko euskeran *baiña* baino hedatuago dago antxinarik (gaur arte) *baia*. Hots sudurkari-dun *baiña* hori Lea-Artibai aldean da gaur erabilia. Bizkaiko lurralderik gehienean *baia*, *baie* oguzten da» (ibid.). Aldaera horiei erants bekie Zubia-Lezamiz («Contribución» 151) eta Kapanaga 5, etab. *baea*.

27b, hots, hari zor diozue, «hari eskerrak».

27c *sinistea emon*. «fedea, hitza eman».

28c *gaizqui*, mantendu egin dut Azkuek hitz hau B-tzat ez badakar ere BAK (183, 185) erabiltzen bait du; beste batzutan bezala (objeto pluralaren marka falta aditzean, *gidal*, *gerazia*=«grazia», etab.) BAREkin bat dator arabera: Landuccik *gaystotoro* «mal o malamente», *gaystoto eguon* «malestar», *gaystoto essan* «maldezir» dituen arren *gaizqui* irakurtzen bait da Gamizen poesietan: «Dabilcenchoac» 2a, 2e, 11g, «Euscaraz gaiztoetan» 6a.

28e *lanza*, cf. 14d *gezi* (irakurketa zalantzazkoa). *Darda* eta *gezi* agertzen dira Andramendiko apokrifoetan ere (ik. Mitxelena eta Bidegainen lana ASJU 1954 22, 11.oharra) eta soilik bigarrena Martin Bañez Artazubiagakoren eresian (TAV 91). *Orana-ri* buruz ik. 19g.

28g *gaiztoa*, agian *gueiz-* orijinalean, cf. 32d. Dena den *BAK guestoa* (268) eta *gaiztoan* (257) ditu.

29a «Vizcayagaz Motricu=Vizcaya eta Motricu?» galdetzen du Mitxelenak («Ad experiendum» 233) «horrela balitz ere, ez dut ikusten, ez argi ez ilun, zertara datorkigun Motriku» erantsiaz. Mitxelenak proposatu bezala azaldu nuen nik «Oharrak zenbait arkaismoz»en, ASJU XVII (1983), batez ere 49-57. orrietan, non saiatu bait nintzen «Xekin $Y=X$ eta Y » egituraren 1800 ingurura arteko adibideoro biltzen; hala ere hor aipatuei gehi dakizkieke, gutxienez, *Ubillos 29 Israeldar-aquin Jaincoaren testamentua ta alcar artzea*, Arakistain *eguin dezan cizorcaquin elur* «suele granizar o nevar», Otxoa Arin 77 *Deseatcen debe guizon libre batequin, andre, edo emacume libre batec matrimonio santua eguitea* eta, agian, *Chacurren amessagaz paluac asco / eroango doçuz* («Canción Vizcayna» 57). Bestalde, eta honek garrantzia gehiago du, ez dakit nola ahantzi zitzaidan lan horretan Mitxelenaren «Miscelanea Filológica Vasca (I)» aipatzea, batez ere 228. orria, non aurki bait daiteke bizk. eta gip. zah.ak batera duten ezaugarri honetazko zenbait ohar, are ulertezinago orain dakusadanez «Xekin Y » laburdura bera ere lan horretan erabiltzen bait da lehendabizikoz⁸⁶.

29e «*Marquinaco erregea* alegiazkotzat emana dago. Haren premia ez da, bada, larria guretzat ez besterentzat», Mitxelena «Ad experiendum» 233. Ongi ulertu badut «ez dago M. e.aren beharrik» edo antzeko zerbait esan nahiko luke Mitxelenarentzat; nik, ordea, egiturak arraroagoa badirudi ere nahiago dut (ik. jadanik ASJU XVII ene lanari jarri 38.oharra) *Markinako erregea* eta *tratua bearturen* sakoneko sujetotzat hartu eta, gutxi gora behera, «Lehenago behartuko gaitu M. e.ak hango tratuak baino» itzuli. Sujeto genitibatze horrek ba du beste lekukorik, objetozkoak baino gutxiago badira ere; urrutirago joan gabe TAV 144ean bildu *ayta sanctu Nicolao laugarrenarê emona ...Sist laugarrenarê aprouadua* (3.ordenako erregela zahar batean), *Christoren prometituen* (Isasti *Salvea*), *BAREN Guretakozat jαιο da Jesus/ Askoren deseadua* eta *Labur da gizonaren adimentua/adizeko Jaunaren ordenadua*; erants bekizkie goiko lan horretan jadanik aipatu nituen *Nobleza guztiaren aniz estimatua*

(86) Ez da «Oharrak...» eko huts bakarra; Iñaki Seguiolak erakutsi didan bezala 45.oharrean aipatzen den *Gavon-sariacetako* pasartean *neurc icusiric* eta ez *neure i.* irakurri behar bait da; cf. forma horretarako 1622ko Azpeitiko gutunetan («Contribución» 124 llerroa). Ik. gainera B. Urgellen ASJU XIX-leko lana *Esku-liburuan* «Xekin Y » egituraz diren aldaketetarako.

(«Bretañaiko kanta», orain «Contribución» 78, argitaratzailearen oharrekin) eta De la Quadra bermeotarraren 1784ko dotrina argitaragabe bateko *Jangoicoen ofensac; celan dan gauzia: andijan edo ari-nean: dira diabruben imponidubac eta tentacinoac* (106).

30c *Durangoren*, ik. III.

30d *escarguea* «izugarri handia»; RS 250ean «difícil» itzultzen da eta «bravo en las cosas» *Dic. Trilingüean*.

30f *barraco chocolatea* «Bagenuen dagoeneko Karibe aldeko berririk» idazten du Mitxelenak («Ad experiendum» 233). 3 urte beranduago (1691ko uztailen) erregeak kakaoaren zabalkunderako probintziei oztopoak jarriaz eman agindurako ik. Labayru V. 558. 80 bat urte geroago Txanton gaxoak ezingo du lasai bazkaldu Donostiatik Habanako tabakoa saltzera etorri dendari erostariak direla eta.

31a *çec[e]ilgo*, cf. beste euskalkietako *otsail-e-ko*.

31b *ezan eldu*, ik. 9e.

31c *eguno* «sekulan, inoiz ez»; esannahi bera *egundo* aldaerak ere; cf. *Eta eguno-ere euren artian/ Ezin dute urten jaquinic...* Guillermo Lohmann Villena «Poesías vascas en Lima en el siglo XVIII» BAP 1956 417-422 6.ahapaldian.

31d *frescurea*, ik. III.

31e *oba*, cf. 14e *obe dogu*, 16e *obe dau*, 11g *ori bere obe*.

31f *sein da* gonbaraziozkoa. Cf. *aen ondo etorri seyn urte onac*, MI («Contribución» 191), *enas orren delicadua, seyn Judegua barius*, MI («Contribución» 192), *aen adisquidea onena seyn ni naxa*, MI («Contribución» 195), etab.

31g *-ra*, eta ez *-an* puntuagatik.

32e *eroan* «zeraman».

-ac, ik. 5e.

— *gañean*. Nahiz eta *ganean* «(Bc)» izan Azkuerentzat *gainean* du Amiletak ere (1, 2); alderantziz, bustidura dute deklinabideko *-gan* atzizkian BA, AR, eta URk —gutxienez— idazleen artean eta Gernika eta Mungia aldean (Cf. *Morfología* 336 eta *Observaciones* 66) azpi-euskalkietan.

32f *falsua*, ik. III.

32 *legaz*, ik. III.

33d *ydeteco* «kentzeko»; *oyalari buruz* ik. I.

33f «Plaentxiaren ondoan, Bergara, baita Bergarari zatzekan esaera zaharra, Garibaik XVI.ean jaso... Isatsa erantsi diote hemen (*ezpabere ychi bay azala*) gorputza baino askozaz berriagoa» Mitxelena «Ad experiendum» 233; Garibaik birritan dakar erre-fraua: A34 «Por las gentes de algunos pueblos que, naturalmente, por disposición de sus astros, son inquietos y bulliciosos, dicen: *Bergara, ceñatu eta aygara*, Bergara, santiguete y pasa» eta B57 «Porque en Bergara, uno de los buenos pueblos de la tierra bascongada, sucede entre los vezinos aver de ordinario muchos pleytos, dicen: Bergara, santiguete y pasa, *Bergara, ceñatu eta ygara*. *Ygara* se dice por *ygaro*, por el consonante, porque también la arte poética tiene en esta lengua sus licencias» (J. R. Zubiaur-J. Arzamendi «El léxico vasco de los refranes de Garibay» 62).

— *ceñatu*, cf. AR 25 *ceñatuten dala, da santiguetan dala ondo*, AR 25(2) *Explicuetan da ceñatutea, da santiguetea. Cer da ceñatutea?*

— *aygara*. Garibairen azalpena ez zen zuzena, noski, inperatibo baten aurrean bait gaude. Ez naiz hemen xehetasun gehiagotan sartuko Mitxelenak bait du lan bat forma honi buruz ateratzeko asmoa.

34b *ze dasadan*, ik.24a.

— *sobrea*, ik. 8d.

34c *goruncecoa* «gainerakoa». Ez da Azkueren hiztegian agertzen ez eta bere aldaera *gorantzekoa* ere adiera honetan. Cf. 25e *goruncean*, baina 19e *aurreroncean*.

34d *denporea*, ahoskabea sudurkariaren ondoren. Berdin MI, KA, VJ, BA, AR, UR eta gainerako bizk.zko testuetan (cf. FHV 230, 353, *Materiales* eta *Thesauruserako* sv.). *Tenpora* dute Otxoa Arin eta Irazuzta gipuzkoarrek, ik. *Thesauruserako*.

34e *anae ta ausoari*, zein da zein? Ez dut *anaeren* beste agerraldirik ediro testu honetatik kanpo 1800 aurretik; Azkuek P. Bartolomeren aipamen bat dakar.

35d. *zenipartea*. Azkuek «(B, G) herencia» dakar baina hemen *senitarte* «(Bc) parentela»tik hurbilago dago.

35g. *ezaguzea*, «reconocimiento». Ez dut lehenago beste lekuorik ediro, bai aldiz *ezaute* «conocimiento» KA O eta KA 76an.

36a. *garbatu*; Ik. III. Cf. RS 102 *Ezcondu ta garbatu* «casar y arrepentir». -*atu* <-ai+>-*tutik*. Cf. FHV 535, Arakistain *garbaia* «arre-

pentimiento», *garvatu* «arrepentirse». Fenomeno bera *zemat*ekin: Cf. *zemai* BA 236, 280(2) eta *cematu* «Cancion Vizcaya» 176.

36b. *bitartecozat*. Cf. Arakistain *bitartecoa* «medianero», KA 39 *bitartecoai* «medianeros», KA 105 *bitartecoric*.

36c. *ce*. Hemen gonbaraziozkoa; kausala 36c eta admiraziozkoa 24g, 27g, 28a eta 30gn.

36d. *guganic*. Testu honetan, bizk. zah.eko guztietan bezala, ablatiboa eta prosekutiboak forma ezberdinak dituzte: ablatiboan (ik. 14f) -IK (36d *guganic*, 29d *belaetaric*), prosekutiboan -TI (14f *parteti*, 16f *al deti*, 2a *zeruti*, 2d *goiti*, 2g *beiti* eta III.1a). Ohar bedi neurri kontuez kanpo itxadotekoa zela -REAN(IK)ik ez agertzea ablatiboan, morfo hori soilik bizigabeei eranstean bait zitzaien⁸⁷. Bestalde, -REAN → -RIK aldaketa prozesua azpieuskalki ezberdinetan ez eze singularrean eta pluralean ere ezberdina izan zen. Jadanik XVII. mendeko lehendabiziko testuetarik -ETARIK nagusitzen da -ETAREANen kaltetan eta prozesu horrek jarraitzen du mende horretan zehar, oso astiro bada ere (KAK oraindik 13 -ETAREAN eta 10 -ETARIK ditu). 1700 ingururako -ETAREAN zeharo baztertua zen ez bait da horren exenplurik aurkitzen Zubia-Lezamizen (1691-99) testuaz geroztik; -REANek aldiz 1758 arte berderen irauñ zuen eta -REANIKek 1828 arte⁸⁸. Guzti honek ez du zilegiztatzen, beraz, testu honetan -REANdun ablatiborik ez aurkitzearren jadanik testu hau egin zenerako galdua zela baieztatzea; uste hori, froga *ex silentio* guztiak bezala, arriskutsua izateaz gainera, honako honetan ditugun beste lekukoek gezurtatzen bait dute. Sintasiari dagokionez (*guganic* = *guk*) cf. MI *Joane eriduric egon ysan da Peruganic* («Juan fue herido de Pedro») eta Amileta 1 *içara santaan ceinean batu izan zan ceure gorpuz santissimoa Josephegatic curucetic irisita; concedidu eiguzu Jaun piadosoa ceure erioceagatic sepultureagatic eroanac izan gaitela gloria resurrecincora* eta gogora Iparraldeko zenbait idazleren instrumentalaren erabilera berdintsua⁸⁹.

(87) Ik. ene «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz» 189 eta hor aipatu Azkueren lanak; ezagutzen dudan salbuespen bakarra RS 544 *Huhunerean hoxtuac bulea* da.

(88) Ik. 87.oharrean aip. lana 189-190.orrietan.

(89) Ik. adibidez *nortaz eginak garen* (23), *suez erreak* (32), *norbeitez aurkitua*, *adixkide batez saldua* (67), etab. A. L. Villasantek paratu Lapeiraren *Kredo edo sinhesten dut esplikatua*, Bilbo 1982; adibideok 10.orrian Villasantek bilduetarik hartu ditut. Horrela zube. ere lehendabiziko testuetarik: *Eliçaz manatu bestae* (*Les prières du prone...*², 15, eta berdin *Otoroeco Diocezaren...* delakoan).

37a *daizu*, 22c *day*. «Le biscayen n'en [les formes nues] use pas de même avec les verbes à valeur déterminée. Dans les Refranes, *dacar*, *dacaz*, de *ekarri*, ont le sens d'un present intemporel à valeur déterminée. Mais le présent nu de *egin* eta de *i-* «être donné à» a dans tous les exemples attestés (p. 129 eta 252) valeur de futur» R. Lafon *Le Système* 435; cf. halaber «Canción Vizcayna» 191 *ecussi daiçu*, «Contribución» 88 *eras daiçu* (euskaritzoan) eta MI 13 *Edan daysu ostera se esteysu gachic* Lafonek erabili ez zituen testuetako batzu aipatzearren.

37c *yacala*, ik. 1c.

37e *eztaquidizu*. Lafonek **edinen* -*kidi*-dun formak atzizki ez aurritzirik gabe ager daitezkeela erakutsi zuen (*Le système* 34-35) soilik -*ki*- dutenak ez bezala; gainera «*dakidio* et les formes analogues de present nu ont d'abord valeur de futur... mais comme *dakidio* et les formes analogues sont utilisées comme formes datives correspondant à *daite*, et que cette dernière forme, qui contient le suffixe d'indetermination -*te*, a valeur soit de futur, soit de potentiel, *dakidio* et les formes analogues servent à exprimer non seulement ce qui sera, mais ce qui peut ou pourra être» (ibidem). Markagarria iruditzen zait *eztaquidizu* hau dela, *dakidanez*, hegoaldeko testuetan ematen den era honetako adizkien azken agerraldia.

37f *baliadu*, cf. 38c *baliau*. Egitura iragankorra. Ik. aditz honen sintasiaz P. Altunak paratu Etxepare (I, 11 eta I, 293) eta *Manualaren* (3541 eta hor aip.lekuetan) egin oharrak.

38a *paraliticoaren*, cf. 12a *Jaunaren*, 18f *intentoaren*, 19f *Viscayaren*, 26d *francesaren*, 27d *Andicanoren*, 29e *erreguearen*, 29g *tratuaren*, 30c *Durangoren*, 30e *Geronimoren*, 38f *osasunaren* beti -*ren* duelarik genitiboan. Honenbesteko batasunaren aurrean ba dirudi horrela zela orijinalean ere, ezperen kopiagileak -(a)*en* bat edo beste gordeko bait zuen zenbait ezaugarrirekin (*ala/alan*, *dezu/dozu*, etab.) agitu den bezala. Azterketa sakon baten falta du oraindik bizk. zah.eko genitiboak ezagutzen dudan monografia bakarra, F. Castaños «El genitivo en vizcaíno antiguo» BAP XIII (1957) 60-69 ez bait zait azken hitza iruditzen.

38b. *edutea*. Cf. Landuchio *bearr eun* «menester», Mendieta *jaunzat edutea* («Contribución» 114-116) eta horko oharrak.

38g. *disula*.

— *euiltea*, hots «ibilteko ahalmena». Cf. 24g.

V. HIZTEGIA

A

- HA, V. HURA.
 A, Ah.
 — a!. 25c.
 AHAZTU, olvidar.
 — *aztu*. 25c.
 ADBERTITU, advertir.
 — *aduertidu*. 37b.
 ADMIRADA, V. ADMIRATU.
 ADMIRATU; admirar.
 — *admiradu*. 15e. Esk. *admirada*.
 HAEK, V. HAIIEK.
 HAETXEK, V. HAIIEK.
 HAGIN, tejo, «*Taxus bacata*».
 — *aguin*. 18b.
 HAIIEK, aquellos.
 — *aec*. 36e. Esk. *aechec*.
 HAIN, tan.
 — *ain*. 5b, 9f, 32d.
 — *ain...* *nola*. 10b.
 HAINBESTE, tanto.
 — *ainbeste*. 20d.
 AITA, padre.
 — *aitac*. 3a.
 HAITZ, peña.
 ATX. — *acha*. 23a.
 AKABATU, terminar.
 — *acauadu*. 34a.
 AL, probablemente.
 — *al*. 10a.
 AL FIN, al fin.
 — *al fin*. 32a.
 HALA, así (*adv.*).
 — *ala[n]*. 21g.
 — *alan*. 13g.
 HALAKO, así (*adj.*).
 — *alango*, 3f, 7f, 15f.
 ALARDE, alarde.
 — *alardeen*. 10c.
 ALDE, 1) lado.
 — *aldeco*. 18a, 23a.
 — *aldeti*. 16f.
 2) genit. + —, a favor de.
 — *alde*. 22c.
 ALTIBEZA, altivez.
 — *altiezeza*. 1a.
 ALTUEGI, demasiado alto.
 — *altuegui*. 3d.
 AMENAZU, amenaza.
 — *amenazua*. 9g.
 HAN, allí.
 — *an*. 35c.
 — *ango*. 29g.
 — *ara*. 21a.
 ANAIA, hermano.
 — *anae*. 22d, 34e.
 HANDI, grande.
 — *andi*. 16b, 17e.
 — *andia*. 12b, 18d, 25g.
 ANDICANO, antropon., Andicano.
 — *Andicanoren*. 27d.
 APASTO, abundante.
 — *apasto*. 22a.
 ARABA, topón. Alava.
 — *Araua*. 26a.
 — *Arabac*. 22b, 23e.
 HARAKO, aquel.
 — *araco*. 24b.
 ARANBURU, antropon., Aránburu.
 — *Aranburu*. 3b.

- ARBOLA, árbol.
— *aruola*. 22g.
- ARKABUZ, arcabuz.
— *arcabuz*. 11d. Esk. *arcabuza*.
- ARMA, arma.
— *armac*. 22f.
— *armaric*. 14b.
— *arnea*. 15d.
- ARMADA, ejército.
— *armadara*. 26g.
- ARRATABE, antropon., Arratabe.
— *Arrataue*. 21a.
- ARREN, 1) a pesar de.
— *arren*. 21c.
- 2) por favor.
— *arren*. 35b.
- 3) para (verb.+—), V. JOAN.
- HARTU, tomar.
— *artu*. 24e, 36b.
— *artuteco*. 12e.
- HASI, comenzar.
— *assi*. 2a.
- ASKO, muchos.
— *ascoc*. 37b.
— *ascotan*. 38e.
- ASTO, asno.
— *astoa*. 32b.
- ATE, puerta.
— *atea*, 27f.
- HATX, V. HAITZ.
- ATZE, parte posterior.
— *azera egon* = estar retraído, 5d.
- HAU, este.
— *au*. 6a.
— *onen*. 12f.
— *onetan*. 4a.
— *onetaraco*. 15a.
- HAUEK, estos.
— *onei*. 3b.
— *oney*. 20b.
- AURRE, parte anterior.
— *aurrera*. 19b.
— *aurreronçean*. 19e.
- HAUSI, romper.
— *ausiteco*. 13e.
- AUZO, vecino.
— *ausoari*. 34e.
- HAXE, V. HURAXE.
- AZAL, pellejo.
— *azala*. 33g.
- AZAÑA, hazaña.
— *azaña*. 17g.
- AZARTU, atreverse.
— *azartu*. 2c.
— *azartuteco*. 4d.

B

- BABA, haba.
— *babea*. 22a.
- BAGA, sin.
— *baga*. 23b, 23d. Cf. BAKO.
- BAI, 1) menudo (admira.).
— *bay*. 33g.
— *vay*. 7g.
- 2) también.
— *bay*. 5g.
- BAINA, pero.
— *baya*. 26g, 37g.
- BAINO, sino.
— *baino*. 14b. Orij. agian *baño*.
— *baño*. 14e.
— *uaño*. (irakurketa zalantzaz-
koa, agian *caro*). 14d.
- BAITA, también.
— *baita*. 30b, 31g.

- BAIZEN, sino.
— *baicin*. 15c. Vide DURANGO.
- BAKE, paz.
— *baquea*. 35b.
- BAKO, sin (*adj.*).
— *bacho*. 15d. Esk. *goruaco*.
- BALA, bala.
— *balaac*. 14d.
- BALAN, nombre, Balaan.
— *Balan*. 32f.
- BALIATU, valer.
— *baliadu*. 37f.
— *baliau*. 38c.
- BALIENTE, valiente.
— *valiente*. 21b.
- BALLADILI, topón. Valladolid.
— *Valladilico*. 7a.
- BANA, sendos.
— *banagaz*. 28e.
— *banaco*. V. BARRA.
— *bana*. V. EHUN.
- BANIDADE, vanidad.
— *vanidadea*. 7g.
- BAPERE, V. BATERE.
- BARRA, barra.
— *barraco*. 30f. Esk. *banaco*.
- BARREN, parte de abajo.
— *barrengo*. 30a.
- BARRI, V. BERRI.
- BAT, uno.
— *bat*. 17e.
- BATERE, ninguno.
— *bapere*. 20f.
- BATZUK, algunos.
— *bazuec*. V. *baçuc*.
— *baçuc*. 21c, 28d (Esk. *bazuec*).
- BAXEN, V. BAIZEN.
- BEHAR, 1) necesitar.
— *bearco*. 19e.
2) deber.
— *bear*. 37c.
- BEHARTU, obligar.
— *beartu*. 29f.
- BEDEINKATU, bendecir.
— *bedeinca*. 15g.
- BEHETI, por abajo.
— *beiti*. 2g.
- BEGIRATU, vigilar, mirar.
— *beguiratu*. 35e.
- BELA, vela.
— *balaetatic*. 29d.
- BELDUR, miedo.
— *bildur*. 17c, 17d.
— *vildurrac*. 10d.
- BELTRAN, antropón., Beltrán.
— *Beltran*. 24b.
- BENTAJA, ventaja.
— *ventaja*. 17a.
- BERA, él.
— *berac*. 1c.
- BERBA, palabra.
— *berbea*. 27d.
- BERE, V. ERE.
- BERE, su.
— *bere*. 16f, 20e.
— *berea*. 7b, Esk. *beren*.
- BERETU, conquistar.
— *beretutea*. 18g.
— *beretuteco*. 22e.
- BERGARA, topón. Vergara.
— *Bergara*. 33a.
- BERRI, nuevo.
BARRI — *barrian*. 6f, Esk. *berrian*.
- BERRIZ, en cambio.
BARRI — *barriz*. 2e.
- BERSO, verso.
— *versoan*. 4d.
- BESTE, otro.
— *beste*. 14b.
— *besteoc*. 11e.
- BESTELA, de otra manera.
— *bestela*. 5a, 24a.
- BETI, siempre.
— *beti*. 14c, 25b.

- BIHAR, mañana.
— *biar*. 16g.
- BIDALI, enviar.
— *bidaldu*. 25e.
— *bidaldutea*. 28f. Esk. *bidal-tatea*.
- BIGUN, blando.
— *biguna*. 10b.
— *bigunago*. 20f.
- BILBAO, topón. Bilbao.
— *Bilbaon*. 16d, 21g.
- BILDUR, V. BELDUR.
- BILOSTU, desnudar.
— *billostu*. 29d.
- BISTA, vista.
— *vistara*. 26d.
- BITARTEKO, intercesor, interme-diario.
— *bitartecozat*. 36b.
- BIZI, vivir.
— *vizi*. 16g.
- BIZITZA, vida.
— *vizicea*. 7d.
- BIZKAIA, topón. Vizcaya.
— *Vizcaya*. 5g, 20e.
— *Vizcayagaz*. 24d, 29a.
— *Viscayan*. 10a.
— *Viscayaren*. 19f.
— *Viscayari*. 19a, 37d.
— *Viscayco*. 12d.
- BROKEL, broquel.
— *broquela*. 19d.
- BULKANO, nombre, Vulcano.
— *Bulcano*. 14f.
- BURDINA, hierro.
— *burdiña*. 31f.
- BURU, cabeza.
— *burua*. 9d.
— *buruan*. 13e.

C

CORTES, V. KORTE.

D

- DA, V. ETA.
- DEFENSA, defensa.
— *defensa*. 19f.
- DEKRETO, decreto.
— *decretoa*. 5f.
- DENBORA, tiempo.
— *denporea*. 34d.
- DESTERRATU, desterrar.
— *desterretea*. 28d.
- DEUNGA, malo.
— *deunguea*. 8f.
- DIBISA, divisa.
— *diuis[e]a*. 22f.
- DISPARATU, disparar.
— *disparaetan*. 11c.
- DOMINGO DE EGUIA, nombre, Domingo de Eguía.
— *Domingo de Eguía*. 25d.
- DON LOPE, nombre, Don Lope.
— *D[o]n Lope*. 11a.
- DULZERO, dulcemente.
— *dulçero*. 4f.
- DURANGO, topón., Durango.
— *Durangoren*. 30c. Gero *-na-edo -ha-* jarri da o eta rren tartean lerro gainean. Mitx.k *Durango baxen* irakurtzea proposatzen du.

E

EBIL-, V. IBIL-

* EDIN, aux. de v. intr. en modos irreales.

- *bedagui*[gu.] 36a.
- *bequio*. 1e.
- *diite*. 29f. Esk. *deite*. Mitx.k *daite*.
- *didin*. 16g.
- *dila*. 9b, 17g.
- *gaitean*. 2a.
- *daite*. V. *diite*.
- *deite*. V. *diite*.

* EDUN, haber, tener.

- *edutea*. 38b.
- *badau*. 22a.
- *badozu*. 27a. Esk. *baduzu*.
- *çaitu*. 5e.
- *ceban*. V. *eban*.
- *dau*. 1g, 8g, 16e, 23e.
- *daue*. 20g.
- *dauena*. 17f.
- *deusu*. 27c. Esk. -a.
- *dèusa*. V. *deusu*.
- *deusagu*. 2f.
- *deusazu*. 32c.
- *deuste*. 7c.
- *desu*. V. *dosu*.
- *dezu*. V. *dozu*.
- *dogu*. 14e.
- *dosu*. 10a. Esk. *desu*.
- *dot*. 18c.
- *dozu*. 38e, 19e. Esk. *dezu*.
- *dozun*. 22d, 35c.
- *eban*. 18e, 13a. Esk. *ceban*.
- *espadaue*. 7e.
- *espadosu*. 10g.
- *estau*. 31c.
- *estitues*. 8c.
- *euqueala*. 29c.
- *euquean*. 13b, 29b.
- *eusten*. 3c.
- *eztau*. 16c.
- *leuque*. 31e.
- *nac*. V. IZAN.
- *noc*. V. IZAN.
- *senduen*. 24c. Agian -an.
- *zaytuzan*. 37c.
- *zenduz*. 13f.
- *zenduzan*. 4g.

EGIN, hacer.

- *eguin*. 22c, 32c, 37c.
- *eguiteaz*. 35e.
- *eguitera*. 5f.
- *day*. 22c.
- *daizu*. 37a.
- *eguizu*. 35b.
- *esteyo*. 23g.
- *eztaquidizu*. 37e.
- *ley*. 15c.

EGON, estar.

- *egon*. 5d.
- *egoitea*. 16e.
- *badago*. 14g.
- *bazaozque*. 23c.
- *bego*. 23b.
- *dagoezala*. 10d.
- *nago*. 4a.

EGUN, hoy.

- *egun*. 1f, 16g.

EGUNO, jamás.

- *eguno*. 31c.

EI, partícula equivalente a «se dice».

- *ei*. 3c, 11f, 13f, 16b, 21b, 24c.
- *ey*. 21g.

EIBAR, topón., Eibar.

- *Heibarrec*. 31e.

EKARRI, traer.

- *ecarri*. 5e, 13f.
- *ecarrico*. 23e.

EKUSI, V. IKUSI.

HELDU, llegar.

- *eldu*. 31b.

ELI, muchedumbre.

- *elia*. 25f.

ELUR, nieve.

ERUR — *erurra*. 31a, 31f.

EMAN, dar.

- *emon*. 3c, 8g, 27c.

HEMEN, aquí.

- *emen*. 10f, 35c.

- ENTZUN, oír.
— *enzun*. 2f, 31c.
- ENTZUTE, conocimiento.
— *enzutea*. 18c.
- ERAILE, matador.
— *eralla*. 18d.
- ERDI, mitad.
— *erdia*. 18f.
- ERE, también, aún, tampoco (neg.).
— *ere*, V. *bere*.
— *bere*. 10f, 10g, 11b, 11g, 33g, 37e, 21f, 1e, 23c (Esk. *ere*), 26a (Esk. *ere*), 36e (Esk. *re*).
- HERKULES, nombre, Hércules.
— *Ercules*. 14e (Esk. -os).
- ERMU, topón., Ermua.
— *Ermura*. 31b.
- EROAN, llevar.
— *eroateco*. 28b.
— *deroesu*. 17b.
— *eroan*. 32e.
- ERREGE, rey.
— *erregue*. 20a. Esk. -ea.
— *erreguearen*. 29e.
- ERREGU, ruego.
— *erregu*. 37d.
- ERREINU, reino.
— *erreinu*. 6d.
- ERREN, cojo.
— *errena*. 24g.
- HERRI, tierra, patria.
— *erri*. 15g, 16f.
— *erria*. 12d.
— *errian*. 6g.
— *errico*. 33c.
- ERROTXEL, topón., La Rochelle.
— *Errochela*. 19g.
- ERUR, V. ELUR.
- ESAN, decir.
— *esan*. 24c.
— *esango*. 1g.
— *esatera*. 2c.
— *besa*. 1c.
— *dasadan*. 24a, 34b.
- ESKER, agradecimiento.
— *esquerria*. 19a.
- ESKERGA, enorme.
— *esquerguea*. 30d.
- ESKU, mano.
— *escuac*. 13d.
- ESPADAGUZU, V. JAKIN.
- ESTIMATU, estimar.
— *estimadu*. 8d.
— *estimaduaz*. 15e.
- ESTRATAJAMA, estratagema.
— *estratajamea*. 28a.
- ESTUDIANTE, estudiante.
— *estudiantea*. 30b.
- ETA, y.
— *eta*. 7d, 24e, 28e.
— *ta*. 11d, 33f, 34e, 14d (Esk. *eta*), 22f (id.).
— *da*. 1d, 6f, 13d, 31f, 35c.
- ETORRI, venir.
— *etorri*. 1d, 4c.
— *etorteco*. 26c.
— *betor*. 21a.
— *dator*. 9d.
— *zatoçan*. 27e.
- ETXABURU, antropón., Echaburu.
— *Echaburu*. 25g.
- (?) ETXE, casa.
— *ese* (= *etse*). 22g. Esk. *aruola es opazea*.
- ETXIZATU, hechizar.
— *echizaduco*. 4g.
- EUKI, tener.
— *dauca*. 25b.
— *daucazu*. 30c.
— *daucazula*. 38c.
- EHUN, tejido.
— *euna*. 31g. Agian *uana* (= *bana*).
- EZ, no.
— *ez*. 12g, 13a, 6g, 15e, 21c, 29g, 32e, 33a, 35e.
— *ezagaiti*. V. GATIK.
— *es*. 3d, 26g, 38b, 28d.
— *ze*. 24a, 27e, 34b.
- EZAGUN, conocido.
— *ezagunac*. 6c.
- EZAGUTU, conocer.
— *ezaguzen*. 7e.

- EZAGUTZA, reconocimiento, obediencia.
— *ezaguzea*. 35g.
- EZER, algo, nada (*negat.*).
— *ezer*. 11e.
- EZIN, part. verbal que indica imposibilidad.
— *ezin*. 15c, 37a.
- EZKERO, ya que.
— *esquero*. 35c.
- EZPA, sino.
— *ezpa*. 33g, 19g.
— *espa*. 1e, 20g, 32g.
- EZPADA, sino.
— *espada*. 9g.

F

- FALSO, falso.
— *falsua*. 32f. Mitz.k -oa proposetzen du.
- FALTA, falta.
— *faltas*. 12c.
— *faltea*. 38f.
- FORU, fuero.
— *foruac*. 13g.
- FRANZES, francés.
— *frances*. 29.c
— *francesac*. 25a.
— *francesaren*. 26d.
— *francesari*. 27e.
- FRESKO, fresco.
— *frescoa*. 32g.
- FRESKURA, frescura.
— *frescura*. 31d. Esk. -ea.
- FRUTA, fruta.
— *frutea*. 8g. Esk. -ua.
- FRUTU, V. FRUTA.
- FUNDATU, fudador.
— *fundatetan*. 6b.

G

- GAIN, encima.
— *gañean*. 32e.
- GAIZKI, mal (*adv.*).
— *gaizqui*. 28c.
- GAIZTO, malo.
— *gaiztoa*. 28g. Agian orij. *geistoa*.
— *gueistoa*. 32d.
- GALDU, perder.
— *gal*. 9b.
— *galdutea*. 34f.
- GAÑ-, V. GAIN.
- GARBATU, arrepentirse.
— *garbatu*. 36a. Esk. *garbaiti*.
- GARI, trigo.
— *garitara*. 26f.
- GATI, V. GATIK.
- GATIK, por (causa). V. ZERGATIK.
— *gaiti*. 1a. 3e. (Esk. *gati*).
— *agaiti*. 3g, 33e, 36g.
- GAUZA, cosa.
— *gauza*. 6a, 15b, 17e.
- GAZTELA, topón., Castilla.
— *Gastela*. 6f.
- GEHIAGO, más.
— *guei[a]go*. 12g.
- GEISTO, V. GAIZTO.
- GERO, luego.
— *guero*. 1d.
- GERRA, guerra.
— *guerrara*. 23g.

- GEURE, nuestro.
 — *geure*. 14f, 33c (Esk. *guere*).
 — *geurea*. 15g, 35a.
 — *gueure*. 15f.
- GEZI, dardo.
 — *gezi*. 14d.
- GIPUZKOA, topón. Guipúzcoa.
 — *Guipuzcoa*. 23f, 25c, 36c.
 — *Guipuzcoaco*. 6g.
 — *Guipuzcoan*. 11f.
 — *Guipuzcoari*. 1f, 2e, 7b.
- GITXI, V. GUTXI.
- GIZA, variante de GIZON en composición.
 — *guiza*. 18d.
- GIZON, hombre. V. GIZA.
 — *gizon*. 20b, 21e.
 — *gizonay*. 33c.
 — *gizonac*. 10f.
 — *gizonic*. 38b.
 — *guisonac*. 35f.
- GOARNIZIO, guarnición.
 — *gornici[n]o*. 30d.
- GOI, parte de arriba.
 — *goiti*. 2d.
 — *goruncean*. 25e.
 — *goruncecoa*. 34c.
- GOLPE, V. KOLPE.
- GORA, V. MUSUGORA.
- GORDE, guardar.
 — *gorde*. 7c.
- GORU, rueca.
 — *goru*. 15d.
 — *goruac*. 13f, 14a, 14c.
 — *goruetan*. 14g.
- GU, nosotros.
 — *gu*. 6d, 12f, 29g, 36e.
 — *guganic*. 36d.
 — *guri*. 9d, 17d.
- GURA (EDUN), querer.
 — *gura*. 13b.
- GURASO, padres.
 — *gurasoari*. 3f.
- GURE, nuestro.
 — *gure*. 9a, 13e, 23d, 34g.
- GUTIZIA, deseo.
 — *kutizia*. 25b.
- GUTXI, poco.
 — *guichi*. 21e.
- GUZTI, todo(s).
 — *guztiac*. 17c, 21c.
 — *guztiz*. 31e.
 — *gustian*. 6d.
 — *gustietan*. 19c.

I

- I-, dar.
 — *disula*. 38g.
- IBILGURA, ambulativo, andariego.
 — *ebilgura*. 24g.
- IBILTE, andar (sust.).
 — *euiltea*. 38g.
- IDEKI, quitar.
 — *ydeteco*. 33d.
- IDIAKAIZ, topón., Idiacaiz.
 — *Ydiacaizco*. 8a.
- IFINI, V. IPINI.
- IGARO, pasar.
 — *igaro*. 19b.
 — *aygara*. 33f.
- IGNAZIO, V. SAN IGNAZIO.
- IGO, subir.
 — *ygon*. 3d.
- IKARO, antropón., Icaro.
 — *Icarori*. 3a.
- IKUSI, ver.
 — *ecusi*. 2b.
 — *ecusico*. 20g.
 — *dacusela*. 8e.
- HIL, matar.
 — *yltera*. 5g.
- INBIDIA, embidia.
 — *inbidian*. 6b.

- INDUSTRIA, industria.
— *industria*. 12f.
- INOR, alguien, nadie (*negat.*).
— *inoc*. 31c.
- INPORTANTE, importante.
— *importantea*. 15b.
- INPOSIBLE, imposible.
— *imposible*. 5a.
- INSAUSTI, topón., Insausti.
— *Ynsaustico*. 8b.
- INTENTATU, intentar.
— *intentazen*. 17f.
- INTENTO, intento.
— *intentoaren*. 18f.
- INTERESATU, interesar.
— *interesadu*. 36f.
- INTXAUR, nuez.
— *insaurrac*. 8e.
- IO-, decir.
— *dino*. 13g.
— *dinoan*. 5c, 26b.
— *dinoe*. 11f, 21g.
- IPINI, poner.
— *ifini*. 16d.
- IREKI, abrir.
— *yregui*. 23b.
— *yditera*. 27f.
- IRITZI, 1) sust., opinión.
— *yrichian*. 6a.
2) verb., llamar.
— *careste*. V. *dereste*.
— *derichu*. 33e.
— *dereste*. 20b. Esk. *careste*.
Agian *deriste*.
— *deriste*. V. *dereste*.
- IRTEN, salir.
URTEN — *urtenda*. 13c.
- ISASI, nombre, Isasi.
— *Ysassi*. 16a, 17b.
- ITAUNDU, preguntar.
— *ytaun*. 1e.
- ITXI, V. UTZI.
- IZAN, ser.
— *izan*. 18c.
— *yzan*. 19d, 26c, 28c.
— *yzango*. 2d, 9e, 14c.
— *bada*. 12b, 35g.
— *badira*. 21e.
— *baguina*. 21f.
— *bira*. 21d.
— *da*. 5a, 6b, 11c, 15b, 16b, 19d,
21b, 28c, 33a, 34d.
— *dala*. 4b, 10b.
— *dira*. 3g, 10e, 14c.
— *esta*. 9e, 12c, 20f, 36c.
— *ezan*. 19b, 26c, 28g, 31b.
— *ezara*. 33b.
— *ezta*. 34g.
— *gara*. 6e, 12e, 26e, 36e.
— *gareala*. 2g.
— *garean*. 6c.
— *jacan*. 1c.
— *jacuzan*. 17d.
— *jat*. 4c.
— *jatezanac*. 17c.
— *naç*. 2d. Esk. *naç*, agian *noc*
ere izan daiteke.
— *yacala*. 37c.
— *jaçu*. 25c. Esk. *yacu*.
— *jaçun*. 25e. Esk. *yacun*.
— *jaquez*. 20c. Esk. *-az*.
— *yat*. 34a.
— *zala*. 18c.
— *zan*. 2c.
— *zara*. 5d.

J

- JA, ya.
— *ya*. 34d.
- JAITEN, V. JO.
- JABE, dueño.
— *jabea*. V. *jaubea*.
— *jaubea*. 30a, 8b (Esk. *jabea*).
- JAKIN, saber.
— *badaqui*. V. *baqui*.
— *baqui*. 1g, 4e (Esk. *badaqui*).
— *daquiana*. 11c.
— *espadaquizu*. 11b. Esk. *espa-*
daguzu.
— *estaquigula*. 11e.

JAUN, señor.
 — *jaunac.* 38g.
 — *jaunaren.* 12a.
 JAUSI, caer.
 — *jaussi.* 3g.
 JENTE, gente.
 — *gente.* 10b.
 JENTILONBRE, gentilhombre.
 — *jentilombrea.* 30g.

JERONIMO, V. PADRE PEDRO JERONIMO.

JO, tocar (música).
 — *jaiten.* 4e.

JOAN, ir.
 — *joango.* 26e.
 — *juan.* 19g.
 — *juaterren.* 24f.

K

KABE DE PALA, a propósito.
 — *caue de pala.* 4c.

KABU, cabo.
 — *cabu.* 12c, 25g.

KAIN, onom., Caín.
 — *Cain.* 9c.

KALE, calle.
 — *cale.* 30a.

KALTE, perjuicio.
 — *calte.* 1b.

KANPAÑA, campaña.
 — *campañara.* 13c.

KAPA, capa.
 — *capa.* 31g.

KAPAZ, capaz.
 — *capaz.* 12e.

KARO, V. BAINO.

KEJA, queja.
 — *quejea.* 38a.

KENDU, quitar.
 — *quendutera.* 9c.

KOLPE, golpe.
 — *golpe.* 9f.

KONSEGITU, conseguir.
 — *consegidu.* 36d.

KONSEJU, consejo.
 — *conseju.* 3c.

KONTATU, narrar.
 — *conta.* 17g.

KON TODO, con todo.
 — *con todo.* 10e, 16c.

KONTU, asunto.
 — *contu.* 4a.

KORONEL, coronel.
 — *coronel.* 16a.

KORTE, corte.
 — *cortera.* 24f, 24b (Esk. *cortes*).

KULPANTE, culpable.
 — *culpante.* 4b.

KUTIZIA, V. GUTIZIA.

L

LABE, horno.
 — *lauea.* 28g. Esk. *lanea.* Mitx.k
lancea proposatzen du.

LAGUNDU, ayudar.
 — *lagun.* 23g.

LANEA, V. LABE.

LANZA, lanza.
 — *lanza.* 28e. V. LABE.

LASTER, rápidamente.
 — *laster.* 5b.

LAU, cuatro.
— *laurac.* 28f.

LEHEN, antes.
— *leen.* 1d, 29f (Esk. *len*).
— *len.* V. *leen*.

LEGATZ, merluza.
— *lebaz.* 32g. (Esk. *legaz*).

LEGEZ, como.
— *legues.* 5c.

LEKEITIO, topón., Lequeitio.
— *Lequeitioco.* 32b.

LOGRATU, lograr.
— *logradu.* 18e.
— *lograzea.* 17e.

LUSTRE, lustre.
— *lustrea.* 34f.

LUZBEL, nombre, Luzbel.
— *Luzbelegan.* 2b.

M

MAIRU, moro.
— *mairua.* 9b.

MAITE, querido.
— *maitea.* 22d.

MARABILA, maravilla.
— *marauilea.* 27g.

MARKINA, topón., Marquina.
— *Marquinaco.* 29e.

MARRUKO, Marruecos.
— *Marruco.* 4b.
— *Marrucoc.* 4e.

MEA, mineral.
— *mea.* 15a, 27a, 28b.
— *mearic.* 23d.

MENDI, monte.
— *mendia.* 18a.

MESEDE, favor.
— *mesedea.* 7f, 27b.

MILA, mil.
— *milla.* 21e.

MODU, modo.
— *moduan.* 20e.

MORET, nombre, Moret.
— *Moretec.* 5c, 26b.

MORTANDADE, mortandad.
— *mortandadea.* 22b.

MOSKETE, mosquete.
— *mosquetè.* 11d.
— *mosquetera.* 5b.

MOSU, V. MÜSU.

MOTRIKU, topón., Motrico.
— *Motricu.* 29a.

MUNDU, mundo.
— *munduari.* 1b.

MUSA, musa.
— *musea.* 34a.

MUSU, V. MUSUGORA.

MUSUGORA, orgulloso.
— *mosugorac.* 1e. Esk. *mu-*

N

NAHI, querer.
— *nay.* 13a.

NEGU, invierno.
— *negura.* 31g.

NERE, V. NEURE.

NEURE, mi, mío.
— *ne[u]re.* 6a, 9e.

NOIZBAIT, alguna vez.
— *noisbait.* 5c.

NOLA, cómo, como.

— *nola*. 1c, 3a, 4e, 26b, 36e, 12b, 20c.

— (*ain...*) *nola*. 10c.

— *nolan*. 9c, 37b.

NON, dónde.

— *nun*. 30c.

NONBRATU, nombrar.

— *nombradu*. 36g.

NOR, quién.

— *nor*. 38c.

— *noc*. 29b.

NORABUENA, en buena hora.

— *norabuena*. 26e.

NUN, V. NON.

O

O, Oh!

— *o*. 28a.

HOBÁ, V. HOBE.

HOBE, mejor.

— *obé*. 11g, 14e, 16e.

— *oba*. 31e.

— *obeá*. 33b.

OBEDEZITU, obedecer.

— *obedecidu*. 3e. Esk. *-tu*.

HOBETO, mejor (*adv.*).

— *obeto*. 14a.

OBSTINATU, obstinarse.

— *obstinadu*. 37g.

OHI, part, verbal que indica habitualidad.

— *oy*. 25b, 8g.

OI, oh!

— *oi*. 30g.

— *oy*. 27g.

OIHAL, paño.

— *oyala*. 33d.

OIN, pie.

— *oñic*. 16d.

OKASIO, ocasión.

— *ocasinoe*. 19c.

ON, buen, a, o.

— *ona*. 33a.

ONBRE A ONBRE, hombre a hombre.

— *ombre a ombre*. 21d.

ONDARRIBIA, topón., Fuenterrabía.

— *Ondarriiua*. 25a.

HONEK, V. HAUEK.

HONELANGO, así (*adj.*).

— *onelango*. 31d.

ONETSI, amar.

— *onestera*. 23f. Esk. *onestara*.

HONRA, honra.

— *honrrea*. 7d, 34g.

ONTZI, barco.

— *oncia*. 29c.

OÑ, V. OIN.

OPAZEA, V. PARE.

HOR, ahí.

— *or*. 23c.

ORAIN, ahora.

— *orain*. 5e, 27a.

— *oraindio*. 16c.

ORAN, topón., Orán.

— *Orana*. 28e.

ORDUAN, entonces.

— *orduan*. 26a.

ORDUÑA, topón., Orduña.

— *Orduña*. 23a. Esk. *Ordiña* edo *Ordizia*.

HORI, eso.

— *ori*. 11g.

— *orregaz*. 37g.

OROPESA, nombre, Oropesa.

— *Oropesari*. 27b.

HORRA, he ahí.

— *orra*. 9a.

ORRI, hoja.

— *orria*. 18b.

OSASUN, salud.

— *osasanaren*. 38f. Esk. *osasu-nearen*.

P

- PADRE PEDRO JERONIMO, antropón., Padre Pedro Gerónimo.
— *Padre Pedro Geronimoren.* 30e.
- PAGU, pago, vuelta.
— *pagua.* 9a.
- PARALITIKO, paralítico.
— *paraliticoaren.* 38a.
- ? PARE, par.
— ? *parea.* 22g. Esk. *aruola es opazea.*
- PARTE, parte.
— *parteti.* 14f.
- PASAJE, (mala) pasada.
— *pasaje.* 32d.
- PATROI, patrón.
— *patroi.* 36g.
- PAUSO, paso.
— *pausoac.* 8c.
- PEDRO, V. PADRE PEDRO JERONIMO.
- PENSATU, pensar.
— *pensacen.* 4a.
- PERMITITU, permitir.
— *permitidu.* 28c.
- PIGMEO, pigmeo.
— *pigmeoac.* 21f.
- PLAZENTINO, placentino.
— *placentinoa.* 32a.
- PLEITA, pleito.
— *pleit[e]a.* 24d. *Metri causa pleituaren ordez.*
- POBLU, pueblo (gente).
— *pobluac.* 13b.
- PODORE, poder.
— *podoreac.* 24e.
- POLONIA, topón., Polonia.
— *Poloniaco.* 20a.
- PREBILEGIATU, privilegiado.
— *preuilegiaduac.* 6e.
- PRENDA, prenda.
— *prendeac.* 15f.
- PROBATU, probar.
— *prouadu.* 13d.
- PROBIDENZIA, providencia.
— *prouidencia.* 12a.
- PROBINZIA, provincia (Guipúzcoa).
— *Prouincia.* 12g, 18g.
- PROFETA, profeta.
— *profeta.* 32f.

R

- ROMANO, romano.
— *romanoay.* 17a.
— *romanoac.* 18e.

S

- SALA, sala.
— *salea.* 7a.
- SAN IGNAZIO, San Ignacio.
— *San Ignacio.* 35a.
- SANTU, santo.
— *santua.* 37e.
- SARRI, frecuentemente.
— *sarri.* 2f, 7c.

SEGURU, seguro.
— *segurua*. 9f.

SEME, hijo.
— *semea*. 8a.

SENIPARTE, herencia.
— *zenipartea*. 35d.

SIKIERA, al menos.
— *siquiera*. 11a.

SINISTE, creencia.
— *sinistea*. 27c.

SINISTU, creer.
— *sinistu*. 29b.

SOBRE, demasiado.
— *sobrea*. 8d, 34b.

SOINU, música.
— *soñua*. 4f.

SOLDADU, soldado.
— *soldadu*. 16b.
— *soldadusco*. 25f.

SONU, V. SOINU.

SUZEDITU, suceder.
— *sucedidu*. 20c. Esk. -itu.

T

TA, V. ETA.

TERKEDADE, terquedad.
— *terquedadea*. 38d.

TOLOSA, topón., Tolosa.
— *Tolosa*. 18a.

TRATAMENTU, trato.
— *tratamentu*. 8f.

TRATU, trato.
— *tratuaren*. 29g.

TURKO, turco.
— *turcoagaz*. 20d.

TX

TXINTXUR, garganta, pescuezo.
— *chinchurrac*. 8b.

TXITO, muy.
— *chito*. 4f, 21b.

TXOKOLATE, chocolate.
— *chocolatea*. 30f.

U

UKATU, negar.
— *ucatu*. 37a. Esk. *beatu*.

HURA, aquel. V. HURAXE.
— *a*. 14g, 25c.
— *agaiti*. V. GATIK.
— *agaz*. 15c, 21d.
— *ac*. 32e.
— ? *haren*. V. DURANGO.

HURAXE, intensivo de HURA.
— *asse*. 7g. Esk. *agian asae*.

URTE, año.
— *urte*. 38e.

URTEN, V. IRTEN.

USTE, creencia.
— *ustéagaz*. 22e.
— *ustean*. 9e.

2) ——— EDUN, creer.
— *uste*. 10a, 10g.

HUTSEGITE, error.
— *usseguitea*. 35f.

UTZI, dejar.
ITXI — *ychi*. 33g.
— *ychico*. 12c.
— *ychiteco*. 34c.

Z

- ZAHAR, viejo.
— *zar.* 6f.
- ZE, V. EZ.
- ZE, que.
— *ce.* 29g, 36c, 24g.
— *çe.* 28a.
— *ze.* 27g, 30g.
- ZEGAITI, V. ZERGATIK.
- ZEIN, que (*comparat.*).
— *sein.* 31f.
- ZEINATU, V. ZINATU.
- ZENBAT, cuántos.
— *zenbat.* 1b.
- ZER, qué.
— *cec.* 5e.
- ZEREN, porque.
— *zerren.* 1g, 6c.
- ZERGATIK, por qué.
— *zegaiti.* 32c.
- ZERREN, V. ZEREN.
- ZERU, cielo.
— *çeruac.* 13a.
— *zeruti.* 2a. Esk. *-tic.*
- ZEU, tú. Cf. ZU.
— *zeu.* 1a, 36b.
- ZEUEK, vosotros. Cf. ZUEK, ZUOK.
— *zeuec.* 38e.
- ZEUEN, vuestro. Cf. ZUEN.
— *zeuen.* 38d, 10c (Esk. *zeueyen*).
- ZEURE, tu.
— *zeure.* 8c, 18b, 35d.
- ZEZEIL, febrero.
— *çec[e]ilgo.* 31a.
- ZINATU, santiguarse.
— *ceiñatu.* 33f.
- ZU, tú. Cf. ZEU.
— *su.* 33b, 37g.
— *zugana.* 36f.
— *zuc.* 24c.
— *zuri.* 33e.
- ZUEK, vosotros. Cf. ZEUEK, ZUOK.
— *zuec.* 11b, 14a.
— *zuecaz.* 13c.
— *zuenzat.* 11g, 26f.
- ZUEN, vuestro. Cf. ZEUEN.
— *zuen.* 16a, 22c.
— *suen.* 19d.
- ZUOK, vosotros.
— *zuoc.* 23c.

V.1. ADIZKITEGIA.

Aygara, V. IGARO.

Bada, V. IZAN.
Badago, V. EGON.
Badaqui, V. JAKIN.
Badaqui[gu], V. *EDIN.
Badau, V. *EDUN.
Badezu, V. id.

Badira, V. IZAN.
Badozu, V. *EDUN.
Baguina, V. IZAN.
Baqui, V. JAKIN.
Bazaozque, V. EGON.
Bego, V. id.
Bequio, V. *EDIN.
Betor, V. ETORRI.
Bira, V. IZAN.

Çaitu, V. * EDUN.
 Careste, V. IRITZI.
 Ceban, V. * EDUN.

Da, V. IZAN.
 Dacusela, V. IKUSI.
 Dagoezala, V. EGON.
 Daite, V. * EDIN.
 Daizu, V. EGIN.
 Dala, V. IZAN.
 Daquiana, V. JAKIN.
 Dasadan, V. ESAN.
 Dator, V. ETORRI.
 Dau, V. * EDUN.
 Dauca, V. EUKI.
 Daucazu, V. id.
 Daucazula, V. id.
 Daue, V. * EDUN.
 Dauena, V. id.
 Day, V. EGIN.
 Deite, V. * EDIN.
 Dereste, V. IRITZI.
 Derichu, V. id.
 Deriste, V. id.
 Deroesu, V. EROAN.
 Desu, V. * EDUN.
 Deusa, V. id.
 Deusagu, V. id.
 Deusazu, V. id.
 Deuste, V. id.
 Deusu, V. id.
 Dezu, V. id.
 Didin, V. * EDIN.
 Diite, V. id.
 Dila, V. id.
 Dino, V. -IO-.
 Dinoan, V. id.
 Dinoe, V. id.
 Dira, V. IZAN.
 Dizula, V. -I-.
 Dogu, V. * EDUN.
 Dosu, V. id.
 Dot, V. id.
 Dozu, V. id.
 Dozue, V. id.

Eban, V. id.
 Eguizu, V. EGIN.
 Eroan, V. EROAN.
 Espadaguzu, V. JAKIN.

Espadaquizu, V. JAKIN.
 Espadaue, V. * EDUN.
 Espadosu, V. id.
 Esta, V. IZAN.
 Estaquigula, V. JAKIN.
 Estau, V. * EDUN.
 Esteyo, V. EGIN.
 Estitues, V. * EDUN.
 Euqueala, V. id.
 Euquean, V. id.
 Eusten, V. id.
 Ezan, V. IZAN.
 Ezara, V. id.
 Ezta, V. id.
 Eztaquidizu, V. EGIN.
 Eztau, V. * EDUN.

Gaitean, V. * EDIN.
 Gara, V. IZAN.
 Gareala, V. id.
 Garean, V. id.

Jacan, V. id.
 Jacuzan, V. id.
 Jat, V. id.
 Jatezanac, V. id.

Leuque, V. * EDUN.
 Ley, V. EGIN.

Nac, V. * EDUN, IZAN.
 Naç, V. IZAN.
 Nago, V. EGON.
 Noc, V. * EDUN, IZAN.

Senduan, V. id.
 Senduen, V. id.

Yacala, V. IZAN.
 Yacu, V. id.
 Yaçu, V. id.
 Yacun, V. id.
 Yaçun, V. id.
 Yaquan, V. id.
 Yaquez, V. id.
 Yat, V. id.

Zala, V. id.
 Zan, V. id.
 Zara, V. id.
 Zatoçan, V. ETORRI.
 Zaytuzan, V. * EDUN.
 Zenduz, V. id.
 Zenduzan, V. id.

VI ERASKINAK

VI.1. *Respuesta a la canción bascongada que ha salido del S[eño]rio sobre la diferencia que ay por la vena, en verso español; en sexta rima.*

Doctrina sua noscitur vir. Prover. 12.

POEMA CASTELLANO

I

Vuestro empeño es Deidades del Parnaso
desterrar esta loca y arrogante
Musa viscaína, que ha salido acaso
ha obtener fama, si más de ygnorante,
pues quiere insana y necia ser conmuebe
ha pretender su silla entre las nuebe.

Dicese por ser la canción nada assonante, ni conssonante, sino toda ella, tanto en el arte de la obra como en el epílogo narratibo una pura dissonancia; Perdonará el autor si supiera lo de Juvenal sátira 1. Quid quid agunt homines votum, timor, ira, voluptas, gaudia, discursus, nostri farrago libelli est.

II

Ycaro en su carrera inobediente
hasta la ethérea esfera ya encumbrado,
ancias mortales en la espuma siente,
siéndole Panteón el mar salado;
pues usurpó sus términos a el viento
castíguese su loco atrevimiento.

Quientan lo de Ycaro Diodoro Sículo. lib. 5 cap. 13. Ovidio lib. 8 Metamorphoseos, y en el lib. 2 de Arte Amandi, Virjilio 6. Eneida Hijinio. fábula 39. 43. Alciato emblema 103. Palephato de fabularum narrationibus y otros muchos, que dejo por no cansar.

III

A Guipúzcoa le usurpan oy la vena,
 siéndole por justicia tan devida.
 Vendrá tiempo en el qual quizá la pena
 Biscaia obtenga justa y merecida.
 Y si hasta aquí altiba y arrogante,
 después a Ycaro sea semejante.

Usurpanle la bena, pues se le deue por tantos títulos, como por la prescribición, pues la ha poseído por tiempo inmem[oria]l, y por el comercio que se deue en los reinos de una Corona, que estriba en el trato y contrato, como en dos palos. Saavedra en sus Empresas políticas, empreza 6.8. y por otras infinitas causas, que se a[r]ía largo el referirlas aquí.

IV

El jubenil ardor causó a Fraitonte
 adelantarse él mismo la guadaña
 de Apolo, en el dorado coche monte
 y verá a sus quatro pías. La saña
 no abrió los ojos hasta que ya absorto
 de Júpiter sintió el ignio aborto.

Refieres[e] lo de Faetón, Ouidio al fin del lib. 1 y al principio del 2 de sus Metamorfoseos y en el lib. 1 de Ponto Alciato emblema 56. Apollonio lib. 4 de los Argonautas. Lucrecio lib. 5 de Rerum narratione, Dionisio in Descriptione orbis y otros que omito a el que los quiciere buscar.

V

Jubentud de Biscaya presumida
 en no aceptar de madurez consejos,
 mirad que a los prudentes es devida
 la obediencia, y si no, vereis no lejos
 sin reyno a Roboán por su jactancia,
 cadáber a Faetón por su arrogancia.

Lo de Roboán se lee del lib. 3 de los Reies. cap. 12.

VI

Si nos quitais lo que por tantos años
sin opuesto ninguno hemos gozado
que mucho sin mirar a v[uest]ros daños
que a el estruendo marcial se hubiese dado,
pues la ley nos permite en qualquier casso
darle a la fuerza con la fuerza ocaso.

*Vim vi repellere es regla del d[e]r[ech]o natural
según todos los comentadores de la Ynstituta en el
título segundo § primero, libro primero.*

VII

Aunque no sea, quiero que el mozquete
os acompañe con la espada y lança,
morrión, peto, espaldar y capacete,
y todo quanto en sí la guerra abança
para Bilbao, y vos es muy bastante
una Rueca; no digo a lo restante.

*Dícese por lo que el autor de la canción hace irrisión
de las ruelas de Guipúzcoa que acosta en la cop[il]a. 13.*

VIII

Ya que nos acordais de aquella jente
singular de Viscaya, es fuerza lo que
en decir que en quinientos solamente
ni aun uno pudo hallarse sin su alboque
y en lugar de soldados mosqueteros
embiaron socorro de aluqueros.

*Dícese por lo que se gloria con el socorro que vino de
Viscaya, cuió cabeza Echaburu, gente tal que no se atre-
bieron a pasar de Guet[ari]a.*

IX

Presumía este Ejército valiente
 vencerá a el orbe con sus ynstrumentos
 como pasó en Judea antiguan[en]te.
 Siendo de madianitas monumentos
 no ay Gedeones ya para esta hasaña
 antes cada qual teme a la campaña.

Léese esta victoria de Gedeón. lib. 7 de los Juezes.

X

A satírico entráis, señor poeta,
 necesidad tenéis de más dulçura.
 La sátira jamás fue obra perfecta,
 mas hállasele a vezes coiuntura,
 temed que vuestra sátira aya echo
 más que a nosotros, daño a vuestro pecho.

*Es por razón de haverse el autor desacreditado con obra
 satírica tan arrogante y mal fundada.*

XI

De Morete os valéis para ficciones,
 siendo autor que de nadie es admitido,
 pues por acresentarle los blazones
 a Navarra mil cosas ha finjido
 y entre lo fabuloso de su Ystoria
 se os vino essa novela a la memoria.

*Dícese por ser falso lo que Morete acotado en la canción
 dos vezes afirma de cosa contra Guipúz[co]a.*

XII

No me admiro que salgan de Viscaya
tales obras de vena, pues les sobra,
ni el que procuren que adelante vaya
su obra de yerro, quando el hierro obra
ni el que (aunque llenos de dos mil antojos)
nada miren, pues nunca abren los ojos.

*Obra de vena se entiende de la vena, obrar el yerro es
ser hierro todo lo obrado.*

XIII

Mandó Dios que se diessen las trompetas,
cuio estruendo llamara a la campaña
a sacerdotes, como a más perfectas
personas, sin rencor, ira, ni saña,
porque al ver ocaz[i]ón quisá mobieran
discordias si seglares las tubieran.

Ex de los números. L.º 8.

XIV

Aquesto se executa oy al contrario
siendo los sacerdotes los q[ue] braman
ellos de disensiones son erario,
guerra vozean y discordia claman;
no advirtiendo que deuen sus sermones
ser para disipar todas pasiones.

*Esto es por correr voz ser el autor de la Canción çierto
sacerdote viscayno.*

XV

Sus luzes claras esparció Diana
 quando en su espejo terso y cristalino
 miró un bosque (?) su imajen y con vana
 carrera le ladraba, tan mohino,
 que instaua en procurar subir al cielo
 para ser de imajen misma assuel[o].

Tráelo Alciato al mismo fin por thema de la emblema 164.

XVI

Así Poeta nuevo esté aduertido
 que Guipúz[co]a es luna alta y eminente
 y por más que morderla ayáis querido
 es ímpetu mui vano, aunque insolente,
 aduertid aora como avéis quedado,
 si, en lugar de morder, sois lastimado.

*Qualquiera que hiciere o dixere mal de otro aurá otro
 que haga o diga mal del, como se lo dijo Cristo a S[a]n
 P[edro]. Por S[an] Matheo cap. 26 amores enim qui
 ac[c]eperint gladiu[m], gladio peribunt.*

Ovidius

*Yamque opus exegi quod nec Iouis ira nec ignis nec po-
 terit ferrum nec edax abolere vetusta*¹.

Laus Deos
 Authore yncognito.

(1) *Metamor.* 871-2. Eskerrak adierazi nahi dizkiot Jose Martinez la-
 tineko sailekoari bertsootako zenbait pasarte ilun argitzearren.

POST SCRIPTUM

II. 53.oharra. Bai *ceban*-ek eta baita mantendu diren *euqueala* (29c), *euquean* (13b, 29b) eta, batez ere, *leuque*-k (31e) kopiagilea goiherritarra, seguru asko Plaentxi bertakoa, zela adierazten dutela uste dut. Gonbara bitez adibidez Otxoa arinen dotrinarekin.

III. 31d. Orain dakusadanez testuan diodana soilik manten daiteke kopiagilearentzat *-a+a>-ea* ezinezkoa balitz, baina badakigu (cf. jadanik aipatu dudan Otxoa eta Ondarrak argitaratu Zegamako dotrina) ez zela (eta ez dela) horrelakorik Goiherri aldean; hau dela eta oso arrazoizkotzat dut orain *frescura* aldatzea.

III. 36e. Ez dakit *aehec nola gu [ue]re gara* daitekena ez ote den, testuan proposatu baino aldaketa txikiagoarekin.

IV. 2b. Testuan ez dut hitz ordena ukitu metrikarekin batera beta hobe a dudanerako utzi bait dut. Hala ere, ez dago gehiegi miatu beharrik konturatzeko usadio arruntaren aldaketarekin nola jokatzten duen (cf. 2a, 3c, 3g, 4g, 25b, 32c, 36a, etab) bai puntu egiteko eta baita monotoniatik ihes egiteko ere; cf. BA 34-35 *nola zan Jaun andi uat jaioco Belenen / Bera zala izango saluadorea*, BA 115 *Izango ete dogun Velenen ostatu*, etab. Baliabide hau ez da nahasi behar *Aditz nag. + EZ + lag.* ordenarekin (ik. IV 9e) hurbilago bat dago IV 16a-b lerroei jarri oharrean aipatutik edota Barrutiak Orixek baino lehen behin baino gehiagotan (137 *arranzaz beti gure nagusi*, 11 *zeruac ala nairiq*, 31 *merezidu ez arren parcazionoa*, 397 *orainganico culpa eguinac*) agertzen duen laguntzailea ezabatzeke joeratik.

IV 7c. Testuan ez da kontutan hartzen ematen den azalpenaren arabera aritza singularrean eta objetoa pluralean leudekela. Fenomeno honetaz ik. Azkue *Morfologia* II 775, A. Arejita Eusko Ikaskuntzako *Hizkuntza eta literatura saila* 3, 13 eta aurki agertuko den XVII. mendeko bulda baten ene edizioa. Azkuek «en varias zonas territorialmente guipuzkoanas y alabesas del dialecto B"n soilik ematen dela dioenez, berebiziko garrantzia du parte hau ongi askatzeak testuaren hizkuntza eta etorkirako.

IV 24d. Dena den, ez dakit *pleita* hori ez ote den «porte» izango Larra mendik *Trilingüean* dakarren bezala.

IV 161.or. 87.oharrean aipatzen den lanari erants bekio Fr. Ignacio Omaechevarriaren «El vascuence de Fray Juan de Zumárraga» BAP 1948 293-314, batez ere 301-302 orriak non aztertzen bait du *-rean* eta *-tiken* historia laburki.

VI.2. Bertso Bizkaitarrak

(Donostiako Udai Artxibua,
B. Neg. 1. Libro 1. Exp. 3, 127-130. or.)

Minerva Teugari
 Tentat calce mundiaru
 besa berac nota Tacan
 le endu quio etorru
 ytaun bequio espabere
 Equu Suijurcoari
 esungo dan zearen bagui

Teuic gaitan assi
 Surbelejan ran eiumi
 arantuzan essatosa
 prangomac goiti
 canis quipurcoari
 Erzun Dewagu lampi
 gaxala beiti

Cecasurim Oaiu
 decreta equitasa
 bay Nicaya qitasa
 Gaura au nere yachian
 fundator da unbidian
 Terren gaxan oraguar
 qu Eneinu quitan
 prauilegia duac gona
 Gastela ran da berian
 Er Suijurcoaco emian
 Valladolid Sala
 Suijurcoari bucu pamburra
 Sarii gade deute
 honraica eta micia
 oraguen espadaue
 Largo merdea
 Aste bay vanidada

Atac nota ycaconi?
duran Strambur onei?
pue el
ej. reb. Conseyu ei? custeran emon
yoble de
toncia ala
estando
ortiga y
me al alango gura...
no dm
el Hagaiti dia...
rante.

Contuonetera p... nago
lala: culgante. Mannico
Can de sala etomi Sat.
Vaso an a... tateco
nola cadaqui. Mannico...
Sanua... dulcers
Tenduran...

Imponible da bestela
kin... ma...
nois... Morete...
Cyon...

Philip...
que embudo
de...
mo...
ella...
Innaustico Tabca
veure...
estimada sobrea
Innaustac...
tratamintu...
emomoy...

Onra...
zaldila...
Cain...
dato...
grango...
Cain...
esfada...

Ute...
lingente...
Nla...

19
12

Udumac dago etala
Conto do Nungora dila
migonac emen bene
cigodora bene vite

P. Lopez
Andorqui
Sarg. Mayor

Ciguera P. Lopez
Luz espada quibere
Supraetan Jaquimada
Arca curata Mosquite
besteo etor esta quigula
Turquacoan e dinocti
Tuencat ori bene obe

Sumaren Providencia
nola bada andia
Ciba talis era ychico
Tempo eria
adute, equa para
pomen inducisti
queigo ee Proinde

P. Dom. Alon
Coronel & Gu
guerra

Agos baicin con ley
Gonaco arnea
Estimadua ee admirada
guerre alango prondea
bedencia emi guerra
Luz Coronel Trasi
Cida soldadu ande
Contodo ectau oraindo
Bilbaon mi iñi
obedan egoitea
bene erar al deti
egun dian di fin me
Tentaja Comanoay
Exoera, Iam
guerra bilba, latocan
bilba Tacuconqui
guerra andi bet ogracca
Contentarem duena
Contadala acanea

Q. P. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸ ¹³⁰⁹ ¹³¹⁰ ¹³¹¹ ¹³¹² ¹³¹³ ¹³¹⁴ ¹³¹⁵ ¹³¹⁶ ¹³¹⁷ ¹³¹⁸ ¹³¹⁹ ¹³²⁰ ¹³²¹ ¹³²² ¹³²³ ¹³²⁴ ¹³²⁵ ¹³²⁶ ¹³²⁷ ¹³²⁸ ¹³²⁹ ¹³³⁰ ¹³³¹ ¹³³² ¹³³³ ¹³³⁴ ¹³³⁵ ¹³³⁶ ¹³³⁷ ¹³³⁸ ¹³³⁹ ¹³⁴⁰ ¹³⁴¹ ¹³⁴² ¹³⁴³ ¹³⁴⁴ ¹³⁴⁵ ¹³⁴⁶

Poloniaco Cnequeas
quiron oney: casiste
nola succedita y aigua
Francosio auberte
benemoduan Ricaya
sigunago esta cubere
este es unco Fico

ca. } De la Isla Anataue
caus. } cada año valiente
quiraac eraron bacu ebira
agac ombre, a ombre
Milla quiron quichi badias
Pigmeoac baguina bere
Pillan ala Sey dnoe

Podoreac Astuta
Guaterren Corona
E. e Bilguaa exena
Francosac Indarriua
Debi oydaura cubia
A. Yaluyaca Guirurcon
Pominoac S. Quia
porancean Laaldoyacas
Soladuso eia
Cabu echaburu andia
Ordoan ere Arana
Moxetec Dinooan nola
Etorteco eran gran
francosaren vistora
Joango gara norabuena
Quentat garitara
baya es amedana

la. v. m. d. l. A parte badan habea
Arabac. mercurialis
Lycium albe egumday
Lycium unce maica
Lycium vitergar
Lycium eta dila
Amola es ozaea

Ordina abeo acha
dego yrequisaga
Lycium ere babaorquior
quic meanic saga
Arabac eorumio dan
Siquaco onotaria
Lycium este yrequisaga

Basadan bictela
Araco Solkan Cortes
Lycium esmeri romber
Vicagagar lanta

Crain badura mea
Mogerau murea
Ciondenia simitea
Andicaronum barba
Francerau vocatocan
yditera atea
Oye manamlea
Oce entatayamea

Abel. Claque
Indiguldon
Lycium a
Mabait
Croatco mea
gairqui semitudo ycorda
es baruel de terrica
Eta crana lancia ynapoz
Lancia bida lancia
Cean yrequisaga lancia

Wicayagar Motricu
Noc Luquean Anista
Francis oncia euqueala
Belnetanic billosu
Marquinaco emegucason
En dite beata
Ce ez ango tratuaron qu
Calobamengo Juabea
Luita eludiontea
Nandaucara dazonggion
Gomnicio escoghea
Patre Pedro Beasimazon
Lauco Chocolata
Dre Sentil onhea

Acauduyat musea
Tedatadan sobnea
Goruncocoa ychiteco
Ya da denrorea
Jangeta ayipari
Galdatea lurtrea
Esta gure honrea
San Ignacio gurea
Equiu amen baquea
Doun eiguero an de emen
Dene tempartea
Cebegizata equitea
guronac meguita
Bada eeguinea
Badaqui gabaiti
bteatecodat ren artu
Ce esta Guiguacoa
gugamit coneguidu
Dechei nota gure gara
Lu gana interetadu
Equiti Patre nombradu

Cecigo Cruxa
Egan Eda Cruxa
egua ino enuareta
Inelango Cruxa
gortit obaleque heibam
Gurdina scinda cruxa
baita caga euna negura
Agn Placentina
Leguitoro astoa
legalti deuanu equin
ain garak querta
erepoan ac garcan
Balan Bista salma
Ega legar fresco
Cruxona Borgara
Su vber crana
quere crico quironay
gdeteco ayala
agaiti denichu quai
Cinoruta aygusa
exstere ymsay ayala

Cruxa beatu
nolan arco aduentidu
Vatwan equin beaya cula
Viscayari Cruxa
Santua bore Cruxa
Orregar baliadu
baya in obitnadu
Pavitoroaren quera
quironi es edutea
Vior baliadu daucazula
reuen terque duda
Vite alobian reuer dora
Ovarinaren saltea
Jannac diula eultea

VI.3. Respuesta a la Canción bascongada

(Donostiako Udal Artxibua,
B. Neg. 1. Libro 1. Exp. 3, 131-136. or.)

C. Suguzcoa te uirgam or la Vna.
 Rondel por luctua can deuida.
 Ven ara tiempo en el qual quiza la gema.
 Bucaya oblonga duba y monca da.
 Y si hasta aqui atiba y arrogante.
 Despu a lears sea como ante.

Y ansante la lera suu el baxo y alto. Tu.
 Coi, como porta prescricion, que la ha pseudo
 portomio in mem. y el Comodo que se.
 deu en el leano. De una Cora que el baxo en el
 traxo y Contrato, como on doi galos Saau ara en us.
 Emorias politicas, Emoxera b. d. Aparatos in fini
 tu Causas, que se dia largo el Reforuitas a qui =

IV.
 El subenil arbor cauo a fraitonte
 a cu la tate el mmo la sua dona.
 De agos, en el dorado coque monte.
 Y vera diu quatro gras La Doria
 no abrio corofos. hasta que ya a brotos
 de Repitor sintio elegria a borts

He heres lo de factor, ouidio al fin del lib. 1.
 y al principio del 2. diu meta morfosos y on el
 lib. 1. de gordo; Alciato Emblema 16. P. P. P.
 Como lib 1 de los aragonatas Lucretio lib 1.
 de Verum natura trone Primia in descriptione -
 Orbi potros que Omis a el que los quicieu buscan.
 Tubertua de Bucaya pruumna.
 En no acceptar de m la guber que se
 mrad que alo prudentes e de nge
 La obediencia y uno lora no se
 sin legno a lora por la de cana
 Ca la bera factor por su arrogancia

Lo a E. Votoan se lle al lib. 3. de lo que ay. 12.

Quo, quicunq[ue] lo que por tantos años
en quanto ninguno homo, gaxada,
que mucho se impuere a los años
que del E. Votoan se llama de hueredado
por la ley no permite en qualquier caso
darlo a la fuerza, con la fuerza o casso

Bin de Regellon en el año Natural.

Segun todos los comendadores de la mita en el
Artulo segundo. 5. primer libro primero

Quo, aunque no sea que el Mozquite
o acompañe con la Espada, y Lanca
Morrion, y con Espaldas, y Capote,
y todo quanto en la guerra a banca
para Bilbao, y no es muy bastante
a Mazueca, no es a lo Votante.

Dice por lo que el Tutor de la Canaima ha
de la Votante de Guizucos que acorta en el 13.

Laquond acordar de aquella Votante
y Regular de Nicaja y fuerza de que
en diez que son quinientos. Se llama
en un Votante hallare un de el que
y la fuerza de el de los Mozquitos
en el Votante de los Mozquitos

Dice por lo que de gloria en el Votante que
Votante de Nicaja, que es la ley de Chabura, gence
tal, que en se atribuya a pasar de Sueda

Porumia este Cooperate Valiente
Venozca al orbe con sus hermanos
Como pax en India antiquam
Dien de la Madianitas moralmente
no ay de diones ya, pax a Sta. Saraña
Antes cada qual como a la Campaña

Reis esta Novela de Fedem. lib. 2. do dia quizes

A Satirico (Cervantes) (Santos) (Pereira)

Necessidade toncu de ma gulcura

La Satira, Jamarqueira da perfeccao

Mas Sallardi e Neza. (Cervantes)

temed que Nuetra Satira aja caso

(Mas que anos obri, dando a Nuetra peço

Es por Vazon de haoune el Autor de acore deado

em obra Satirica tan arrogante, e mal fundada

Demorete os Vallet. para ficciones

(Pendo Autor que penadie u admtrao)

que por acruentante os blazones

a Nauona, m. Coias ha fin. (Cervantes)

Lenrelo fabulor de su Nuetra

Reis Vno era novela a la memoria.

Dice por ser falso lo que Monte acobada en la

Comon. dos vezes a firma de esta Contra Duques

XII. Como me adomas que Salvan de Nuetra

tale obra de Pena que se sabe

no el que prouen. que a d. (Cervantes)

obra de Pena quando el Nuetra obra

ni el que (aun que lino. co. do. m. do. do. do.)

nada miron, que nunca a obra e (Cervantes)

obra de Pena se entienda de la obra, obra el

Penso es seruicio todo lo obra (Cervantes)

XIII. Quando Dios que ve de ven. la transca

quo obrando lamana a la Campaña

a sacerdote, como ama perfectes

personas sonrenco, ira, ni pena

porque a su. dia. quia. m. do. do. do.

cu. co. do. do. do. do. do. do. do. do. do.

Ex delo numero 10 = 8.

XIV
A questo se executa oy al conuasio
Pondos los sacerdotes, los q. llamans
ellos de diuisiones son q.razia
quora Dozean y discordia llamans
ne diuision de que deuen su sermone
Ser para despar todas parones

Esto es por Correr voz, ser el Autor de la Canaio
Aerto Sacerdote Vicario =

XV
Pus luez daria espacio Orana.
quando Enu Gueso terio y cristiano
Como Vn doque su omia en y conuano
Carera Le la draba, tan mohino.
que en tana onpocurar subir al cielo
para ser de omia en mima anuel

Esto se ciato al mismo fin por thoma de la Emblemata 164.

XVI
Este Poeta nuebo este aduertido
que su luz a luna alta y ommenete
y por mas que moiderla ayai quando
de impetu mui Veno, aun qui no lo
aduerda, aora como aui quedado.
Si en lugar de morden Pois lastimado

Qualquiera que triciere o disore mal de otro
aurit otro que haga odiga mal del como se
Lo de la Gnto Sa. P. Por S. Mathes Cap. 26.
Amores enim, qui accipiunt gla diu gladii scribunt

Orones

Quamque opus exegi quod nec fuit una quis
nec na potest fortium nec edere ablere Teubant

Lauda Deo in

Authore incognito

El Buzza ama Comion Buzempada que
hoyacado Mr. Leno de Nicaragua Comer &
Juepuz? noble de Roma y la Comone el procom
El Buz de la Boazta
Perun Buzpau natural de la Villa
de Sta. Cruz

Una plática del Goyerri

Luis Murugarren

UNA PLATICA DEL GOYERRI

LUIS MURUGARREN

Al día siguiente de haberme llegado la pregunta de Koldo Michelena sobre si disponía de algún texto inédito y antiguo en euskera para esta revista, topé inesperadamente con un cuadernillo de 9 hojitas (9,5 x 14,5 mm.), cosidas con hilo, y que transcribo hoy.

Se conservaba entre papeles sueltos de la parroquia de Lazcano. Por el papel, tinta y texto parece presumible poder datarlo en el siglo XVIII.

Dada la temática, me asaltó la sospecha de que pudiera ser un texto compuesto por el P. Mendiburu o el P. Cardaveraz; pero la caligrafía es diferente a la de ambos, lo que no empece que fuera compuesto por alguno de ellos, en cualquiera de sus misiones populares del Goyerri, y copiado luego por algún otro clérigo de la zona y hasta corregido y ampliado más tarde por otra mano.

Se subrayan las palabras añadidas entre líneas y se colocan entre paréntesis las palabras corregidas o tachadas, como se advierte en cada una.

Oracio gai izangoda, artzen degun baño ardura gueiago artu bear degula, bacoitzac bere salbacioaz.

Gure Jaungoico andiac eguingaitu guztioc, bera mundu onetan amatu, ta serbitu dezagun, eta guero ceruco glorian bera betico gozadezagun. Au badaquigu guztioc, baño ez degu bear becela *eguiten*, ta ez (?) pensatzen: agati gaur Jaun onec bere biotz sagraduaren escolan nai digu eracutsi lecio au, eta onen gañean ondo pensatzen, (tachado: «zen» y sobrepuesto: «tu»), eta gure contuac ateraditzagun. (Sobrepuesto).

Ea sargaitezen *bada* gueren barrumpean, eta galdetu deguiogun bacoitzac bere animari. ¿nere anima, salbatuco ote zera, ala condenatuco ote zera? au ez daquigu iñorc, eta onec cuidaduric andiena eman be-

2

ardigu. Ez dauquegu negocioric aimbeste importatzen duenic, nola dan guere salbacioa. *Negocio onetan* ondo irteten baguera, izango guera beti ondo ceruan: eta au galtzèn badegu, jachi bearcodegu betico infernura, an erretzen egotera. Gueren salbacioa segurutzen badegu, eztago ecer galduric: baño beste gauza guztietan gueren gustora ta naieran izanagati ¿cer servituco digute, baldin salbacioa galzèn badegu?

Jaun onec berac dio San Matheoren autic. ¿Cer servituco dio guizonari, mundu guztiaren jabe izatera allegatu balizere, baldin bere anima galzen badu? Ai au avisoaren fortitza! Onen indarra

+

Sept 10.

Oracio gaia izangoda, artzen degun bano
ardura gueiago artu beaz degula, bacoitrac
bere salbacionaz.

Quie Jaungoico andiac equingastu guztioe,
bera mundu onetan amatu, ta sexbitu deza-
gun, eta guero Ceruco gloxian bera betico
goadezapun. In badaquigu guztioe, bano
ez degu beaz becela pensatzen: agari gaur.
Jain onec bere biotz sagraduaren escolan
nonditi ericuti lecio au, eta onen gantean
ondo pensatzen, eta gure contuoce atera
Ca cargaitzen, gueren barru inge-
an, eta galdetu deguigun bacoitrac bere
arizmpu:; nese anima salbatuco ote ze-
ra, ala condenatuco ote zera? au ez daquigu
inore, eta onec ciudadunec andiena eman be-

do gogon naturae ediquico digni, leen
aditadegun Zure avisa: Quid prode
hominis, si mundum universum lucretur
animo vexo inq detrimantur patiatur.

(Thom. Aqu. 16. d.) Cui prode huius d'augue
guzonae, mandu gustia irabariae q.
belle gaten bado, bese anima, bese sal-
bacia. Dai Jaura bai, era que au on-
do gonde detagun, Zue gorde beargu-
tura gustioe esse biotzaken edia
Cui gustioe d'eco anquon, estra
degu gustioe biotretic: Jesus en
anima etc.

gure modura ezagutzeco, pensadezagun cein
 eraasun andia eguingo leuquean batec, baldin
 maiorazgo andibat auzitan daucana, galdu-
 co balo bere *culpaz* (?), *auciari arretaz seguitu baguez*, Jueza gana
 graciaren esque juan-

bageuz: eta cer eraasun andiagoa eguin-
 go leuquean *beste* batec, baldin bere *proximoac*
 eguindion laburtasun bat ez parcatzeaga-
 ti *edo lapurreta bategati remedio bague* juan bearbalo bicidan arteco
 galeraeta-

ra. Baño oraindo eraasun andiagoa
 eguitendo guizonac, galcenbado betico
 gloria, emen bere natural gaiztoa sugeta-
 tu baguez; baldin condenatzen bada secu-
 laco, emen Jaungoicoaren legue santua, ta
 suavea ondo gordebaguez, ascoc eguiten du-
 ten becela.

Au obeto gogoan sartzeco, *icusi* (tachado: «eguin»)
 dezagun comparacio bat, San Antonino Flo-
 renciacoac dacarrena becela, cristau on
 batena, eta gaizto batena. Dio bada san-
 tuac. (Tachado: «izan cirala anaia bi: bata, etc.»).

Pensaditzacula anaia bi: bata da etc.

Orregatiere pensatzendo, ala dala Jaungoicoaren borondatea, eta laceria aequin naiduela Jaun arc aseguratu aren salbacioa; eta orrequin eguiten do vici modu santubat, aren echean berac lenengoa, eta familia guztiac ondo gorde bear dituzte mandamentu santuac, contu andia dauca bere semeaz, ta familia guztiaz, Tobias zarrac becela, berac egunoro Meza bat, edo gueiago enzun, jai egunetan beti Meza nagusira, eta sermoira eta beste eleizaco funcio santuetara etorri, erro-sario santua gavoro sin falta bere familiarequin errezatu; eta tabernati, *jocuetati*, festaetati, eta gastu alperretati igues eguiten duela, iñori agrabioric eguinbague, guztiequin baque onean. Onec gai

(tachado: «ezagutzeco gure modura, eguin dezagun cotejo anaia guezin(?) birequin:») bata da mundu onetan desgraciatua alde guztietati; leen cargu altuetan, honra ta estimacioarequin, maiorazgo asco, ta andiequin cegoana; quendu ciozcaten guztiac bide bague. Orain iñorc icusi nai ez du (*esquerà irten, ta iñorc ere bocadu bat eman nai ez dio*) (Subrayado en el original) galduzuen osasuna, ta aurquitzenda Lazaro becela guztia llagaz beteric, oaturic, eta ill baliz becela, guztietatic aazturic.

Guizon triste au urte ascoan ala izanda, *Job santuac becela*, paciencia andian guztiac eramanda, illzen da Jaungoicoaren gracion, ta ala salbatzenda. O zorioneco guizona! zuc eguindezu cere bearra, ta lan guztien artean bearren dana: zuc seguratzedezu cere salbacioa, eta betico ondo ceruan iza-

tea: ezdituzù orain damu, Jaungoicoa
 ez ofenditzeagati, munduan sufritu cin-
 ducen bidebagueac, venzutucinduzen
 tentacioac *ez dezu damu* cere naturalari, aideai, adis-
 quideai, ta mundu guztiari eurt eragui-
 ñazala bearzanean: *neque* oec guztiac (tachado» «oc») dem-
 pora guchicoac ciran, baño betico iraun-
 go duena zure salbacioa.

Betor orain zure contra mundu
 guztia, ta munduan diran chiquiac, ta
 andiac, esanbecea, ta eguinbecea al-
 deben guztia zure contra; ta zuri
 eztatzu ardura, zorobaten esanàz ba-
 ño gueiago: ecin guztien artean quen-
 duco dizute gloriaco parteric chi-
 quiena: eta beste alde esqueñico balizu-
 te munduan diran honra, hacienda, ta
 gusto guztiac, ta mundu guztico erregue

izatea, ez cenduque estimatuco oñiaz-
 pico autsa baño gueiago, ta arrazoirequin.

Zuc, leen esandegun Jesu Chris-
 toren avisoa, canta dezaquezu cere fa-
 bore, eta esan dezaquezu: cer da ansi
munduan aldi batean nequez izanagati, eta
 mundu guztia galduagati, baldin ba-
 tec *orrequin* bere salbacioa segurutzen badu?
 Au bera esangodute orain ceruan aurqui-
 tzen diran guztiac, Apostolu, Martiri, ta
 gañeracoac: eguia da, munduan neque
 asco icusiguenduana, erreguintuztèn,
 zatitu guintuztèn, tormentu gogorrequin
 vicia quendu ciguten: eutzi guinduzan
Jaungoicoagati borondatzèz gueren aciendac, honrac, ta convenien-
 cia andiac, castigatu guenduan biziro
 gueren gorputz gaiztoa, ta sugetadu-
 genduan Jaungoicoaren leguera: oec
paciencia onean eraman ditugu eguin diguen

agrabio, ta ausencia gaiztoac eta onenon(?) pobrezai oec
 guztioc, eta gueiago eguinguenduan
 Jaun au servitzeagati, bera ez ofendi-
 tzeagati, guere animaren salbacioa
 seguratzegati: eta orain ez degu da-
 mu ¿Cer da ansi egun bico naibagueac
 Jaungoicoagati *paciencian* eramana, baldin orrequin
 irabazi badegu betico *cerua?* (tachado: «salbacioa»)

Goacen orain beste anaiagana: au
 izanda guztiz munducoa, eta mundu-
co modura vici izan dana, Jaungoicoaz azturic:
munduco fortuna bere favore beti izanduena,
bere gusto guztiac nai becela cumplitu dituana:
 cargu, dignidade, estimacio, ta hacienda
 nai zituan guztiac, escu biac betean go-
 zatudituana: berac guztia aguindu,
 batari quendu, ta besteari eman: bere
 aide, ta adisquide guztiac jaso odeieta-
 raño; eta iñorc ecertan contradicioric
 eguitenbacion *gorde zapoa, eta* ura guztiz ondatu ar-
 tean ez sosegatu. Guizon au modu

onetan *munduco modura* naiduen guztia eguiten, Jaungoicoaz, ta bere animaz guchi pensatzen-duela, bici izanda urte ascoan milla *pecatutan sarturic*.

Baño oni ere etortenzaio bere eriotzaco ordua, *confesatzeco*, ta animaco gauzac ajus-tatzeco cer eguin asco *dauca* dempora guchi, disposicio guchiago *casi bere talentuan ez dago*, eta orrequin ez da eguiten besteric, ezpada penitencia usia bat, apariencia bat, naasteria bat *eta bearbada artaraco ere lecuric ez do*: eta illcen da pecatu mortalean, *edo bere pecatuac barcatu bague, eta orrequin* condenatzen da seculaco.

Ozori gaiztoco guizona, eta jaio ere ezpaciña obecenduqueana! munduco gora beraen artean bizi izanera Jaungoicoric ezpaliz becela, emen jaio, eta emen beti izan bear bazendu becela, Jaungoicoaz, ta gueroco gauzaezaz aazturic, ta fiñean cere salbacioaz arduraric artu-

bague. Ai nola beste beguiz beguiratoco diezun orain, munduan aimeste estimatzen cinduzen honra, andiqueria, hacienda, eta gustoai: cegati oequin zoraturic, ta engañaturic, ez zenduan pensatzen oetan baice; ez zenduan pensatzen, bearraan zana, cere salbacioaren gañean, eta agati galdu dezu guztia.

Betoz orain, naibadebea, munduan diran guztiac, eta ea ateraco otezaituen infernuti, edo cerbait arinduco ote dizuen cere tormentuac! Betoz zuri agur andiac, ta cortejo guztiac eguiten zizutenac: betoz zure semeac, eta aideac, aec ondo pasatzeagati aimbeste aleguin, tram-

pia, logreria, ta trato gaizto asco eguinzinduzana: Betoz adisquideac, aen esana eguiteagati, aec amparatzeagati, juramentu falsoac (tachado: «eguitea») *trampia, ta bidebague asco eguiteaz* reparatu oi ez cenduana; ea oec guztio oc emendatuco ote deben zure sua?

+ Betoz zere gorputz (tachado: «goputzari») *gaiztoari eman* oi cindogon gusto debecatu aec, er-reparatu bague esan oi zinduc en itz lizun aec *deseo* («*ichusiatic*» tachado) *debecatu aec* eta beste zuc daquizun ichusiqueria guztia; eta esa eza-zu, cer provechu atera dezun: aec laster pasatu ziran, baño secula acabatuco ez da aec gati eramangodezun tormentua.

Ai nola orduan, remedioric ez da-goan demboran, ezagutuco dezun zere

zoraqueria, eta alperric damucodezun, cere salbacioaz ain ardura guchi artua. Ha cein desesperacio andiarequin ezagutuco dezun cere contra leen esandegun Jesu Christoren sententia, eta esango dezun ¿cer provechu atera det nic, munduan ain suertoso izanaz, nere erara vici izanaz, nai nuen guztia cumplituaz; baldin galdu badet nere anima, baldin gal-dubadet nere salbacioa?

Orain nere christau onac, gaur Jaun onen aviso gozo oec aditzen badiugu *esaten digu David erregue santuac* ez ditzacun gogortu gueren viotzac *ezgaitezen enzun gor eguin*: Jaun onec, gure salbacioa guere baño gueiago deseatzun due-nac, gaur *eracusten* (tachado «*ematen*») digun lecioa on-

do icasi dezagun, ta salva gaitezen. Beguira dezagun ondo, es an dan ania bien suerte diferenteari, eta cein izanzan zinzoena. Beguira, aec bieta-ti ceñen anz gueiagocoa dan gure bici-modua: ea oteguerán humillac, sufrituac, iñori agrabioric eguinbague, Jaungoicoaz, ta gueren salbacioaz sarrita ondo contu artzen degunac, leenengo añaiá becela: ala oteguerán bigarren añaiaren lagunac, Jaungoicoaz, ta guere salbacioaz aazturic, pensatzen ez degunac bestetan, baicic nola cumplituco ditugun gueren antojuac *lapurqueria chaarrac, murmuracioac*, gueren temaac, gueren soberbia, ecin iñor icusia, ondo bada ez pada, guerenarequin beti irten bearra.

Ai nere Jesus ona, *esandezaquegu bacoitzac*: zuc aimeste nai didezunac becela, eracutsi didazu, nere animaren salbacioa dala bacar bacarric importatzen zatadana: nere indar, ta aleguin guztiaac empleatu bear ditudala au segurutzen: ez didala ecer servituco mundu guztia irabazteac, baldin galtzen badet nere anima: baldin au galtzen badet, ez dagoala guero erremedioric. Zuc aimbeste aleguin leen ta guero eguindezu, ni salbatzeagati, eta orain ere orretaraco ematen didazu aviso gozo oec. ¿nori au gueiena importatzen zaio? niri Jauna, niri. ¿Ceren zai nago bada, arretaz ta gogotinic ere gauza au artubague? bai nere Jesús bai, ala eguingodet gaurdanetic, *zure graciarequin batean*.

Nere Jesus ona, nere Salbacioaz
 nic neronec contu artzen ezpadet,
 ea nore artucoda (tachada «a» y en su lugar «uen») nere partez.

Jauna, ni condenatzen banaiz, norc
 andic ateraco nau? inorc ez.
 Ai guere Jesus maitea, cein lastima *negargarria* (tachado «andia»)
 dan, icustea Christau asco, edo gueienac
 bici dirala eren salbacioaz aazturic!
aen bicimoduac munduraco ondo badirudi, Jaungoicoa-
 ren contra izanagati, reparatzen ez dute-
 nac: eguin nai duten *edocein* gauzac, munduraco
 deshonoraric ez padacar, testigoric ezpa-
 dago, edo justiciac castigatzeco bildurric
 ezpadago, cuidadu bague eguitenda, iza-
 nagati gauza Jaungoicoac debeatua,
 ta bere salbacioaren contra *ocasio baliz, noiz nai pronto gaitzetaco:*
ala dire azco mal de pecado munduan. ¿Au da batec
 bere animaren salbacioaz contu artzea?
 Au da Christau izatea, ta fedea eduquitzea?

Au da obretan Maizua becelacoa izatea.
 Cer besteric eguiten dehea Mairuac, eta
 Turcoac? Oec, ta eregeren batzuec ezdute
 sinistunai, guere anima eternoa dana;
 chacurbat illcen(?) danean, aren
 on gaitz guztiac acabatzen diran bece-
 la, uste dehea guizona ere illzen dane-
 an, aren on gaitz guztiac acabatzen
 dirala, ta ez daucala beste munduan
 cer icusiric: agati bici dira ala, eta
 agati dire infielac, ta heregeac *ta chacurrac remedio bague betico*
galduac. Baño
 christauoc fede santuac, Jesu Christoc
 berac *ecin engañalitequeanac ta ecin engañagaitzequeanac* eracutsi-
 ric, daquigula, ta sinis-
 tendegula, gure anima dala eternoa, beti
Jaungoicoa Jaungoicodan artean iraungo duena, eta illcengueranean,
 onac
 baguera, Jaun onec eramango gaituala
 cerura, ta berriz gaitoc baguera, bo-
 taco gaituala infernura betico, au

guztia sinistendegula ¿nola biciguera gueren salbacioaz ardura gueiago artu bague? Gueren salbacioaren negocio au.

Au da gure langairic principale-na, au da gure langai guztien langaia: beste lanac ere eguin bearditugu bacoitzac bere oficioaz, ta carguez conforme, eguia da *eta ala nai du Jaun onec*: bici beardegu gueren lagunequin mundu onetan, ocasio, ta peliguru ascoren artean, au ecin remedia guenzaque: baño aen guztien artean eduquidezagun beti gueren beguia, gueren atencioa gure salbacioa gana, au ez galtzera, au zucen eramatera.

Ala proponitzen degu Jauna eguittea gaurco egunetic, eta artaraco on-

do gogoan sarturik eduquicodegu, leen aditudegun zure aviso: *Quid prodest homini, si mundum universum lucretur animae vero suae detrimentum patiat.* (subrayado en el original) (Math. cap. 16. d.) Cer probechu dauque guizonac, mundu guztia irabaciarequin baldin galcenbado bere anima, bere salbacioa. Bai Jauna bai, eta guc au ondo gordedezagun, zuc gorde beargaituzu guztioac cere biotzaren erdian. Eta or sartzeco deseoarequin, esaten degu guztioac biotzetic: *Jesusen* (subrayado en el original) *anima* etc.

**Contribución al Diccionario
Etimológico Vasco**

Manuel Agud

CONTRIBUCION AL DICCIONARIO ETIMOLOGICO VASCO

MANUEL AGUD

En nuestro deseo de aportar la mayor cantidad posible de elementos con vistas a la redacción del «Diccionario Etimológico de la Lengua Vasca» en que nos hallamos empeñados, traemos a colación los vocablos que siguen, intentando más bien sistematizar datos, en gran parte ya conocidos, sobre cada uno de ellos.

La primera palabra que reclama nuestra atención es la utilizada para designar el 'panal de miel', que tiene múltiples conexiones con lenguas románicas, pero que acaso haya de atribuírsele un origen mucho más remoto, aunque siempre dentro del indoeuropeo.

Existe un término que no presenta aspecto de autóctono, *abao*.

Por otra parte, desde el punto de vista etnográfico las abejas tienen una gran importancia, sobre todo en el culto a los muertos, y su nombre, *erle*, no es préstamo, naturalmente.

El vocablo al que queremos referirnos es *aberaska* con sus variantes, que son:

abaraska G, *aberaska* AN (*a*)*berazka* G, L, BN, *berexka* AN, *breska* G, L, *salac*. 'panal de miel'.

La base del concepto está en *beraska*, pero no debe perderse de vista su posible relación por cruce con *abaa*.

(Compárese a la vez *abara-* en *abarauts* 'panal desprovisto de miel'; lit. 'panal vacío').

Está en relación con el arag., cat., occit. *bresca* 'panal de miel' (Cf. Corominas *DCELC* 1, 516, para quien fue antiguamente de uso general en castellano).

Su origen primitivo es probablemente céltico, de **briska* del mismo significado.

Veamos el supuesto primer elemento de compuesto en *aberas-ka*:

abaa V (*Refr. y Sent.*), *aba* V, *abai* V, AN, *abaiko* V, (cf. *abatorraze* salac., *abatorrazi* BN, salac., R), *abao*, *abau* V, que sería una metátesis de **aboa*, según nos indica Corominas.

Parece natural pensar en lat. *fauus* 'id.' (Michelena, *BAP* 11, 290 y *FEW* 1, 536), si bien la variedad de formas vascas no es reducible fácilmente a un origen común (*REW* 3228), que no sería **favare*, como proponía Schuchardt (*ZRPh*, Beih. VI, 31) (en ital. *fiare*, *fiale*). (Cf. esp. *favo*, *habo*). Más bien *aba-* puede haberse extendido a partir de compuestos (*abauts*, *abatorraze*).

Bouda, *EJ*, 4, 59 sugiere incidentalmente la posibilidad de una relación con a.a.a. *waba* 'id.', del i.-e. **webh-* 'tejer'.

Mariner *ELH*, 1, 201 llama la atención sobre un área ininterrumpida continuadora del lat. *fauus* desde Lusitania a Castilla, deducida por J. Jud, *ZRPh*, 38, 24, el cual por su parte insiste en el préstamo latino de *aba*. En español está atestiguado *havo*, y en Salamanca *favo* (Corominas o.c., 2, 504 y 4, 1004).

No poseen ningún valor las comparaciones de Wölfel 39 con el egipcio y el bereber en palabras que significan 'volar' y 'abeja', no 'panal'.

Beraska G, V, *berexka* AN, *breska* G, L, salac. 'panal de miel', 'residuos de alveolos de cera gastados'.

Estas variantes responden a la forma románica, de origen céltico: cf. *bresca* español (que G.^a Diego *Contr.* 81, considera autóctono, no galo; cf. Corominas o.c. 4, 947 y 1, 516), cat., arag., prov. *bresca*, según señalan Schuchardt o.c. 31, *REW* 1309, Bouda *EJ*, l.c., *FEW* 1, 536. Iribarren Vocabulario Navarro da la variante *brisca*.

Hubschmid *ELH* 1, 138 deriva el vasco del cat.-arag., que hacen pensar en el galo **brisca*. En *Thesaurus Praeromanicus*, 2, 74, junto a BN *breska* 'residuos de alveolos de cera gastados' pone el bearn. *bresque* 'malt de la cire'. Junto a éstas cita las formas que han desarrollado una *-e-* (*berexka*, *beraska*, *aberaska*, como préstamos más antiguos). De todos modos insiste en que las formas vascas presuponen un eslabón románico desde el céltico. Corominas l.c. duda de la relación de *bresca* con galo **brisco* 'quebradizo' (*FEW* l.c.); admite el prerrománico céltico.

Pero, sin lugar a dudas, el románico desde diversas fronteras es el verdadero origen del término vasco, aunque él, a su vez, descanse en el céltico.

La variante señalada antes por Iribarren (en Guirguillano) significa 'panal de miel', 'bresca'. En otras localidades tiene la forma *briesca*.

El segundo vocablo motivo de nuestro estudio es (*h*)*arri*. Para ello hemos contado con la inestimable ayuda del Prof. Tovar, que nos facilitó una primera ordenación del material que habíamos recogido en común.

Arri V, G, AN, R, *harri* L, BN, S 'piedra', 'pedrisco', G 'cálculo de la vejiga'.

Se trata de una palabra de gran interés que en vasco es quizá el resto de un área extensísima de difusión, lo que explica las relaciones etimológicas probables en zonas muy alejadas, que pueden suponerse restos de esa área continua.

Se le atribuye un origen preindoeuropeo en la raíz **karr-*, bien representada en romance (v. Mich. *FHV* 219 y 251, y *FEW* 2, 408 s.u. **carra*).

La forma vasca (*h*)*arri* procedería de **karri*, que de una variante **garri* daría en Lavedan *garro* 'roca', bearn. *carróc* 'roqueado', según Llorente *Arch. Filol. Arag.*, 8-9. 137; cf. Hubschmid *Vox Romanica* 19, 269, que pone el origen de estas últimas en la raíz **karr-* (cf. este mismo autor *Thes. Praerom.* 1, 66).

U. Schmoll *Die Vorgriech. Spr. Siziliens*, 109, a propósito de la discutida base mediterránea **kar(r)a*, **gar(r)a* 'roca' (comentando a Alessio *Stud. Etr.*, 9, 139), ve también en el vasco (*h*)*arri* la continuación de **karri*.

El derivado vasco *ugarri* (< **ur-karri?*, con sonorización de la inicial tras *r*) 'guija, canto de río', que parece conservar la velar inicial (Lafon, *RIEV* 24, 170), puede interpretarse también como *ug-* equivalente a *ur*.

Hubschmid *Thes. Praerom.* 2, 40, 49, 98 y 156, *Sard. Stud.* 108 y *Mediterrane Substrate* 36, relaciona *kharbe* BN, S, *harpe* L, *harbe* S 'antro', y una porción de topónimos (*Carrara*), para afirmarse en el carácter pre-i.e. de **karr* y su entronque con (*h*)*arri*.

Rechaza, en cambio, *ibid.* 99 la relación de *arte* 'encina', *aritz* 'roble', con esta raíz, que pretende Alessio.

En la Península ya señaló Astarloa *Apología*, 231 la etimología de la antigua *Arriaca* 'pedregal' (lo que reaparece quizá en el nombre de la actual *Guadalajara* < ár. *wādī-lhijārah* 'río de las piedras'). Véase Bertoldi *Rev. Port. Filol.* 2, 8, *La Parola del Passato* 8, 412, y *ZRPh* 57, 141, y *FEW* 2, 410.

En la Jerga «barallete» de los buhoneros orensanos y en la «pantoja» de los canteros santanderinos 'piedra' se dice *ría*, que es acaso la palabra vasca privada de la sílaba inicial que ha sido falsamente analizada como artículo (J. R. Fz. Oxea *RDTP* 9, 193).

M. Pidal *Toponimia prerrománica hispana* 263 aisla una base **cario*, que da *Queiroga*, *Quiroga* en la toponimia de Galicia y Portugal, y que Hubschmid *Thes. Praerom.* 1, 66 explica: **karr-*, **karioka* > port. *queiroga*. Meyer Lübke *Das Katalanische* 167 señala **car(r)ium*, en cat. *quer*, gasc. *quèr*, *carròu*, *carric*, *garròc*; ésto lo acepta también Rohlfs *Le Gascon* 53 y 55, y *FEW* 12, 170. Hubschmid *ELH* 1, 39, que se hace eco de lo mismo, menciona vasco *karraspio* 'arrecife' (Larramendi), astur. *carraspial* 'terreno pedregoso' y otros.

El mismo Meyer-Lübke *REW* 1696a insiste en una forma **carrium* como origen del ibér. y del vasco *harri*, partiendo de **karri*, de los cuales sería una latinización o galización.

Lo expuesto nos lleva a ver, para esta palabra, en la *h-* de los dialectos vascos que la poseen un resto de velar inicial (Uhlenbeck *Gernika-EJ* 1, 551 y N. Jokl *Vox Romanica* 8, 198).

Hallamos probables derivados de la palabra en románico, fuera de la Península y lejos de los Pirineos: prov. *kere* 'roca' (Piamonte) (Hubschmid *VII Congr. Intern. Ling. Románica* 2, 433 y *Pyrenäenwörter* 31). Se extiende además por Occidente: bret. *karreg* 'roca, arrecife' (Charencey *RLPhC* 24, 76) (*Carnac*, bret. *Carnag* < *karn* 'montón de piedras'), irl. *carnach* 'id.', *carr* 'roca', *carrac* 'piedra' (Hubschmid *III Cong. Intern. Top.* 2, 188, Carnoy *DEPIE* 115 y Pokorny *IEW* 532), galés *cairn* 'montón de piedras', *crag* 'roca' (Lahovary *Vox Romanica* 15, 330 s.), nórd. ant. *hogr* 'montón de piedras' (Pokorny *l.c.*).

Gavel II Congr. Intern. Est. Piren. 8, 45 quiere ver en la *h-* una prótesis, alegando que en toponimia no aparece: *Argibel* 'dorso de piedra' (cerca de Montory), *Archuri* L, BN 'peña de plata', y lo mismo *arpe* < *arri* + *pe* 'gruta, caverna' (lit. 'bajo la roca').

M. Alvar *Hom. Urquijo* 3, 11 da una forma *karri* en Garós (Barós?).

Corominas *FLV* 11, 300 parte de **karri* (= cat. *quer* 'peña'), irl. *carric*, gaél. *cairn* (ya mencionados), que se inclina a igualar con *erkatz-erratz*.

Charencey *RIEV* 4, 506, deriva de un galo *carracos*, *carrecos*, viejo galo *carrec*, bajo bret. *karrek*.

Se han buscado relaciones con lenguas camíticas: bereb. *akarkur* 'montón de piedras', somalí *karkār* 'nombre de una sierra' (Hubschmid *III Congr.* citado). Mukarovsky *Mitteil.* 1, 144 cita ful *hay-re buduma kaw*, y en *Euskera* 17, 11 wolof. *her* 'piedra'; por otra parte, citan eg. *ar* (Giacomino, *Relazioni* 3), songai *hor* 'id.' (Sch. *RIEV* 7, 303), cab. *agriš*, *arru* 'id.', copto *xariri* (Gabelentz 116 s.). También se ha comparado con ár. *qāra* 'colina aislada, roca'.

Con el caucásico se han señalado también numerosos paralelos: georg. *karkari* 'roca pelada' (Lafon *RIEV* 24, 170), calc. *harhar* arm. *khar* 'piedra, roca', de origen no indoeuropeo, según Meillet (Hubschmid *III Congr.* citado, *Sard. Stud.* 109 y *Med. Substr.* 36), avar *khiru*, lak *čaru*, arči *čele* (Uhlenbeck *RIEV* 15, 581; duda de ello Lafon l.c.), agau *karin*, *xarin* (Sch. l.c.), čürk *karka* (Pokorny *RL* 6, 8), tabas. *ardz*, thuš *xer*, *xera* 'piedra' (Trombetti *Origini* 127, quien compara también nias *kara*, malayo *karang* 'roca, arrecife'). En Burrow-Emeneau 1091 tamil *kal* 'piedra, guijarro, gema, miliario', malayalam *kal*, *kallu* 'piedra, roca, piedra preciosa'.

Braun *Iker* 1, 217 compara v. georg. *kva* (< **kwal*, *kwav*), lazo *kva(l)*, swano *čwal* (< **kwal*) 'piedra'.

Asimismo ha sido comparado con burushaski *goró* 'piedras' (< **gar-o*) (Berger *Münch. Stud.* 9, 15), alb. *karpe* 'rosa', así como el top. *Carpatos* (Lahovary *Vox Rom.* 15, 330), *Carantania*, hoy *Carintia* (Pokorny *IEW*, 532), e igualmente *Carrara*, y en España *Carpetani*, tribu en el Alto Tajo (Lahovary l.c.), a los que pudiera añadirse *Calpe*, hoy Gibraltar.

Se citan también formas dravidicas: can., tam. *kara* 'altura rocosa, roca', que remontan a una base protodravídica *kal* 'piedra' (Lahovary l.c., y A. Master *Proceed. VII Intern. Congr. of Ling.* 541).

Dejamos aparte otras comparaciones como las anteriores, tal el lat. *petra* (C. Guisasola 247) y el jap. *arraseki* 'piedra' (J. Garrido *EE* 54, 183).

Un derivado de *arri* aparece en *arkaitz*. Corominas *Archivum* 4, 67 n. 18 señala en Castellnou de *Carcolze* (part. de Seo de Urgel) la posibilidad de que este topónimo venga de **karriko-bide*, ya que existe en la entrada del valle un gran peñasco. Habría que fundamentar el segundo elemento. Esa supuesta forma no justificaría fonéticamente la que tratamos.

En la Cuenca de Navarra existe la voz *arriosco* 'canto rodado' que Iribarren 61 explica como de *arri-koskor*. Acaso mejor un sufixo *-ós, -ués* (cf. Rohlfs).

Sobre el problema del esp. *carrasca*, como derivado de *arri*, cf. Hubschmid *Sard. Stud.* 93 s., con crítica acaso demasiado cauta en Rohlfs *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen* 55.

A. Sch. *ZRPh* 11, 495 s. (y le sigue *FEW* 4, 390) le parece probable que el gasc. *harri* 'sapo' sea la palabra vasca que significa 'piedra'; también lo acepta Rohlfs *ZRPh* 47, 400 por la superstición de la piedra *crapaudine* que se suponía tenían los sapos; pero por razones semánticas Rohlfs *Le Gascon* 45, dudaba, y creía en un origen onomatopéyico al comparar gasc. *carrèc, coarrèc* 'sapito', *carràs* 'croar de la rana'.

EWBS insiste en una forma originaria **kar-/*kur-*, muy extendida en la antigüedad. Repite comparaciones ya expuestas y no aporta nada nuevo.

Se observará que gran parte de las propuestas entran en el reino de la pura fantasía. Pero creemos necesario recoger la mayor cantidad posible de opiniones, siquiera sea para evitar en lo sucesivo la repetición de disparates. Nos limitamos, pues, a una exposición ordenada según criterios de más o menos probabilidad, aunque esta última alcanza más bien a las comparaciones que se hacen con términos de lenguas próximas, en los que la fonética y la semántica permiten arriesgar opiniones más próximas a la realidad de los hechos.

Terminaremos con un tercer vocablo sobre el que también es un tanto difícil pronunciarse, éste es *kopuru*. Su aspecto es latino-románico, y así fue tratado.

Veamos las significaciones recogidas por Azkue:

V, G 'suma, número total', 'cantidad', G 'cosecha, recolección', 'capital, base de negocios'.

Como término próximo fónicamente existe en Navarra *copuru* 'reunión de los miembros de una cofradía para rendir las cuentas anuales y renovar cargos' (en Arzo y Tierra de Estella: Iribarren).

Rohlf's *RIEV*, 24, 337 busca el origen de la palabra en el lat. *recuperum*, que desde el punto de vista fonético plantea problemas.

Hemos prestado atención a un vocablo que acaso no esté lejos del que nos ocupa, es el AN *kupuru* 'colmado'.

FEW 2, 1528 registra la forma *kuburu*, con labial sonora (frente a Azkue) y también *gonburu* V 'medida colmada' (en Azkue 'colmo, la porción que sobra de la justa medida') como procedentes del lat. *cūmūlus*.

Corominas o.c. 2, 139 supone igualmente derivados del citado latín el V-oiñ (SE de Vizcaya) *bonburu* 'colmo, exceso de medida', y los ya dichos *gonburu* y AN *kupuru*. En cambio cree que *kopuru* quizá es de distinto origen. Separa de todos *koburu*, que le parece compuesto de *buru*, y así debe de ser si atendemos al significado.

Respecto a las consonantes, dada la facilidad conmutativa de sonidos en vascuence, tan evidente cuando tratamos préstamos del latín o del románico, desde el punto de vista fonético todo sería explicable. Sin embargo hay límites infranqueables.

Partiendo del latín *cūmūlus*, la oclusiva sorda inicial se resuelve no sólo en *k-*, sino también en *g-* (sonido suave), e incluso en *b-*.

La *m*, sonido de uso limitado en época primitiva (Michelena *FHV* 271 ss. Y *hemina* > *ipiña*, pero con disimilación de nasales acaso: o.c. 276), se resuelve en *p* (cf. *atzapar/atzamar*, ésta primitiva, de *amar*; id., id. *azpantarrak* de *azmantar* id., id.), y también en el grupo *nb*, que es una solución de *m* conservando la sonoridad.

En cuanto a *-l-* intervocálica, ha seguido el cambio normal de latín > vascuence *-r-*.

Desde el punto de vista consonántico, las dificultades estarían en la conservación de la oclusiva sorda inicial *k-*, excepto en *gonburu*, con sonorización normal.

A pesar de la sospecha de Corominas, no parece que *kopuru* pueda eliminarse como derivado del lat. *cūmūlus*.

No hay solución de *m* por *nb*, y en cuanto a la inicial, resulta extraño que no tengamos ninguna variante con sonora *g*- en tal posición.

Quizá haya que pensar en latín tardío.

Veamos las vocales: resultaría normal la *-u* final (que podía ser *-o*) (Gavel *Phonétique* 502), sin que al parecer tenga nada que ver la antigüedad.

La postónica *ũ* se conserva en vascuence cuando se trata de préstamo antiguo (Gavel, l.c.).

En cambio habría una contradicción en la tónica *ũ* que ha pasado a *o*, lo cual ocurre en época posterior, cuando la *ũ* había evolucionado ya a *o*. Eso para *kopuru*, pues *kupuru* sería completamente normal.

A pesar de esas diferencias y de los distintos significados de *kopuru* nos inclinamos por una derivación de *cũmũlus*, con preferencia a *recuperum* propuesto por Rohlfs.

Estas pocas muestras son indicativas de las enormes posibilidades que ofrece el estudio del vocabulario vasco desde el punto de vista de la lingüística histórica.

ABREVIATURAS Y ABREVIACIONES

- BAP = Boletín de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País.
- DCELC = Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana.
- DEPIE = Dictionnaire étymologique proto-indoeuropéen.
- EE = Revista Euskal Erria.
- EJ = Rev. Eusko Jakintza.
- ELH = Enciclopedia Lingüística Hispánica.
- EWBS = Etymologisches Wörterbuch der baskischen Sprache.
- FEW = Französisches Etymologisches Wörterbuch.
- FHV = Fonética Histórica Vasca.
- FLV = Fontes Linguae Vasconum.
- IEW = Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch.
- RLPhC = Revue de Linguistique et de Philologie Comparée.
- REW = Romanisches Etymologisches Wörterbuch.
- RIEV = Revista Internacional de Estudios Vascos.
- RDTP = Revista de dialectología y tradiciones populares.
- Sch. = Schuchardt.
- ZRPh = Zeitschrift für romanische Philologie.

Guisasola = Castro Guisasola, F.—*El enigma del vascuence ante las lenguas indoeuropeas.*

G.^o Diego, *Contr.* = García de Diego, V.—*Contribución al diccionario hispano etimológico.*

Gavel, *Phonétique* = Gavel, H.—*Éléments de Phonétique Basque.*

Giacomino, *Relazioni* = Giacomino, C.—«Delle relazioni tra il basco e l'antico egizio» (*Estr. Inst. Lombardo* II, XV).

Mukarovsky, *Miteil.* = «Über den Grundwortschatz des euro-saharanischen» (*Mitteilungen zur Kulturkunde* 1 (1966), 123 ss.).

Trombetti, *Origini* = Trombetti, A.—*Le origini della lingua basca.*

Wölfel = Wölfel, D. J.—*Eurafrikanische Wortschichten als Kulturschichten.*

XVIII mendeko lirikaren alde
literario zenbait

Luis Maria Mujika

XVIII MENDEKO LIRIKAREN ALDE LITERARIO ZENBAIT

LUIS MARIA MUJICA

XVIII-ngo textutzat kontsideratzen den kantetan baliakizun teknikoen tankera XVII-ngoan antzekoa da, bainan alde sentimentala xumeagoa egiten da, alde datuala kasik desagertuz. Hona baliakizunen zerrenda: *elkarrizketak*, *paralelismoak*, *atari* «ilogiko-sinbolikoak», *gai begetalak*, *toponimia* zehatz baten lekukotasuna, *errepikak*, etab.

Baliakizunetan, bereziki, elkarrizketen erritmoa oso zalu eta bizia da. Galdera-erantzunek (eta erantzunik gabeko galdera sugerikorrek) sekulan monotonian erortzen ez den *bihurkinezko* teknika ezagutzen dute noiz-noiz. Bestalde, sinbolizazioaren teknikak (izadiaren ikuspegi sakonak), atari «ilogikoen» kera bisemiko zenbaitek garrantzi handia lortzen du. Taxuketa teknikoan kanta hauetan ez daiteke bakan eta ahaz lirikak ere jaso dezaken mamidura dramatikotik. Narrazio apurra ere textuotan lirika fin eta xume baten uretan isurtzen da. Parekaketa simetrikoak ere ez dira falta, adibidez, hiru ahapaldi pertsonaia bati eta beste hiru besteari (ala hasera bati eta amaiera besteari) egoztean.

Expresakeraren aldetik lirika hau ia inoiz ez da barrokoa bilakatzen; «goreste topikozko» zatiak ere ez dira beste literatura-tako edergailu okituetan galtzen. Eпитetoen erabilera soilaren kasu bat: «Mendian *eder* arbola *luze lerdena*» («Erregek gizon ederrik», MEOE 89 or.) Gehienetan epitetoak bakanak izaten dira.

a) *Hegaztien mundua.*

Animalietan *hegaztiak* dira gehien azaltzen direnak lirikaren mamigarri gisa. Ugaztunetan, berriz, *otsoa* («Oihaneko otsua, dolü dereiat, gaxua», *J. Riezu*, op.c. 88 or.), *aretxea* (zekorra) («Landan eder iratze, behi ederrak aretixe», ibidem, 87 or.), *zamaría*, *ardiak*

(«Bortietan artzain, eta ez jaisten ardirik», *J. Riezu*, 241 or.). Ikus ditzagun *hegaztiak*.

aa) *Usoak*.

Hegaztietan, agian, *usoa* da errepikatuena gure kanta lirikoetan. *usoa* gure lirikan fidelotasunaren eta maitasunaren sinbolo xume da. *Usapala* (tórtola), zehazki, amodiozko fidelotasunaren (zintzotasunaren) irudi nagusi izanzen da. Neska hegaztiaren irudipean azaltzean, maiz, mutilak *ehiztariaren* eginkizuna eta pertsonaia hartuko du. *Txoria/ehiztaria*-ren binomio sinbolikoan osatzen dira gure lirikako orri xoragarrienetakoenak. Amodioaren *dialektika* (bere onarpen, arbuio eta beste gorabeheraz) oso maiz *hegaztia/ehiztariaren* elkarrizketa sugerigarrian mamituko da¹. Goazen textuetara:

Ba-dakizu aspaldi ba-nabillala
urzo baten ondoan oianiala;
orai etsitzen dizut ezin dirodala,
ezin ikusten beitut, oi! baten egala².

Urzo lüma gris gaxua,
ore³ bidajin bahua⁴.

Urzua, ago ixilik,
Frantzia-n eztük Anglesik⁵

(1) Proventza-ko lirikan ere hegaztien presentzia han-hemen. Hona pasarte zenbait: «Gen ha la razon fenida,/estornels (*arabazozo*) cui l'aura guida/ son senhor vas cui s'escrida» (*M. Riquer*, 70 or.). «Quant l'aura doussa s'amarzis.../ e l'auzelh (*txoriak*) chanjan lor latis» (*M. Riquer*, 79 or.). «L'esparviers (*garbiraiak*) ab bel semblant /va del puez ves lei volant» (*M. Riquer*, 116 or.). «E sobre totz a l'ausells (*txoriak*) que'n son mec / per lo freg temps qui s'i lur es presentz» (*M. Riquer*, 130 or.). «Ara non siscla ni chanta rossignols (*errusinola*, euskal hitza, noski, gaskoin-probentzar areakoa da, *urretxin-dorra* haren sasi-egokiera fonetiko bat baino ez delarik)/ni crida l'auriols (*oropéndola*, eusk. *urretxori*) /en vergier ni dinz forest» (*M. Riquer*, 153 or.).

(2) «Mendian den ederrena», MEOE 55 or.

(3) «Ore» = orain, mailebu erromanikoa. Ikus gure *Latina eta erromaniakoaren eragina euskaran*, 55, 221 or.

(4) «Musde Sarri», MEOE 49 or.

(5) «Musde Sarri», *Ibidem*, 50 or.

Urzo hegal azkartto hoiek eztira zure bianda ⁶.

Urzo luma grix xuria,
jakintzak hire bidia...
Mendi pareta pollit huntan, ba-duk hiretzat lekia ⁷.
Urzo xuri pollit bat, gabaz dabilana,
hark ura zikindurik, egotu naiz, ama ⁸.

Usoaren doluak eta egonak badu, batzutan, presentzia zehatza
paraje ala izadiaren toki berezi bat ukitzen duenean:

Urzo zuria jin izan zaikü
Arantsus-eko bortun gainean;
erran genion kortereski ⁹
gaur bara ladin gureki ¹⁰.

Zuberoako kolonbak ¹¹ deitzen banau beregana ¹².

ab) *Erresinula*.

Erresinularen tradizio lirikoa oso present Proventza, Gaztela eta beste herri batzuetako kantetan. Erresinulak maitasun mindua sinbolizatzen du. Hegaztietan erresinula da kantari finenetakoa. Euskal Herriko mendietan (*basoilarrarekin* batean) kantari nagusi dakusgu.

Xori erresinula, hots, emak eneki
maitenaren bortalat biak alkarreki ¹³.

Xori erresiñula üdan da khantari,
zeren erdian beitiü kanpuan janhari ¹⁴.

(6) «Musde Sarri», Ibidem.

(7) «Urzoa», MEOE, 92 or.

(8) «Goizean goiz jeikirik», 66 or.

(9) «Kortereski» = gortesiaz.

(10) «Urzo xuria», MEDE 85 or.

(11) «Kolonbak» = usoak, fr. *colombe*.

(12) «Erregek gizon ederrik», MEOE 88 or.

(13) «Xori erresiñula», MEOE 84 or.

(14) «Xori erreñula, üdan da khantari», *J. Riezu*, op. c. 297.

Azken kanta honetan paralelismoa elemendu hauen artean:

uda/kantari

negua/eri

Negian ezt'ageri; balinban ezta eri! ¹⁵.

Erresinularen berezitasun gorenetakoa bere kantuaren edertasuna da:

Xori erresiñula ororen gehien,

bestek beno hobeki hark beitu khantatzen ¹⁶.

Hegazti hori, bestalde, giza doluaren kide azaltzen da sufritzen ere dakielako, nahiz-eta kasu batean saminduna gizona izan, bestean, ordea, erresinula. Hona hegaztiaren elkarriketaren elemendu hunkigarriak:

Xoria, zaude ixilik, ez egin khantirik;

eztüzü profeitirik ni hola phenatirik ¹⁷.

Zer profeitü dükezü hola afljitirik? ¹⁸.

ac) *Eperra, birigarroa, ahateak, paumak.*

Hegazti guztiok ere ez dira arrotzak gure lirikan. *Galeperra* (kaila) ere ez da ahaztekoa.

Kailla kantuz ogi petik uztaril agorrilletan,
maitea ganik etxerakoan entzun izan dut bortzetan ¹⁹.

(15) «Xori erresiñula üdan da khantari», ibidem.

Eta Proventzako beste aipamen hauek: «El rossinhol mou son chant /sotz fueilla el vergant» (*M. Riquer*, 114 or.). «Fass'un vers a m'aventura/don moç cors es en balansa / pel dous chan del rossinhol» (*M. Riquer*, 201 or.). «Per qu'es retrai entre las neu' e.l freis /lo rossinhols e.l tortz (zozoa) e.l gais (belatxinga) e.l pics (txonta/pinzón)» (*M. Riquer*, 198 or.).

(16) «Xori erresiñula üdan da khantari», *J. Riezu*, 297 or.

(17) «Xori erresiñula üdan da khantari», *J. Riezu*, 298 or.

(18) «Xori erresiñula üdan da khantari», *J. Riezu*, 299 or.

(19) «Kailla kantuz», MEOE 86 or.

Kanta berean *kukuaren* aipamena:

Kukuiak umeak xilo ttipian haritz gainean,
ama, ni ere nahi niz ezkondu adinak ditudanian ²⁰.

Eta orain *eperra*:

Oi, eper zango gorria, airean joailia propia!
Ez duzuia bada pena ene hola ikustia? ²¹.

Atari-sinbolikoen airea duen pasartean *ahateak*:

Bortü goretan lanhape,
hur-bazterretan ahate;
zü bezalako falsietarik eztizüt nahi deüsere ²².

Eta besteek:

—Jauna, zuaza etxerat,
Maule-tik Petiriña-lat,
xori eta biligarro gizen zünbaiten jatera ²³.

Lumarik ederrena pabuak buztanin;
maitia, etzintüdan ikusi aspaldin ²⁴.

ad) *Txoria orokorki*.

Txoria (eta hegaztia) amodiozko kanta hauetan *neskaren* sinbolo da, *ehiztaria* mutilarena den gisa. Txoriak aipamen ugari aipaturiko norabide semantikoan. Txoriak, batzutan, *erresinula* hutsa ere adieraz dezake antonomasiar. Hona aipamen zenbait:

-
- (20) «Kailla kantuz», MEOE ibidem.
(21) «Agur, oi izar maitia!», MEOE 67 or.
(22) «Eijerra zira maitia», *J. Riezu*, 89 or.
(23) «Musde Sarri», MEOE 50 or.
(24) «Xarmagarri bat», MEOE 74 or.

Xoria zuñen eijer khantüz oihanian!
Nihaurek entzün dizüt igaran gaiian²⁵.

Kasu honetan delako «xoria» *erresinula* da, noski,

eta, zentzu orokorrean, maitearen sinbolo gisa:

Xori eijer bat hatzaman dizu Paube-ko seroren komentin;
orai harekin biziren duzu, aspaldian gogun beitzin²⁶.

Txori kantazale, eijer, xarmagarria,
aspaldian eztit entzün zure botz ezitia;
arren kontsola zite, tristeziatz betia,
etzirade izanen gaizki tratatia²⁷.

Primaderan koro, oi, liliz egina!
Goizeko txoriaren, oi, kantu arina!
Ez duzue eztitzen nere bihotz-mina,
zeren sobera baitut amodio fina²⁸.

Xori papogorriak ederki kantatzen,
gaiazko²⁹ alojia kanpuan xerkatzen³⁰.

(25) «Xori erresiñula üdan da khantari», *J. Riezu*, 298 or.

(26) «Arbotiko prima eijerra», MEOE 51 or.

(27) «Goizetan jelkitzen da», MEOE 70 or.

(28) «Nere maite pollita», MEOE 76 or.

(29) «Gaiazko» = gaueko.

(30) «Xerkatzen» = bilatzen. «Xarmagarri bat», MEOE 74 or. Beste bi kasuotan txoria amodioaren tartekari bezala azaltzen da: «Nik badizut txori eskolatia /ene obeditzera hurak ber/tan prest tuzu» («Ama batek», in *Gure Herria* (1927) post. 576 or.)—«Txoriñua, habil adesago lekutik /hari hura solta ezak bere burdunetik» («Ama batek», ibidem). Proventzako lirikatik oraindik beste aipu hauek: «Ges l'estornels (*arabazozoa*) non s'oblida; /quant ac la razon auzida» (*M. Riquer*, 67 or.)—«Sobre una branca florida lo francx auzels (*txoria*) brai e crida» (*M. Riquer*, 68 or.)—«E.1 rossinholetz el ram /volf e refranh ez aplaná/son dous chanar et afina» (*M. Riquer*, 100 or.)—«Et aug als auzels (*txoriak*) retraire / per los brondels lo douzet chan» (*M. Riquer*, 117). Baita ikus beste horri hauek: 198, 215, 262, 271, 300, 304, 349, 392, 426, 428, 445.

b) *Elemendu botanikoak.*

Elemendu botanikoek ere (hizkera lirikoaren sinbologian) garrantzi handia daukate. Behar bada, euskal lirika zaharrean landare eta zuhaitz zenbait derriorezko edergailu da, eta, bereziki, «atari ilogiko-sinbolikoetan». Atari horietan *mertxika, lilia, arrosa, elorria*, etabar ez da falta. Adibidez, xarma handiko ataria den harako: «Mertxikaren loriaren ederra! Barnea dizu hezurra gogorra» hura.

Gaztelaniar lirikak ere maite ditu elemendu bejetalak edo botanikoak mintzo liriko baten osagai gisa³¹. Textu horien goidura lirikoa, agian, euskarazkoena baino oraindik finagoa da. *Arrosak (rosa, rosel), limoiak edo zitroinak, almendrak, olibak, malbak, urritzak, aranondoak eta miluak (hinojo)* dira aipatuena.

Gaztelako lirika zaharrena, aunitzetan, Frantzia, Italia, Alemania, Ingalaterrakoa baino sotil eta elementalagoa da (hemen, noski, X, XI, XII mendetako lirika anonimo zaharraz mintzatzen ari naiz, eta ez XIII, XIV mendetakoaz. Hona hemen textu xarmagarri zenbait:

Manojitos de hinojo
coge la niña,
y sus ojos manojos
de flechas tiraba³².

Lávanse las casadas
con agua de limones;
lávome yo, cuitada,
con ansias y dolores³³.

(31) Proventzako lirikan, itxuraz, Gaztelakoan baino erreferentzia botaniko urriago dago, baina, ala ere, ez dira falta *arrosa, pinua, brioleta* eta *elorriaren* aipuak. Hona kasu batzuk: «A la fontana del vergier (*lorategia*), / en l'erbes vertz josta. l gravier, / a l'ombra d'un fust domesgier, / a aiziment de blancas flors» (*M. Riquer*, 45 or.).—«E.l rosinhol mou son chant /sotz la fueilla el vergant. / Sotz la flor m'agarada /dous'amor privada» (*M. Riquer*, 114 or.).—«En vergier ni dinz forest / ni par flors groga ni blava» (*M. Riquer*, 153 or.).—«Bel m'es, quan la roza floris e.l gens terminis s'enansa» (*M. Riquer*, 201 or.).

(32) *M. Frenk Alatorre*. Lírica española de tipo popular, op. c. 23 or.

(33) *M. Frenk Alatorre*, op. c. 150 or.

Salid, mi señora,
de so el naranjale,
que sois tan hermosa,
quemarvos ha el aire³⁴.

Eta sugestio goitar berbera *garia* eta *elorría* direla-eta:

A la sombra del trigo bello
mi querido se me escondió:
¿si le tengo de hallar o no?³⁵

Y púsome en tierra firme,
con el furor que traía,
a la sombra de una mata
que por nombre espino había³⁶.

Baita gogoratzekoak *limoiak*, *almandrak*, *palmondoak*, *pinuak*, *zumea* eta *isatsa* (retama). Hemengo textu batzuetan elemendu botanikoak ez du halako betekizun *estetikoa* baino (gure lirikan ez ahaz *limoia* (zitroina «Ozaze Jaurganian» kantan, eta «zitru-ura» Lohitegi alarguntsaren erromantzean).

Y los dos amigos
idos se son, idos,
so los verdes pinos.
So la mimbreteta.

Mimbrera amigo,
so la mimbreteta³⁷.

(34) M. Frenk Alatorre, op.c. 151 or.

(35) M. Frenk Alatorre, op.c. 10 or.

(36) Temario honetaz ikus ere: «Aitzol». «Eusko olerti-kera berezia (estetika)», in *Yakintza* 10 (1934) 243-255 or.—J. Haritschelhar. «Simbólica amatoria: Los nombres de la mujer amada en la canción popular», in *Estudios de Deusto* (1927), 9-27.—D. Peillen. «Amodiozko baratzetan», in *Gure Herria* (1962), 74-96.—J. Kortazar. «XVIII mendeko lirika herrikoia» im *JAKIN* 24, 106-122 or.

(37) M. Frenk Alatorre, op.c. 89 or.

«Mimbrereta» hemen gure *zumeta* da, hots, *zume tokia*.

No eres palma, eres retama,
eres ciprés de triste rama,
eres desdicha, desdicha mala ³⁸.

Debajo del limón la novia,
y sus pies en el agua fría.
Y *debajo de la rosa* ³⁹.

Maitasuna eta landare berezia identifikaturik. *Elorria, zumea, limoiondoa* amodioaren giroan atonduta han-hemen.

Euskal lirika anonimoan ere oihartzun antzekoak, sinbolismo umotu eta gozo baten norabidean. Gure kasuan sugerigarrienak *lilia* (lorearen aipamen orokor gisa, gehienetan), *mertxika*, *brioleta*, *elorria*, *arrosa*. Maitasuna elemendu horien ebokazioan ematea alboko literaturetako giroan ere atontzen da. Gure lirikan XVIII mendeko textuetan XVII-koan baino elemendu botaniko ugariago topatzen dugu, eta, noski, XVI eta XVII-ko kanta epikoetan baino joriago ere. Ikus ditzagun kasu batzuk:

Baratzean zein eder prinpirina belharra,
zerk othe emana deraut nik dudán sukarra?

Lili pollitik, eta sasoin guzietan,
errekontratu dizut bai orai artekan...
Ene lili maitea leihoan kausitu! ⁴¹.

(38) M. Frenk Alatorre, op.c. 68 or.

(39) M. Frenk Alatorre, op.c. 251 or.

Besteok ere gogoan edukitzekoak dira bere fintasunagatik: «Entre la mar y el río / nos/creció un árbol de bembrío» (M. Frenk Alatorre, op.c. 252 or.).—«Entre la mar y la arena / nos creció un árbol de almendra» (M. Frenk Alatorre, op.c. ibidem.).—«Entre la mar y la arena /hay un árbol de canela» (M. Frenk Alatorre, op.c. 253 or.).—«Por las riberas del río /limones coge la virgo» (M. Frenk Alatorre, op.c. 90 or.).

(40) «Pinpirina Belharra», in *Gure Herria* (1925) post. 30 or.

(41) «Amodio garbia», in *Gure Herria* (1928) post. 56 or.

Textu honetan, noski, *lilia* amodioaren erreferentzian ulertu behar da, aipamenak, maila ebokatiboan zehaztasun handirik gabe ohakatur⁴². Eta, berriro, eszenario bejetala azaltzen digun pasarte-multzoa:

—Arrosak eder botia, ederrago du loria...
Lehen bertzetan ibili eta orai niri gortia?

Landan eder iratze,
behi ederrak aretxe⁴⁴.

Baratzian zuinen eijer jirofleia loratu!
Aspaldian desir niana orai dizut gogatu⁴⁵.

Eta mintzo orokorrako batez:

Eijerra zira, maitia,
erraiten deizüt egia;
nurk eraman othe deizü lehen floria⁴⁶.

Eta konparaketa gisa ohizko atari sinbolikoen teknikaz:

Arboletan den ederrena da
ohian beltzian pagoa;
hitzak ederrak ditutzu, baina
bertzetan duzu gogoa⁴⁷.

(42) *Lilia lorearen* sinonimo gisa ulertu behar da gehienetan, bereziki, iparreko euskalkietan. Kasu batzuan *lirio*-aren ordaina ere izan daiteke. Hona beste testu batzuk: «Ene lili eijerra, hunki jin hizala! /Eztat, ez, nik eginen jaun harek bezala; /freskorik hait etxekiren (gordeko) ene bularran, / deitoratzen haidalarik jaun haren izenian («Goizetan jelkitzen da, MEOE 71 or.).—«Primaderan lili ororen printzia» («Amodio garbia», l.c. post 56 or.).—«Igorri diadazüt nahi eztiala, /lantarerik emanik oritzen eztela» («Goizetan jelkitzen da», MEOE 70 or.).

(43) «Agur, oi izar maitia», MEOE 68 or.

(44) «Eijerra zira, maitia», *J. Riezu*, 87 or.

(45) «Eguntto batez nindagelarik», MEOE 78 or.

(46) «Eijerra zira, maitia», *J. Riezu*, 87 or.

(47) «Ene maitia, barda nün zinen?», MEOE 88 or.

Mendian eder arbola luze lerdena...
Zu zirade mundu huntan nik maitatzen zaitudana...⁴⁸.

Lilitan polittena elorri xuria,
lilia joan ondoan, zein bihi⁴⁹ gorria!
Bihi barnen dauka, oi, hezur gogorra:
barnez gor, kanpoz eder ta bihotz elkorra⁵⁰.

Esan dugunez, «atari ilogiko-sinbolikoak» hemengo textuen kera teknikoan atondiak daude, elementu botanikoak ebokazio mailan sartzen direlarik. Ebokazioa duen elementu orok *beste* gauza baten erreferentziara garamatza; hori dela-eta, atari horien «ilogikotasuna» partziala baino ez da, ezen-eta gauza sinbolikoek (elementu desberdinaz aparte) badute «lotura» egiten duen ezkutuko zonaldea ere. Gauza ebokatueta, noski, beti lotura bat (nahiz-eta urrunekoa eta bapatekoa ez izan) datza; lotura hori azterketa literarioak (analisiak) atzeman dezake. Goazen, azkenik, beste textu batzuk ekartzera alde tekniko hau borobiltzeko:

Mertxikaren loriaren ederra!
Barnian dizu hexurra gogorra;
gaztia niz, bai eta loriosa,
eztizut galtzen zure esperantza⁵¹.

Primaderan zoinen eder brioletaren loria!
Aspaldian nik eztut ikusi neure maitiaren begia;
balinba gaixoak eztu ahantzi niri eman fedia⁵².

(48) «Erregek gizon ederrik», MEOE 88 or.

(49) «Bihi» = ale.

(50) «Ene maite pollita», MEOE 77 or. Baita aipatzekoak dira ondorengoak: «Arrosa buketto bat, uztarrilan sortürik, /igorri niriozün jaun hari goraintzi» («Goizetan jelkitzen da», MEOE 70 or.)—«Oi, ene bihotzek lili haitatia (hautatua),/ene botza entzunik leiuan zaudia?» («Xarmagarri bat», MEOE 74 or.)—«Lili ederra, so'idazu/maite nauzunez errazu» («Lili eder bat», MEOE 59 or.).

(51) «Intrauspeko alaba», MEOE 75 or.

(52) «Kailla kantuz», MEOE 86 or.

Eta amodioaren norabidean orokorki:

Lili eder bat ba-dut nik
aspaldi begixtaturik⁵³.

Eta errepika progresibo batez (*eta* juntagailuz).

Etxeko anderia, jiten⁵⁴ niz zugana
entzunik ba-duzula lili bat xarmenta
entzunik ba-duzula lili bat xarmenta,
lili bat xarmenta eta bihotz bat net ona⁵⁵.

c) *Elemendu somatikoak.*

Elemendu somatikoek itzala ez da apala gurean; tradizio bere-
tik lehenago Proventza eta Gaztelako lirika zaharra, sentsualismoa
halako kera xumezko deskribapenez lotuz⁵⁶. Proventzako tradizioan
soin-edertasunaren goreskarria nabarmenarazi nahi da *damaren* al-
de fisikoa gailenduz:

Que.l cors (*soin*) gras, delgat e gen (*liraina*)
e ses ren que.y desconvenha,
e s'amors bon'ab bon saber⁵⁷.

Laisat hai eu en regarda
per ma mort son bel cors (*soina*) gen (*liraina*)⁵⁸.

(53) «Lili eder bat», MEOE 58 or.

(54) «Jinen» = etortzen.

(55) «Aitarik ez dut», MEOE 58 or.

(56) Hemen eta bestetan, Proventza, Okzitania eta Gaztela aipatzean ez
dugu esan nahi, noski, elemendu haiek, nahitaez handik hartuak ditu-
gunik, baizik-eta antzeko motibazioak badaudela Euskal Herriaren aloamen
geografikoan.

(57) *Jaufré Rudel. M. Riquer*, op.c. 98 or.

(58) *Peire de Valeria. M. Riquer*, op.c. 127 or.

Ben volria mon cavallier
 tener un ser en mos bratz nut..., (*larrutsik*)
 eu l'autrei min cor (*soina*) e m'amor
 mon sen, mos huails (*begiak*) e ma vida ⁵⁹.

Proventza-ko lirika, gehienetan, aski sentsuala da, Gaztelakoa eta gurea baino barrokoagoa, puztuagoa. Gurean zentzu liriko xume-sotila bortitzagoa da; Gaztelakoan, berriz, sugerigarritasuna bi-ziagoa.

Salteóme una serrana,
 blanca, rubia, ojimorena.
 Trae el cabello trenzado
 debajo de una montera
 y, porque no le estorbara,
 muy corta la faldamenta ⁶⁰.

Estáse la gentil dama
 paseando en su vergel,
 los pies tenía descalzos,
 que era maravilla ver...
 Delgadica en la cintura,
 blanca soy como el papel,
 la color tengo mezclada
 como rosa en el rosel,
 el cuello tengo de garza,
 los ojos de un esparver (*gabiraia*),
 las teticas agudicas,
 que el brial quieren romper,
 pues lo que tengo encubierto
 maravilla es de lo ver ⁶¹.

Azken erromantze honetan (bere izena «Romance de la gentil dama y el rústico pastor» da) deskribapen fisiko sotilaz aparte, sentsualismoak ingenuitate xarmagarria, ezen-eta «teticas agudas»

(59) *La Comtessa de Dia*. M. Riquer, op.c. 171 or.

(60) «La serrana de la Vera». M. Díaz Roig, op.c. 269 or.

(61) M. Díaz Roig, op.c. 269 or.

eta «lo que tengo encubierto (*estalia*)/maravilla es de lo ver» pasarteek Arcipreste de Hita, Gonzalo de Berceo (eta guretzat hurrago den Etxepare baten) ingenuitate sotila isladatzen digute. Sentsualitate hori, zabarra ordez, halako aire xorakorra duen horietakoa da. Berezitasun hori lirika zaharraren apartekotasunetakoa izanen da. Kera sugerikorrek, bestalde, «la color tengo mezclada/ como rosa en el rosel» delakoan. Gaztelakoa ez da Proventzakoa bezain harroa, hau, neurri handi batean gorteetako giro *artifizialean* ematen zelako. Bat kanpokoia, exteriorista den bitartean, bestea (Gaztelakoa eta Galiziakoa) barnekoia da. Hona beste pasarte xume batzuk:

En los colores de cara
y en el pechito un lunar.
En los colores de cara
ya no me conocerás,
que solamente me queda
en el pechito un lunar⁶².

Orain pasa gaitezen gure textuetara. Gure pasarteak ez dira, gehienetan, Gaztelakoak bezain sugerigarriak; hala ere, han-hemen xarma berezia lortzen duten zatiak:

Lili ederra, so'idazu
maite nauzunez errazu.
Zure begiak bihotza barnatik deraut kolpatu;
kolpe huntarik ba-dizu
granganatzeko herrixku⁶³.

Andereño bat ikusi nuen igande goizño batez;
bista berian agradatu nintzan haren begiez;
ez dut uste ba-duela parerik eztitasunez⁶⁴.

(62) «La condesita», *M. Díaz Roig*, op.c. 290 or.

Norabide estetiko eta sentsual berean besteok ere: «Desque lo halló burlada/allí le cortó un pecho» (*M. Díaz Roig*, 279 or.).—«Miraba su lindo rostro, /miraba su rostro alindado, /sus lindas y blancas manos /él se las está loando» (*M. Díaz Roig*, 111 or.)

(63) «Lili eder bat», MEOE 59 or.

(64) «Andereño bat», MEOE 58 or.

Ondorengo bi textuetan deskribapen aski zehatz eta aberatsa, nahiz eta deskribapen horrek ez eduki gaztelaniar pasarteen airosatasun inozoa (ingenuo):

Maitiak bilhoa⁶⁵ holli
eta koloria gorri
esküko larria⁶⁶ xuri, zilhar fina üdüri,
eta bera xarmagarri best'orenen gaineti⁶⁷.

Jentetan den ederrena umen duzu Agota:
bilho bolli, larru xuri eta begi nabarra⁶⁸.

Deskribapenok egitean elemendu somatikoetan koloreak⁶⁹, aski nahasten dira («begi nabarra», «larria larrua» xuri), «bilhoa holli (hori)». Bestalde, ez ahaz gai bejetalen nahastekamendua, «mertxikaren loriaren ederra.../gaztia niz bai eta loriosa...» gisakoa.

d) *Paralelismoak eta parekaketak.*

XVII mendeko lirikan paralelismoaren aldetik adibide bikainak «Egun bereko alarguntsa» erromantzean aipaturiko *gaua/eguerdia/arratsa* eta *ezkongai/ezkondu/alarguntsa* elemenduetan.

Textu ez aipatueta halako paralelismo parekatzaile elementala delako lersunen (kurrilloen), lerroen eta maitalearen penaren artean. Berdin delako «ederra.../ederrago» hartan «Agur, oi izar maitia» kantari.

(65) «Bilhoa» = ilea.

(66) «Larria» = larrua.

(67) «Maitiak bilhoa holli», *J. Riezu*, op.c. 63 or.

(68) «Agota», MEOE 65 or.

(69) Hona probentzar lirikan kolore-aipamen batzuk: «"Belha", fi.m ieu, per trop plorar /afolha cara e colors» (*M. Riquer*, 47 or.).—«De finamor dezirada /az una flor pic vairada (*nabarra*)» (*M. Riquer*, 66 or.).—«Fresc'a color e bel esgar/et es blancha ses brunezir (*ilundu*)» (*M. Riquer*, 84 or.).—«Que plus ez blanca qu'evori» (*marfil, eusk. boli*) (*M. Riquer*, 25 or.).—«Que tost cai /blancs en bai (*gorriska*), /com flors sobre lenha» (*M. Riquer*, 194 or.).—«E fai ho mal qui lo y cossen/ni.l dona vestirs vertz (*berdeak*) ni vars (*nabarrak*).—«Dompneis d'amor, qu'en lieis s'espan e creis, /plens de doussor, vertz e blancs, cum es nics (*elurra*)» (*M. Riquer*, 200 or.).

Hona lehenengo adibidea:

Lersunak lerro-lerro bidean ba-doazi,
beruaren lekurat, hotzaren ihesi...
Ni ere beti penaz beharko naiz bizi;
zonbait aho-kirats nik beharko iretsi ⁷⁰.

Hemen *lerro-lerro* dena (eta ez ahaz XVII-ngo «Urtsuan zazpi leio, /zazpiak lerro-lerro» hura) beste kanta batean *musuz-musu* izanen da («Urera ginenian, biok musuz-musu, /galdegin zautan ere: zenbat urte tutzu?») ⁷¹.

Eta aipatutako parekaketa botanikaren sinbolismoa profita-turik:

Arrosak eder botia, ederrago du loria...
Lehen bertzetan ibili eta orai niri gortia? ⁷².

Lizardi-k XX mendean hain maitezkoa zuen «iduri» formula metatizatuaz ere baditugu parekaketak. Garbi dago formula hori Lizardi baino antzinagokoa dela ⁷³. Hona adibide bat:

(70) «Buruilaren ondarra», MEOE 90 or.

(71) «Goizean goiz jeikirik», MEOE 66 or.

(72) «Agur, oi izar maitia», MEOE 68 or.

Aipamen hutsak ere, batzutan, aposizioan lekukotasun baten adierazle errealista gerta daitezke: «Eta ama igorri Santa Barbarara, /Madalenara, eta hantik Sarrantzera (? /Promesak, ai, ez egin ahalez sekula» («Mirakullu bat» in *Gure Herria* (1928) post. 192 or.

(73) Gaztelako lirikan paralelismo eta parekaketa bitxi aunitz topatzen dugu. Hona edertasun plastiko ukaezina daukaten kasuak: «El rey va tan desmayado /que sentido no tenía; /muerto va de sed y hambre /que de verle era mancilla, /iba tan tinto de sangre /que una brasa parecía» («La derrota de don Rodrigo» erromantzea. *M. Díaz Roig*, op.c. 115 or.). Ze edertasun plastikoa eta errealismo bortitza «iba tan tinto de sangre / que una brasa parecía» delakoan; horren azpian, noski, parekaketa datza. Hurrengo honetan paralelismoaz aparte aldiaren zentzu bisemiko bizia: «Parióme mi madre /una noche oscura, /cubrióme de luto, /faltóme ventura. / Cuando yo nací /era hora menguada, /ni perro se oía /ni gallo cantaba» (*M. Frenk Alatorre*, op.c. 160 or.). Eta mugimendu fisikoaren paralelismoa eraikiz: «Mis penas son como ondas del mar, /que unas se vienen y otras se van: /de día y de noche guerra me dan» (*M. Frenk Alatorre*, op.c. 162 or.).—Baita, paralelismo baten ardatzak beste honetan: «Las moras llevaban ropa, /los moros, harina y trigo, / y las moricas de quince años /llevaban el oro fino. / y los moricos pequeños /llevaban la pasa y el higo» («Romance de Alora la bien cercada», *M. Díaz Roig*, op.c. 62 or.). Eta oraindik: «En su mano una culebra, / y en la otra un puñal sangriento, /en el hombro una mortaja, /una calavera al cuello» («Romance del Rey don Pedro el Cruel», *M. Díaz Roig*, op.c. 98 or.).—«Que forzades las mujeres /casadas y por casar, /que les bebáis el vino / y les comáis el pan, / que le tomáis la cebada, /sin se la querer pagar» («Romance del duque de Arjona», *M. Díaz Roig*, op.c. 105 or.).

Haritz gazte bat nik aihotzaz ⁷⁴
 trenkaturik,
 iduri zait ene bihotza
 kolpaturik ⁷⁵.

Nahiz-eta hemen konparabidezko elemendu bezala ez ibili, *iduri* metatizaturik (*irudi* orde) azaltzen zaigu; bestalde, konparabidezko formula bezala ere present tradizioan.

«Ni ere gisa berian» pasarteak ere parekaketa garbi bat isladatzen digu:

Xori papagorriak ederki kantatzen,
 gaiazko (gaueko) alojia kanpuan xerkatzen;
 ni ere gisa berian hüzü edireiten,
 maitiak ezpadereit borta idekiten ⁷⁶.

Txoriaren aipamenean beste parekaketa bat:

Bard'arratsian, ametsetarik,
 boz bat entzun düt xarmantik;
 eztitasunez betia beitzen,
 haren parerik ez baitzen ⁷⁷.

Izarrak badu amodioaren sinbolizazioan bere kera berezia, eta, bereziki, gure lirikan (bainan, kontuz, ez da gure lirikaren *pribati-boa*, beste elemendu askotan bezala!). Sinbolismo horren baliakizunaz parekaketa nabariak ondorengo bi kasuotan:

Gaua luze izanagatik, argi mentsik ⁷⁸ ez dugu:
 izar xarmagarri hura leioan omen dagozu;
 gu etxian artu artino harek argituren derauku ⁷⁹.

(74) «Aihotza» = matxetea.

(75) «Azken hasperena», MEOE 95 or.

(76) «Xarmagarri bat», MEOE 74 or.

(77) «Ene maitea, barda nün zifien», MEOE 87 or.

(78) «Mentsik» = hutsik, gask. *menhs*, lat, *minus*.

(79) «Kailla kantuz», MEOE 86 or.

Ez da zeruan izar bihirik
 nik maite dudan haren parerik.
 Zeruan sortu izana-gatik,
 distiratzen du nola zerutik:
 izarño hori oroz gainetik
 ez otoi harri maite badut nik! ⁸⁰.

e) *Elkarrizketak.*

Elkarrizketek, gehienetan, bizitasuna eta higadura komunika-
 tzen die perpausei. Gure lirika zaharrearan —amodio gozo baten airea
 duten pasartetan ere— ez da falta bizkortasun orekatsuzko elkarriz-
 ketarik. Batzutan, galde-erantzunak halako kezka baten ardatze-
 tan doaz. Galdera, maiz, erantzunik gabe (isiltasun krudelean) gera
 daiteke. Hona adibide bat:

Maitia, nun zira?
 Nik etzütüt ikhusten,
 ez berririk jakiten,
 nurat galdü zira?
 Ala khanbiatu da zure deseña? ⁸¹.

Ez dut ikusten, urzua,
 Orkax handiko lepua?
 Hango saretan utziko duk, segur hik heure burua;
 nahi baduk eskapatu, jozak hegalez zerua... ⁸².

Ene maitia, zer duzu? zerk holakotzen zaitu zu?
 Ez du denbora luzia zirela penetan sartu...
 Plazeraren ondotik desplazera duzu... ⁸³.

(80) «Izarra», MEOE 94 or. Konparaketazko baliakizunez ere: «Ainge-
 ruekin zaitu konparatzen; /zenbat maite zaitudan ez duzu pensatzen!»
 («Adios, izar ederra», MEOE 9 or.).

(81) «Maitia nün zira?». *Sallaberry*. Uskal Herri Maitiari. Ed. Hordago,
 1977, 6 or.

(82) «Urzua», MEOE 92 or.

(83) «Erregek gizon ederrik», MEOE 88 or.

Etzaitezila izi, ni ikhusirikan
hunat jin izan bainaiz desir onekilan ⁸⁴.

Bertso haunitz galde-erantzun zalutan. Erritmo horretaz gure poesia kultuaren (eta bertsolaritzakoa) parte handi baten asperdurazko eta monotoniazko arriskua gaintzen da.

—Nor da edo zer da? Nunko zirade zü?
—Etxe ondorik eztit, parka izadazü;
egarri handi batek harturik niagozü:
iturri hun bat nun den, otoi, erradazü ⁸⁵.

Eta hurrengo honetan galderaren erantzuna (dei zorrotz gisa) jartzaileak berak emana:

Oi, eper zango gorria, airean joailia propia!
Ez duzuia bada pena ene hola ikustia?
Otoi, otoi, har nezazu, utzirikan bertziak! ⁸⁶.

«Ana Juanixe-ren» erromantzean ez dira falta, noski, etendura finezko elkarriketak. Hona adibide plastiko bat:

—Oh traidoria! ez edo-da il
biyoren ama maitia?
—Biyoren ama ez da il, baña
jazo da kalte sobria...

(84) «Amodio garbia», in *Gure Herria* (1928) post 56 or.

(85) «Xori erresiñula», MEOE 84 or.

(86) «Agur, oi izar maitia», MEOE 67 or. Erantzunen aire berean, bainan halako hasperenaz: «Eniz, ez, ni hain eijerra; nulaz erraiten deitazü? /Mundu huntako eijerrena bertutia lükezü; /hori ogenik egin gabe, otoi, maita nezazü» («Eguntto batez nindagelarik», MEOE 78 or.). Eta baita: «Urzo xuria, urzo xuria, / erran izadak, otoi, egia: /norak buruz hündien bidajez, /aldatu gabe pasajez» («Urzo xuria», MEOE 85 or.).

—Ana Juanixe: zer pasatu da
Motriku erri onian?
—Zaldun gaztia: neuk bere ez dakit
zeu nundikan zarian.
—Neuk ba'dakit, ba Ana Juanixe,
zeu nundikua zarian,
zeu nundikua zarian, eta
noren alaba zarian...⁸⁷.

f) *Errepikak eta antitesiak.*

XVIII mendeko lirikan errepiken joera aski bortitza izanen da, bainan aurreko mendekoarena baino apalagoa. Errepiken egin-kizuna pasarte berezi bati halako intentsitatea erastea izan ohi da. Paralelismoak eta errepikak edozein literaturako testu zaharren joera izanen da, bihurkien eta berresandakoen bitartez halako nemoteknia egin nahi delarik, expresakera batzuen nabarmentzeaz aparte. Paralelismoarekin eta errepikekin, nolabait, lotuta beste baliakizun literario batzuk. Adibidez, a) *anafora* (esaldi, ala esaldi zati batzuk testu beraz hasten direnean; kasu baterako: «Xoria, zaude ixilik, ez egin khanturik; /xoria, zaude ixilik...»), b) *anadiplosia* (bertso baten amaiera eta hurrengoaren lehenaldea berdina direnean; esenplu garbi bat: «Zintru (limoi) hurez ukuzten nizun astian egun batian, / astian egun batian, eta...»), c) *epanidiplosia* (bertso ala esaldi bat era berdinez hasi eta amaitzen denean) («Jinbazira, jin zira») d) *aliterazioa* (letra edo izki bat behin eta berriz errepikatzean).

(87) «Ana Juanixe». *M. Lekuona*. Literatura oral vasca, op.c. 122-123 or. Hona, bestalde, gaztelaniar lirikako kasu sotil batzuk: «De dónde venís amores?—Bien sé yo de dónde» (*M. Frenk Alatorre*. Lírica española de tipo popular, op.c. 128 or.—«Qué nuevas me traedes/ del campo de Palomares? —Buenas, la traemos, Señor, / pues que venimos acá» (*M. Díaz Roig*. El romancero viejo, op.c. 80 or.)—«¿El castillo de Consuegra /digades por quien está? /El castillo con la villa /por el prior de San Juan» (*M. Díaz Roig*, op.c. 103 or.)—Probentzako lirikan ere, noski, ez da falta elkarrizketa bizirik: «Ai las! —Que planga? —Ja tem morir. /—Que as? —Am. —E trop? —Ieu hoc, tan qu.n muer.—Mors? —Oc. —Non notz guarir? —Ieu no. (*M. Riquer*, 226 or.)—«—Car sui trop vengonhos e fis./ —No l'as re quis? / —Eu per Deu, no!» (*M. Riquer*, 330 or.).

Antitesiaz, berriz, beherago jardungo gara. Antitesiak, noski kontraezarpen bat adierazten du. Era askotarikoa izan daiteke. Besteen artean, ez da ahaztekoa *anakrusia* bi kontraezarpen elkar gurutzatzen (cruzar) direnean (adibidez: «Maiz erraiten dautazu zuk maite nauzula / eta jendek erasten bertzerikan dela»).

Orain gatozen textuetara. Lehenik errepikak aportatuko ditugu.

Kita⁸⁸ ezazu, kita ezazu Erregeren zerbutxia
eta maita herria, uken dezadan plazera⁸⁹.

Hurrengo honetan errepikaren prozedura hiru alditan:

Gabaz ilhun euria denian,
bait eta ilhun euria denian;
ilhun izanagatik euria denian,
gogua alegera dut zureganat jitian⁹⁰.

Eta besteok:

Jin⁹¹ ba zira, jin zira,
segur hunki jin zirela⁹².

Orai artino etzirenian jin ene kontsolatzera?
Jin zite ardura, ardura,
penaerazi gabe ni hola⁹³.

Xoria, zaude ixilik, ex egin khantürik;
xoria, zaude ixilik, ez egin khantürik...⁹⁴

(88) «Kita» = utzi, fr. *quitter*.

(89) «Arbotiko prima eijerra», MEOE 52 or.

(90) «Maitale gibelatua», MEOE 62 or.

(91) «Jin» = etorri.

(92) «Plañu niz bihotzetik», MEOE 69 or.

(93) «Plañu niz bihotzetik», MEOE 70 or.

(94) «Xori erresiñula», *J. Riezu*, op.c. 298 or.

Amodioa, amodia nahi duenak har diro;
nik batenzat hartu dut eta sekula ez utziko...⁹⁵

XVIII mendeko textuetan ikusi genuen errepikak progresioa *eta* juntagailuaz egiten zutela askotan, hirugarren fasealdian prozedura horrek bere amaiera lortzen zuelarik. Adibide gardena harako: «...astian egun batian, /astian egun batian, *eta* ostirale goizian». Hona XVIII mendeko exenpluak:

—Ez nagizula lotsatu, arren
onelan plaza betian;
onelan plaza betian *eta*
ainbeste jente-artian⁹⁶.

Erromantze berberan berriro teknika bera:

—Neuk ba'dakit, ba, Ana Juanixe,
zeu nundikan zarian,
zeu nundikan zarian, *eta*
noren alaba zarian⁹⁷.

Hurrengo kasuan aliterazioak han-hemen (bereziki, *l* urkaria-rena), errepika hiru kasutara hedatzen duelarik:

Etxeko anderia, jiten niz zugana
entzunik ba-duzula lili bat xarmanta,
entzunik ba-duzula lili bat xarmanta,
lili bat xarmanta eta bihotz bat net⁹⁸ ona⁹⁹.

Adibide honetan, gainera, *eta* juntagailuak suposatzen duen progresioaz aparte, goian aipaturiko *anadiplosia* (hirugarren bertsoaren amaiera eta laugarrenaren muturra edo hasera berdinak baitira).

(95) «Kailla kantuz», MEOE 86 or.

(96) «Ana Juanixe», *M. Lekuona*. Literatura oral vasca, 120 or.

(97) «Ana Juanixe», op.c. 123 or.

(98) «Net» = oso, net. gask.

(99) «Aitarik ez dut», MEOE 58 or.

Bestetan bezala, Gaztelako lirikari ikusmira bat egitea probe-
txugarri daiteke antzeko baliakizun literarioak (erritmo gozoz) falta
ez direlarik:

Al alba venid, buen amigo,
al alba venid.

Amigo, el que yo más quería,
venid al alba del día.

(Amigo, el que yo más quería,
venid a la luz del día)¹⁰⁰.

Que si soy morena,
madre, a la fe,
que si soy morenita,
yo me lo pasaré¹⁰¹.

Salga la luna, el caballero,
salga la luna, y vámonos luego.
Caballero aventurero,
salga la luna por entero,
salga la luna, y vámonos luego¹⁰².

(100) *M. Frenk Alatorre*. Lírica española de tipo popular, op.c. 93 or.

(101) *M. Frenk Alatorre*, op.c. 122 or.

(102) *M. Frenk Alatorre*, op.c. 173 or.

Paralelismoak eta errepikak direla-eta, ezin dugu utzi aipatu gabarik (bere *primitibotasun* liriko xoragarriagatik) Galiziar lirikaren aportapen be-
rezia. Olatuak gisa, galiziar lirika paralelismo errepikakor elemental-sotiletan
galtzen da. Hona bi adibide: «Si sabedes novas de meu amigo, /aquel que
mentiu do que pôs comigo? /Se sabedes novas de meu amado, /aquel que
metiu doa que a mi á jurado? (*M. Frenk Alatorre*, op.c. 58 or.)—«Ai, Sant'Iago,
padron sabido, /vós mi-adugades o meu amigo! /*Sobre mar ven quen flores
d'amor ten; /mirarei, madre, astorres de Geen. / Ai, Sant'Iago, padron
probado, /vós mi-adugades o meu amado! /Sobre mar ven quen frores d'amor
ten; /mirarei, madre, as torres de Gen*». (*M. Frenk Alatorre*, op.c. 58 or.).

Erritmoaren aldetik aipagarriak ere gaztelaniar beste bi zatiok: «Mira
que te mira Dios, /mira que te está mirando, /mira que te has de morir,
/mira que no sabes cuándo» (*M. Frenk Alatorre*, op.c. 206 or.)—«Llueve,
llueve, llueve, /palomica verde; /escampa, escampa, escampa, /palomica
blanca» (*M. Frenk Alatorre*, op.c. 208 or.).

Ez dugu utzi nahi ere kataluniar textu hau (bestalde, proventzar lirikatik
hain hurbilekoa): «No.l prenatz lo fals marit, / *Jana delgada!* / No.l prenatz
lo fals jurat, / que pec és, mal enseynat, / *Jana delgada!* / No.l prenatz lo
mal marit, / que pec és ez adormit, / *Jana delgada!* (*M. Frenk Alatorre*,
op.c. 64 or.). Eta probentzal lirikan zortzi ahapalditan hedatzen den *Peire
de la Cavarana*-ren bihurkin hau: «Lombart, be.us gardaz, / que ja non siaz
/peier que compraz, / si ferm non estaz» (*M. Riquer*, op.c. 387-390 or.).

Bigarren aldi antitesiak edo kontraezarpenak ukituko ditugu. Baliakizun edo errekurtsio literario hau (aldian aldiko bortiztasun expresiboa lortzeko) elementu bata eta bestea kontraezarriz eskuratzeko da. Errepikek bezala, antitesiak expresakerak (expresabide bat denez) bortiztu, intentsifikatu ditzake. Adibidez, «Xori erresifinula» kasuan «bera eztüt ikhusten, / bai botza entzüten» delakoan sugestio-indarra areagotuta gelditzen da *ez ikhusten/ bai entzüten* aditzen bitartez.

Hurrengo honetan sentimendu baten barnekoitasun bizia *present/manka* antitetikoen bitartez:

Züntüdan bihotzian, armak oro eskian:
present espiritian, manka¹⁰³, besuen artian¹⁰⁴.

Eta hobekigo oraindik beste honetan:

—Ene maitia, zer duzu? zerk holakotzen zaitu zu?
Ez du denbora luzia zirela penetan sartu...
Plazeraren ondotik desplazera duzu¹⁰⁵.

Plazera/desplazera (atsegina/nahigabea), kontraezarpen baino gehiago, kera desberdinezko bi jarrera animiko *segidazkoak* dira.

Hurrengoan *plaza* (jostaketa) eta *kanbera* (tristura) bi egoera, antitetiko gisa:

Ene gazte lagunak libertitzen plazan.
eta ni, malerusa, tristerik kanberan!¹⁰⁶

Barnea/kanpoa, *bihotza/azala*, *izpiritua/gorputza* dira gure lirikan azaltzen diren antitesi nagusienetako batzuk. Hurrengo hiruetan *barnez/ kanpoz*, *mehe/fina* (azken hau *ez-hauskor* gisa uler-

(103) «Manka» = huts egin, falta; gask. *manca*, fr. *manquer*.

(104) «Arbotiko prima eijerra», MEOE 52 or.

(105) «Erregek gizon ederrik», MEOE 88 or.

(106) «Goizetan jelkitzen da», MEOE 71 or.

tuta), *hüllant* (hurbil)/ *ürrünago* kontraezarpenak. Bigarren adibi-dea, seguraski, XVII mendekoa da.

Bihi barnean dauka, oi, hezur gogorra;
barnez gor, kanpoz eder ta bihotz elkorra ¹⁰⁷.

Hari hura solta ezak bere burduñatik,
mehe duk, bai, bena fina da biziki ¹⁰⁸.

Botz haren entziün nahiz herratürrik nago;
ni hari hüllant ¹⁰⁹ eta hura hürrünago ¹¹⁰.

Gaztelako lirikan ohizko erritmo airoso eta bitxiak. Gehienetan lirika hori Proventza-koa baino xume eta bizkorragoa da (hura jantziagoa eta astitsuagoa delarik gortetako eragin aristokratikoa-gatik).

Una madre que a mí me crió
mucho me quiso y mal me guardó
a los pies de mi cama los canes ató;
atólos ella, desatélos yo,
metiera, madre, al mi lindo amor ¹¹¹

(107) «Nere maite polita», MEOE 77 or.

(108) «Ama batek», in *Gure Herria* (1927) post. 556 or.

(109) «Hüllant» = *hurbil*, *gertu*, Zuberoko hitza, bustiduraz. Ikus *L. Mitxelena*, FHV, 182, 331 or.

(110) «Xori erresiñula», *J. Riezu*, op.c. 297 or.

«Izarra» izeneko kanten *gogorazioa/presentziaren* antitesia maisuki: «Ene maiteak gaur igorri daut/segeretuan mila goraintzi./gorputzez urrun izana gatik,/ bihotzez dela beti eneki» (Izarra», MEOE 94 or.). Eta, baita, berriro *barne/kanpo* eta *eri/alegeraren* kontraezarpena: «Biotzez eri nuzu, kanpoz alegera; / ni ere ez nidauen gauza horren begira» («Oi, penarik ez ba-nu!», MEOE 71 or. Eta oraindik *lo/iratzar* (esnai): «Xamargarria, lo ziradia, /eztitasunez betia? /Lo ba'bazirade iratzar zite, /etziradia loz ase» («Ene maitia, barde nün zinen?», MEOE 88 or.).

Proventzako lirikatik hauek nabarmenaraziko nituzke: «Metge guerrai al mieu albir, / e non sai cau; / bos metges er si.m pot guerir (*sendatu*), mas non (*bainaz ez*), si amau» (*M. Riquer*, 13 or.). «Qué eu soi per vos gais (*alai*), d'ira plas: /iratz (*minduraz*), jauzentz (*pozik*) mi faitz trobar» (*M. Riquer*, 149 or.). «E.l ris (*barre*) torna.ls pueys en plors (*negarra*)» (*M. Riquer*, 222 or.).

(111) *M. Frenk Alatorre*, Lírica española de tipo popular, op. c. 98 or.

Desde niña me casaron
 por amores que no amé:
 mal casadita me llamaré ¹¹²
 —¿Por qué lloras, moro?

—Porque nació lloro.
 —¿Por qué lloras, dí?
 —Lloro porque nació ¹¹³

Fuérame yo a bañar,
 y no me bañé;
 con el agua de la rosa
 yo me bañaré ¹¹⁴.

g) *Sinbolismoa eta «atari ilogikoak».*

«Atari ilogikoei» loturiko sinbolismoalk elemendu botanikoak ukituko ditu, bereziki. Bainan botanikatik iritsiriko iruditeria ez da bakarria izanen; badira bestelakoak ere.

(112) *M. Frenk Alatorre*, op. c. 146 or.

(113) *M. Frenk Alatorre*, op. c. 161 or.

(114) *M. Frenk Alatorre*, op. c. 250 or.

Nafarroan ere, erromantzez edo gaztelaniaz, emandakoak guri etzaizkigu indiferenteak, gure hizkuntzaren ukitu geografikoan dagoelarik bertako hego-literatura. Hona antitesiazko adibide balios batzuk: «Tan pequeña y ya bien ama; /tan pequeña y ya bien siente; /tan pequeña y ya con celos /del amor que ya otras tienen» (*Valeriano Ordóñez*. «Alma lírica del pueblo», in *Etnología y Etnografía de Navarra* (1981), 38 zenb. 82 or.). «No habrá gusto sin disgusto, /ni firmeza sin mudanza; /ni un amor que siempre dure /sin alguna desconfianza» (*V. Ordóñez*, art. c. ibidem). «—Yo tenía razón, /ahora ya no lo tengo; /en tantos pedazos tristes /lo dejaste tú deshecho» (*V. Ordóñez*, art. c. 86 or.). «—Ingrata que duermes pronto, /que duermes y no suspiras; /cuando me tuviste amor /suspirabas, no dormías» (*V. Ordóñez*, art. c. ibidem).

Madrigalak, letrilak eta gisakoak utzita, erromantzeetan ere antitesi bortitz baten habeak noizbeinka Gaztelan. «La derrota de don Rodrigo» erromantze famatuan pasarte adieragarri hauek: «Ayer era rey de España, hoy no los soy de una villa; /ayer villas y castillos, /hoy ninguno poseía; /ayer tenía criados /y gente que me servía, /hoy no tengo una almena /que pueda decir que es mía. /Desdichado fue aquel día /en que nació y heredé /la tan grande señoría...» (*M. Díaz Roig*, op. c. 115 or.).

Lehenengo honetan, berriz, amodioa *txoria* eta *xederaren* (lokarriaren) irudipean emanen da:

Xedera balitz halako
merkatietan saltzeko,
Ziberu-ko aitunen semek eros litzazkie oro,
halako xori eijertto zunbaiten hatzamaiteko! ¹¹⁵.

«Atari ilogikoen» prozeduraz beste hau ere, denboraren edo aldiaren sugestioa erabiliz ¹¹⁶.

Buruilaren ondarra... Jondoni Mikele...
Maitia, ikustera heldu naiz ni ere ¹¹⁷.

Hor egoera bat, zirkunstantzia bat ebokatzen da, besterik gabe. Hurrengo honetan, baina, aipaturiko elementu *botanikoz* hornituriko sinbolismo umotua:

Mendian eder arbola luze lerdena...
Zu zirade mundu huntan nik maitatzen zaitudana...
Bisitaturen zaitut ahalik maizena... ¹¹⁸

Eta gorago osagai begetalez:

Mendiak bete belarrez, begitaraiak nigarrez...,
orai hemen nagozu tronpaturik ¹¹⁹ mifez... ¹²⁰.

(115) «Arbotiko prima eijerra», MEOE 51 or.

(116) Alditasunak (tenporalitateak) aparte, kokamen toponimikoak (geografikoak) ere eduki dezake ebokazio indarra, gauzak *tokian* ezartzeak sentimenduen boztiztura (intensificación) suposatzen baitu, perpausa osoari halako errealismoa itsasiz. Hona aipamen geografiko zenbait (nolabaiteko bisemi kargaz): «Lekunberri-ko neskatxak, Zuberoa-ra ba-noa; /Zuberoa-ko kolonbak (usoak) deitzen bainau bere gana» («Erregek gizon ederrik», MEOE 88 or.). «Ene herritik partitu nintzan /España-lako desefian; /heldu nindüzün Arantsus-era/ene plazeren han galtzera» («Urzo xuria» MEOE 85 or.). «Nahi baduzu zuk igorri etxerat zure berririk, /airian pasatuko niz laster Donazarretik» («Urzoa», MEOE 92 or.).

(117) «Buruilaren ondarra», MEOE 89 or.

(118) «Erregek gizon Ederrik», MEOE 88 or.

(119) «Tronpaturik» = engainaturik, fr. *tromper*.

(120) «Erregek gizon ederrik», MEOE, ibidem.

«Atari ilogikoetan», esana dugunez, implizitua eta ezkutukoa den lotura A eta B maila artean. A mailan —aipamen botanikoen bitartez, nagusiki— sinbolo baten adierazpen sugerigarria, eta B mailan egitate sinbolizatua; nahiz-eta aurre kolpe batean lotura bi maila artean aski ezlogikoa iruditu, bi muturren artean halako ebokaziozko sare-dura dago, batez ere, gaurko estetika «irrazionalaren» ikuspegitik begiratuta. Euskal lirika zaharrak eskaintzen dizkigun teknika eta baliakizun literario horiek gaurko korrante estetikoan klasizismoko garaian baino hobeto ahokatzeko dira. Gure literaturaren eskasiaz mintzatu diren erdal kritikari azalekoek badute zer pentsatu gure «atari» sinboliko (naturistiko) hauek direla-eta. Hemengo aldetik gure lirika zaharrak findade estimagarria eskaintzen digu, eta euskal literaturaren alorrean (behin eta berriz esan duguna eutsiz) «lirika zaharra» (anonimoa eta herritarra dena) estimagarrienetzat eduki daiteke, gutienez, XIX mende bukaera arteko autore-produzio eta bertsolaritza gehienari hobetsiz¹²¹. Gatozen, berriro, textuetara:

Lumarik ederrena pabuak buztanin;
maita, etzintüdan ikusi aspaldin;
gaiaz eta egunaz ba'zintüt enekin,
ni enainte debeia¹²², maita, zurekin¹²³.

Hurrengo honetan A mailan *arrosa*, B mailan *maitea*:

Arrosak eder botia, ederxago du loria...
Lehen bertzetan ibili eta orai niri gortia?¹²⁴.

(121) Gure iritzian, gaitza gertatzen da, bere luze-zabalean, Etxepare, Ziburuko Etxeberri, Axular ala Etxahun baten produzioan *lirika zaharrak* ematen digun nabartasuna, lirikotasun sotila eta sinboloen erabilpen aberatsa aurkitzea. XX mende arte (eta 30 -eko olerkari-belaunaldi arte) gure hizkuntzak ezer gutxi eskain dezake gorenagokorik. Bertsolaritzak, bestalde, nekez aurkez ditzake lirika zaharraren ibilbide estetikoak. Honek guztiak azaltzen du gure «literaturaren» kondaira-liburutan autoreen alde dagoen desoreka nabarmena. Historia horietan lirika tradizionalak hain gune urria edukitzea *desoreka* horren azalpidea da. Akats hori gainditu beharrean gure hizkuntzaren onerako.

(122) «Debeia» = houdatu, gask. *debeid*.

(123) «Xarmangarr bat», MEOE 74 or.

(124) «Agur, oi izar maitia!», MEOE 68 or.

Beste honetan, berriz, *iratzea*(garoa) A mailan, *maitea* B mailan:

Landar eder iratze,
behi ederrak aretxe;
zü bezalako pollitetarik desir nūke bi seme ¹²⁵.

Eta bide berdinetik A mailan *mertxika* eta *jirofleia* (girasol) ezarriz:

—Mertxikaren loriaren ederra!
Barnian dizu hexurra gogorra;
gaztia niz, bai eta loriosa,
eztizut galtzen zure esperantza ¹²⁶.

Baratzian zuinen eder jirofleia ¹²⁷ loratu!
Aspaldian desir niana orai dizut gogatu;
hura gogatu eztudano gatik gaük eztizüt mankatu ¹²⁸.

Botanikaren arlotik hanpo ere, eman daitezke A/B maila arteko alboratze sinbolikoak. Beraz, natura osoa sinbolo-iturri da. Hurrengo bi kasutan *elurra* eta *lainoa* A mailan *maitasunaren* (B maila) erreferentzian.

Menditik gorenia, hor, eiten du elhurra...,
tronpatzen zuk ninduzula, banian beldurra;
izanen badut ere bethikotz malurra,
halere nahi zinduzket ikusi ardura! ¹²⁹

Bortü goretan lanhape ¹³⁰,
hur-bazterretan ahate
zü bezalako falsietarik eztizüt nahi deüsere ¹³¹.

(125) «Eijerra zira, maitia», *J. Riezu*, 87 or.

(126) «Intxauspeko alaba», MEOE 76 or.

(127) «Jirofleia» = girasol, errom. *jirefleur*.

(128) «Eguntto batez nindagoelarik», MEOE 78 or. Oraindik botanikaren esparrutik adibide hau: «Primaderan zoinen eder brioletaren loria! /Aspaldian nik eztut ikusi neure maitiaren begia; /balinba gaixoak eztu ahantze niri eman fedia» («Kailla kantuz», MEOE 86 or.).

(129) «Pipirina belharra», in *Gure Herria* (1925), post 304 or.

(130) «Lanhape» = lainope, *niebla*.

(131) «Eijerra zira, maitia», *J. Riezu*, 89 or.

Proventza-ko lirika ere naturaz zerbituko da, bainan, ez, agian, gurean duen sugestio-indar xumeaz; «atari sinbolikoen» xarma naturagandik jasotako iruditeria gihartsuan sustraitzen da. Teknika horren bidea zeharo sugerigarria da, eta, nolabait, oso ongi egokitzen da erromantizismoa ezkerotik poesia modernoan nagusi den korronte «irrazional» ebokatzailiaz. Honetan gure lirika inpresionismoaren eta surrealismoaren garaian emanen den bidearekin bat dator... Hona Proventza-ko adibide naturistiko zenbait:

Bel m'es la latz la fontana (*iturri*)
 erba (*belar*) vertz e chant de rana,
 com s'obrei
 pel sablei
 tota nueit fors a l'aurei,
 e.l rossinhol (*errusinula*) mou son chant
 sotz la fueilla el vergant.
 Sotz la flor m'agrada
 dous'amor (*maitasun gozo*) privada ¹³².

Non cahnat per auzel (*txoria*) ni per flor
 ni per neu (*elurra*) ni per gelada
 ni neis per freich ni per calor
 ni per reverdir de *prada* (*belardia*)... ¹³³.

Es resplan la flors anversa
 per trencans *rancs* (*harkaitzak*) e pels *tertres* (*muinoak*).
 Quals flors Neus (*elurrak*), gels e conglapis (*lantzurda*) ¹³⁴.

Quan en baizan no.us enverse,
 no m'o tolon plan ni tertre,
 dona, ni gel (*izotza*) ni conglapi;
 mas non-poder trop, me'n trenque ¹³⁵.

(132) *Bernart Martí* trobalaria. *M. Riquer*, op. c. 114 or.

(133) *Raimbaut D'Aurenga* trobalaria. *M. Riquer*, 140 or.

(134) *Idem M. Riquer*, 157 or.

(135) *Idem. M. Riquer*, 158 or.

Gaztelako lirikan ere isladapen naturistiko sotilak. Pasajea, maiz, mamidura bisemikoz jantzia azaltzen da:

Abenámar, Abenámar,
moro de la morería,
el día que tú naciste
grandes señales había!
Estaba la mar en calma,
la luna estaba crecida,
moro que en tal signo nace
no debe decir mentira ¹³⁶.

Textu honetan, *itsasoaz* aparte, *hilargiak* betiro duen zama bise-mikoa ongi proiektatzen da, gertaera faktikoari halako xarma magiko bat erantsiz. Beste honetan ere ondorio estetiko bera kera paisajistiko-a profitatuz:

Río Verde, río Verde,
más negro vas que la tinta.
Entre ti y Sierra Bermeja
murió gran caballería ¹³⁷.

Eta baita:

Los aires andan contrarios,
el sol eclipse hacía,
la luna perdió su lumbre,
el norte no parecía,
cuando el triste rey don Juan
en la su cama yacía ¹³⁸.

(136) «Romance de Abenámar», *M. Díaz Roig*. El romancero viejo, op. c. 61 or.

(137) «Romance de Sayavedra», *M. Díaz Roig*, op. c. 75 or.

(138) «Romance del rey don Juan de Navarra». *M. Díaz Roig*, op. c. 79 or.

Eta itsasoak duen sugerigarritasuna bilduz: «Miranda de Campo-Viejo /el rey de Aragón un día, /miraba la mar de España /cómo menguaba y crecía; /miraba naos y galeras, /unas van y otras venfan...». (Ibidem, 81 or.).

h) *Beste elemendu batzuk.*

Elemendu heterogeneotan gure literaturan egitate erlatiboa duen alderdi zenbait komentatu nahi dugu, adibidez, *komentuaren* islada gure textuetan, eta harekin batera, klaustroak, sareek, lehiok, burdintsareak. Baita aztergarria iturriaren tematika. Ikus dezagun gai zenbait sailkatuz.

ha) *Komentua. Lehioak. Burdintsarea.*

Komentuaren tematika (esana dugunez) gure aurretik nabari Proventza-n eta Gaztela-n. Proventza-ko textuetan oihartzun garbiak (nahiz-eta ez izan ugariak): «Qual pro y aurretz, dompna conja, / si vostr' amors mi deslonja? / Par que.us vulhatz metre monja». «Qual pro y aurretz s'ieu m'enclostre / e no.m retenetz per vostre».

Gure lirikan komentuaran aipu garbia «Arbotiko prima eijerra» kantan:

Juan baruak aspaldin
xederak hedatu zütin,
xori eijer bat hatzaman dizu Paube-ko seroren¹³⁹ komen-
[tin¹⁴⁰.

Oraindik garbiago «Ama batek» kantaren pasarte sugerigarrietan. Bertan gai nagusia aitak komentuan sarturiko neskaxa maitamindua. Komentua neskari gartzela gisakoa zaio. *Zeta*-hariaz eginiko lokarri batez (eta txoriak gela-leihora ekarritakoaz) mutilak neska komentutik ateraraziko du. Hona textuaren zati batzuk:

Yuan beharra bainiz serora.
Komentu batetarat betikoz banua...
Bostgarren estajian¹⁴¹ dizut ganbera...
Goizetan goratik hartzen dit hairia...
Nik badit zeta hari jina Xinati...
Ezteka'ezazu leio burdunari...
Erasten ahal zira hura behiti.
Ni hemen izanen niz zure serbutxari¹⁴².

(139) «Seroren» = monja, errom. *serora*, lat. *sororam*.

(140) «Arbotiko prima eijerra», MEOE 51 or.

(141) «Estajian» = pisuan, fr. *étage*.

(142) «Ama batek» / «Zeta haria», in *Gure Herria* (1927), post 576 or.

«Maitia nun zira» kantan ere komentuko itxialdia ardatza:

Aita jesloskorra!
 Zük alhaba igorri,
 arauz ene ihesi,
 komentü hartara!
 Ar'eta ez ahal da sarthüren serora:
 fede bedera dügü,
 alkharri eman tügü,
 gaiza segurra da ¹⁴³.

Bestalde, *leihoaren* tematika gure kanta zaharretan, eta komen-
 tuaz aparte, *errondako* abesti xumetan. Hona adibide zenbait:

—Nor da edo zer da? —maitenak leioti,
 —Adixkideak gira, ziaudea beheiti;
 eta borta ideki emeki, emeki,
 mintza ahal zitzadan ahalaz'sekretki ¹⁴⁴.

Hemen ez ahaz Proventza-ko lirikan «segeretuaz» azaltzen den,
 tematika berezia (Etxeparek hain ongi jasoa), *mesturarien* (mestu-
 rero) egitekoa sekretu horiek desestaltzea zelarik.

Oi, ene bihotzeko lili haitatia,
 ene botza entzunik leiuan zaudia?
 Aspaldin enerezün ikusi begia;
 barnerat sar nadin indazüt eskia ¹⁴⁵.

Maitea ganik etxerakoan entzun izan dut bortzetan,
 amodioak bainerabilkan haren ate-leioetan ¹⁴⁶.

(143) «Maitia, nun zira». *Sallaberry*, op.c. Faksimil. Ed. Hordago, 8 or.

(144) «Xori erresiñula», MEOE 84 or.

(145) «Xarmagarri bat», MEOE 74 or.

(146) «Kailla kantuz», MEOE 86 or. Ebokazio beraz leihoaren eszenate-
 gia: «Eguntto batez nindagelarik maitenareki leiuan, / erran uke niriozun
 hura niala goguan; ene pena doloretzaz pietate har lezan» («Eguntto batez
 nindagelarik», MEOE 77 or.). Eta baita: «Zure ikusteko jiten gira, izan xar-
 magarria; /borta (atea) irek aguzu, zuk tendreziaz (fr. *tendresse*) (xarmuta-
 sunez) betia» («Kailla kantuz», MEOE 87 or.).

Ez dizut idokitzen gabaz nik leihorik,
zeren eta baitut anhitz ixterbegi¹⁴⁷.

Nik ez nuela nahi urera lagunik,
aita beha¹⁴⁸, zagola salako leihotik¹⁴⁹.

Gaua luze izanagatik, argi mentsik ezdugu:
izar xarmagarri hura leioan emen dagozu;
gu etxian sartu artino harek argituren derauko¹⁵⁰.

hb) *Iturria*.

Iturria amodiozko lirikan beste topikoa da, maitaleen topaleku berezi gisa. Ur-karraioa dela-eta, mutil lotsatiak neskatzarekin topo egiteko iturria oso toki egokitzat dauka. Denok ezaguna dugu harako «Maritxu nora zoaz /eder galant Ori / Iturrira, Bartolo, / nai badezu etorri». Gaztelako lirikan ere topiko hori aski garbi. Hona adibide bat:

En la fuente del rosel
lavan la niña y el doncel.
En la fuente de agua clara
con sus manos lavan la cara.
El a ella y ella a él,
lavan la niña y el doncel¹⁵¹.
A mi puerta nace una fonte:
¿por dó saliré que no me moje?

A mi puerta la garrida
nace una fonte frida,
donde lave la mi camisa
y la de aquel que yo más quería.
¿Por dó saliré que no me moje?¹⁵².

(147) «Ixterbegi» = etsia. «Maitale gibelatua», MEOE 62 or.

(148) «Beha» = begira.

(149) «Goizean goiz jeikirik», MEOE 66 or.

(150) «Kailla kantuz», MEOE 87 or. Oihartzun berdina beste honetan:
«Bonurak han ninduen bai idurikatu /Ene lili maitea leihoan kausitu».

(151) M. Frenk Alatorre. Lirica española de tipo popular, op. c. 80 or.

(152) M. Frenk Alatorre, op. c. 82 or.

Iturriaren tradizio aberats hori jarraituz, gurean ere isladapen garbiak:

Nor da edo zer da? Nunko zirade zü?
—Etxe ondotik eztit, parka izadazü...
Iturri hun bat nun den, otoi, erradazü...

—Iturri hun bat hortxe baturen beitzüü,
zuk galtatzen ¹⁵³ düzüna gure bear dügü ¹⁵⁴.

Urera ginengan, biak musuz-musu,
galdegin zauten ere. —«Zonbat urte tutzu?» ¹⁵⁵.

Musuz-musu iuxtaposizio horrek baditu bere ordain sugerigarriak alboko erromantzeetan, nahiz eta ordain horiek textuinguru aldetik gurearekin zerikusirik ez eduki ¹⁵⁶. Honela *Valdovinos*-en erromantzean:

Júntanse boca con boca,
nadie no los impedía.
Valdovinos, con angustia,
un suspiro dado había ¹⁵⁷.

Eta «Don tristán»-en erromantzean:

Júntanse boca con boca,
juntos quiere dar el alma;
llora el uno, llora el otro,
la tierra toda se baña... ¹⁵⁸

(153) «Galtatzen» = eskatzen.

(154) «Zori erresiñula», MEOE 84 or.

(155) «Goizean goiz jeikirik», MEOE 66 or.

(156) Egoera historikoen islada ere azaltzen da noizbehinka pasarte liri-koetan (kasu honetan «anglesen» gorabeherak gure lurretan): «Goraintzi erran behar derezü jiten ba'dira Angleser, /nik ere ber gisan erranen diet Español papo gorrier» («Musde Sarri», MEOE 50 or.). «Goraintzi erraile Angleser /nik naik ezarten mezuler?» («Musde Sarri, MEOE, ibidem). Eta arrazismo baten aztarna gisa, Agotak direla eta: «Hurrunta zatez alkar ganik fite (*berehala*, fr. *vite*) ditin lehia /eta eztitian junta kasta Agotarekila» («Agota», MEOE 65 or.).

(157) «Romance de Valdovinos», *M. Díaz Roig*. El romancero viejo, op. c. 212 or.

(158) «Romance de don Tristán de Leonís...», *R. Menéndez Pidal*. Flor nueva de romances viejos, op. c. 60 or.

**Lingüística inmanente y
lingüística trascendente**

L. Michelena

LINGÜÍSTICA INMANENTE
Y
LINGÜÍSTICA TRASCENDENTE

L. MICHELENA

Estas líneas son como la condensación de cosas de que tuve que hablar, precisamente en Bilbao, no hace tanto tiempo. Las intervenciones trataban de la lengua, las lenguas o el lenguaje en general, juntamente con cosas que se salían de lo lingüístico. Lo mío, entonces y ahora, tiene poco de novedoso, como se echará pronto de ver.

Me interesa presentar desde el principio, como marco de lo que sigue, algo sobre lo que soy y lo que, por mi trabajo, me ha tocado conocer y vivir.

Puesto pues a contar y ya que he hablado de vida, empezaré por describir a muy grandes rasgos *meine Erlebnisse* —mis vivencias que decían los orteguianos—, dentro o al margen de las prolongadas marchas, no sé hasta qué punto avances o retiradas, de la lingüística cercana y lejana. Y voy a empezar casi al pie de la letra por donde empecé hace ahora quince años el primer, y único hasta el momento, curso de sociolingüística que me ha tocado dar en mi vida. Aquella primera exposición terminó mal, mejor dicho no terminó, pero dejó este amargo recuerdo para unas memorias que por ahora no tengo pensadas.

Como mi salida había sido tardía y lenta, tuve que empezar a iniciarme, a poco de haber comenzado a ocuparme de este oficio —la lingüística en alguno de sus aspectos— como medio de vida, primero complementario y luego principal, con lo que en palabras de Hjelmslev se llamaba la 'lingüística inmanente', que discurre sobre las lenguas en la medida en que éstas pueden ser consideradas como mónadas autosuficientes sin ventanas al exterior. Pero será mejor que me limite a repetir lo que Emilio Alarcos Llorach explicó, con su transparencia de siempre, en una *Gramática estructural*

(pág. 2) que apareció por primera vez, lamento recordarlo, hace ya treinta y tantos años.

«Después de Saussure, se sabe que la lengua es un sistema de signos. En el conjunto heteróclito del lenguaje hay variados elementos, cuyo estudio pertenece a disciplinas muy diversas. Eliminados estos elementos, no queda más que lo que se llama la *lengua*, un patrón de normas para comunicarse que reside en la masa de los hablantes, una entidad supraindividual que se impone necesariamente a todos los individuos de una comunidad idiomática. La lengua forma un sistema en que todo está relacionado; de otra manera su efectividad sería nula».

Tengo que reconocer que todo esto, al igual que ideas posteriores, me cogía un tanto desde fuera, ya que yo tenía elegido dentro de la lingüística un campo poco llamativo, de rentabilidad baja pero razonablemente segura que, tras haber dado pasos de gigante durante bastantes decenios, se había puesto a caminar a paso lento, aunque sin retrocesos de consideración. En esos momentos, de todos modos, el estructuralismo, hasta en su variante glosemática, ya no aparecía como enemigo frontal de lo mío, y era tentador, progresivo y distinguido por lo mismo que por aquí era minoritario. Todo esto sucedía, claro está, antes de que se produjeran las conversiones masivas precisamente cuando el estructuralismo había empezado a derrumbarse. A derrumbarse tal como se derrumban estos entes, por pérdida de adhesiones, no sin dejar algunos, pocos o muchos, frutos permanentes.

Por mi parte, además, no podía dejar de recordar que Meillet, comparatista confeso y maestro de comparatistas, escribió, como Alarcos acaba de traducir: «La langue est un système où tout se tient». Bien es verdad, sin embargo, que, según Mounin, *système* no significa ahí *système*, en el valor mágico de esta palabra.

Hoy, lo he indicado aunque no hacía falta, las cosas son bastante diferentes. También entre nosotros, «sicherlich ist der Strukturalismus nicht mehr 'in'». Uno mismo, hasta por inclinación apasionada, no se conforma con descripciones y clasificaciones, por más que sean indispensables. Tiene la impresión de que el pensamiento ha de ir más lejos para poder apellidarse científico; es, por otra parte, un tanto generativista como incansable buscador de reglas de reescritura, y no le desagrada en absoluto hablar u oír hablar de transformaciones. Todo esto, además, hace que vuelvan a su mente conceptos y técnicas que, en lo que es *stricto sensu* su disciplina, son

ya centenarios y nunca han caído en desuso y menos todavía en olvido.

Sea como fuere, Chomsky, y empleo sólo su nombre para mayor sencillez, no anda en lo esencial y en el sentido que aquí interesa tan lejos de Saussure, antecesores y prolongaciones. La *competence* algo tiene que ver con la *langue* y, mientras nos movemos en el cogollo teórico de las nuevas doctrinas, no hemos salido del autonomismo de marras. Es cierto que estas ideas tienen conocidas aplicaciones trascendentes, pero también es innegable que Martinet, por ejemplo, ha tenido desde siempre un vivo interés por la sociolingüística, tomada en el sentido más amplio.

Reducir las lenguas a sistemas incorpóreos, no tener en cuenta ni cuándo ni dónde ni por cuántos, etc., son habladas, o considerar al menos todo este género de particularidades como externas y por decirlo de alguna manera accidentales, le parecerá a más de uno un despojo brutal, no sin ribetes de disparate o de esperpento. No hay que olvidar, con todo, que este reduccionismo y esquematización no se ha inventado en y para la lingüística. Bien al contrario, domina en las ciencias reales o fácticas más avanzadas, a empezar por la física.

Se dirá, a primera vista, que la trayectoria de un punto grave lanzado dentro de un campo gravitatorio, que no encuentra aire y mucho menos viento en su camino, no guarda demasiada relación con el curso de don Braulio cuando, en un arrebatado de optimismo incontenible, salta a la calle desde un sexto piso. Pero, a segunda vista, y según el juicio de muy juiciosos opinantes, es al revés: a partir de aquel planteamiento desmaterializado nos es posible calcular, como primera aproximación, lo que sucede en la realidad del segundo. Y aunque este caso individual es mera anécdota, no lo es, por ejemplo, el recorrido de tantos móviles, benéficos o maléficis, que se desplazan a nuestra alrededor.

Apunto antes de seguir adelante que los reduccionistas o reductores tienden más bien a disminuir, porque gustos e inclinaciones andan hoy y aquí por muy otros senderos. Cerca de aquí se piensa, creo, que la sociolingüística —palabra que empleo como *cover term* para cuanto toca a las relaciones de una lengua con sus hablantes, con los que no la hablan, con hechos económicos, sociales, políticos, etc.— ofrece una excelente vía de promoción para un joven lingüista o aspirante a serlo, que así puede prometerse una larga vida de renombre, no inseparable de satisfacciones más tangibles. *Apud nos*, en cambio, entre nosotros mismos, y sin renunciar a los

bienes de este mundo, se piensa más bien, a mi parecer, que en la sociolingüística tenemos un arsenal que puede proporcionar los medios de solucionar, en un sentido determinado, nuestros problemas lingüísticos, que no son leves ni escasos. Esta convicción, la de un grupo por entonces, se manifestó ya no más tarde que agosto de 1980, con ocasión del congreso organizado por Euskaltzaindia.

Por lo que a mí me toca, no tengo preocupación, como habría dicho Larramendi. Mi quehacer tiene que ver ante todo con la historia (que comprende también en este caso lo que en sentido estricto deberíamos llamar prehistoria), historia y prehistoria lingüísticas. Con esto, aparte de confesar mi campo de elección, permito la inferencia de que es imposible, más que difícil, estudiar el pasado de las lenguas sin conocer su historia externa, externa desde la estricta observancia de algunos teóricos. No nos basta con saber lo que ocurre, en la medida en que nos es accesible, con los rasgos distintivos, con los fonemas, con las reglas morfológicas y sintácticas, etc. Tenemos que conocer también todo lo posible sobre factores de toda suerte y condición que hayan podido influir en el ascenso y caída de una variedad lingüística, en su expansión y retroceso, en su enriquecimiento y depauperación, en su vida y en su muerte.

Por otra parte, y ya por razones menos profesionales, no he podido menos de interesarme, hasta de manera dolorosa, por cuestiones de esa clase. Lo nuestro, lo que me tocaba más de cerca, me ha llevado a lo lejano; a oír y leer, movido por algo más íntimo que el mero afán informativo, bastantes cosas sobre el presente y el pasado de lenguas diversas. Pero de esto tendré que volver a ocuparme más adelante.

Estando, pues, como estoy, a favor claramente de este género de estudios e investigaciones, me creo obligado, con todo, a hacer alguna admonición, por temor a que esperanzas desmedidas lleven a graves desilusiones. Más aún, por el temor de que puedan favorecer la adopción de actitudes que resulten, a la corta o a la larga, en perjuicio de algunos en particular y de todos en general.

No quisiera, ante todo, que nadie incurriera en un error sumamente corriente entre gentes que se preocupan sobre todo de las virtudes salvíficas de las doctrinas. Debería ser bien sabido, puesto que esto se emplea a menudo como argumento contrario de fuerza casi mortal, que el conocimiento científico —y la sociolingüística es o aspira a ser una disciplina de ese carácter— no da respuestas

a muchas de nuestras preguntas, más precisamente de nuestras 'grandes preguntas'. Tampoco nos pone en vías de satisfacer muchos de nuestros más sentidos deseos. No es, pues, ni una religión ni uno de esos sucedáneos nada infrecuentes en nuestro tiempo que bajo apariencias profanas buscan distribuir valores sagrados.

La cuestión de los fines es algo que ninguna teoría científica podrá resolver. Ante una situación lingüística pueden tomarse distintas posturas: en el fondo tres, como se ha dicho y yo he repetido aquí y allá. Si tenemos lenguas en contacto y en cierto modo en conflicto, hay las clásicas opciones de promoción, de *laisser aller* o de represión, que esto también se da, en forma abierta o disimulada. En nuestro caso, y ante la lengua propia —privativa— que es a la vez minoritaria en cualquier balance objetivo de fuerzas, uno puede sentirse atraído apasionadamente por ella, sentir un interés benévolo, no experimentar más que indiferencia e incluso, aunque sólo sea en lo profundo del corazón, no tener la menor simpatía. O sea, considerarla un estorbo, una traba, un impedimento.

Hay, por lo tanto, que hacer una elección más pronto o más tarde y establecer una escala de valores, una escala de preferencias que funda una relación de orden. La elección y las preferencias suelen estar ya dadas desde la niñez, aunque no es de excluir que alguno, como Saulo en el camino de Damasco, llegue a quedar deslumbrado por una luz tan nueva como irresistible.

Elección y escala no tienen gran cosa que ver, en otras palabras, con la lingüística ni con la sociolingüística. Nada tienen que ver, por resumir, con disciplina alguna que pueda con razón llamarse científica. Si pensamos de otra manera, somos víctimas del error, denunciado por muchos, que G. E. Moore llamó 'falacia naturalista'. Lo que es, junto con lo que fue y lo que será y lo que puede ser, etc., no puede determinar lo que, para mí o para nosotros, *debe ser* en este momento.

Así pues, los fines están más allá de cualquier delimitación que pueda ampararse bajo el nombre de ciencia. Cualquier *res*, como creo decía Spinoza, lleva consigo el conato a perdurar, pero, aun cosas tan humanas como las lenguas, ni perduran ni pueden tender a perdurar por sí, sino por la voluntad —movida por razones profundas, sean o no racionales— de las gentes que las usan o al menos las estiman.

Bien, los fines los ponemos nosotros. Quedan, sin embargo, por arbitrar los medios más conducentes a esos fines: los más eficaces,

los más rápidos, los más económicos, y así sucesivamente. Al menos en este terreno tan escueto, ¿podemos conseguir de la sociología y aledaños alguna indicación objetiva que nos aparte de veleidades de persona o de grupo?

Lamento decir que no lo creo, como no sea en muy corta medida. Sabemos, para empezar, lo que ha sucedido con un número considerable de lenguas, cómo han subido, cómo han bajado, cómo se han mantenido más o menos en la misma situación. Lo sabemos o podemos enterarnos de ello, al menos si nos resistimos a ver fuera de casa la imagen exacta de lo que vemos o creemos ver en la nuestra.

No obstante, aunque alguien —yo diría que Cicerón— afirmó que la historia es *magistra uitae*, ello no significa que vaya a evitar, por muy a fondo que la estudiemos, el tropezar dos o más veces en la misma piedra. Según se ha repetido tantas veces, el hecho de que Luis XVI de Francia estuviera bien enterado de que Carlos I de Inglaterra, al que le unían incluso relaciones de afinidad, había sido decapitado en el curso de una revolución no llegó a impedir que él mismo, y eso sin que se le conozcan intenciones suicidas, sufriera la misma suerte, a cosa de siglo y medio. En efecto, aparte de que siempre hay quien —persona o pueblo— se deje tentar por empresas temerarias y quien —hombre o colectividad— no acaba de decidirse a romper con su mentida tranquilidad aun ante el más apremiante y grave peligro, la historia tiene la ventaja o el inconveniente de que (medida en tiempo bergsoniano, no newtoniano, como decía Wiener) está llena de procesos similares siempre, iguales nunca. O lo que es lo mismo, de hechos que por su desemejanza nunca podrán ser premisa de conclusiones seguras.

La consecuencia de orden moral que estamos autorizados a sacar cuantos nos inquietamos por el presente y porvenir de alguna lengua es que, por muy expertos en sociolingüística que lleguemos a ser, no nos será sencillo hallar remedios garantizados y menos panaceas infalibles. La única certeza accesible para quienes se han acercado a la historia de las lenguas (y, a todo tirar, hasta para quien no conozca sino el presente y poco más de un par de ellas) es que, cuando alguna goza de espléndida salud en extensión y profundidad, podemos confiar en que le quede por delante una dilatada existencia. Si, por el contrario, vemos a una lengua en graves apuros, sabemos de condiciones que estamos justificados en considerar necesarias para su supervivencia, por más que no sean suficientes. Estas y aun aquellas, sobra decirlo, no siempre están en nuestra mano.

Esta 'lingüística trascendente', en la que entraría también toda la sociología del lenguaje (para algún teórico, aunque no sé de ninguno que lo haya afirmado en otras tantas palabras, la misma vida o muerte de las lenguas sería algo extraño a la lingüística propiamente dicha), no es, por consiguiente, un manual de instrucciones infalibles a poca maña que uno se dé en aplicarlas. Tampoco está claro, en mi opinión, que ese tipo de consideración agote el objeto de estudio. Bien al contrario, creo que la manera de entender las cosas que viene a ser la única que está representada en cuantas gramáticas, diccionarios, etc., se han escrito casi hasta nuestros días, tiene que seguir siendo central en la consideración del lenguaje. Todavía más: me inclino a pensar que esos factores digamos internos no dejan de obrar una acción no despreciable sobre lo externo, sobre el comportamiento de las personas y de la sociedad.

Volvemos ahora a lo que se ha tocado al principio, buen ejemplo de lo que Quine llama *limit myth*, cuyo valor, un tanto menoscabado por las consideraciones intermedias, habrá ahora que reivindicar. Aceptaremos, sin hacer violencia a nuestro saber originario, que una lengua puede muy bien ser llamada 'una' en algún sentido de la palabra, a pesar de las diferencias diatópicas, diastráticas, etc., que queramos imaginar. Existe en alguna parte: en los miembros de una comunidad lingüística y también, como algo ya acabado pero que puede ser interpretado de maneras no coincidentes una y otra vez, en sus productos.

Es también un instrumento: el *organon* que recordaba Bühler. Un instrumento de comunicación que, por ello mismo, puede también convertirse en medio de incomunicaciones para los que excluye de la comunidad. Un día, en una reunión de Euskaltzaindia, presentó Gabriel Aresti como absurda la idea de que la lengua, su conocimiento o desconocimiento, pudiera imprimir carácter: eso sucedía en aquellos tiempos en que los esencialistas por esencia luchaban aquí a brazo partido contra el esencialismo. «Pues naturalmente que lo imprime», dije entonces y repito ahora. «Basta con asistir a una reunión en que se usa una lengua que no conocemos o conocemos mal para saber hasta qué punto quedamos frustrados por esa circunstancia». No precisamente, que es lo que creo que sería señalar Aresti, porque la lengua haya configurado *in aeternum* nuestra manera de sentir y de pensar.

En efecto, una lengua —seguimos personificando— posee, o acaso mejor consiste en un conjunto de elementos materiales y de esquemas formales: rasgos distintivos, fonemas, morfemas, procedimientos de formación de sílabas, de palabras (a pesar de la tra-

dicional desconfianza de los lingüistas, no compartida por los profanos, hacia este concepto), de sintagmas, de oraciones... Añádase que este componente lleva ínsita una aplicación, sin la cual la lengua no sería una lengua natural, a un conjunto de significados, cuya delimitación también podemos hacer, aunque con una precisión menor que en lo referente a la materialidad de lo que se dice o se escribe.

Todo esto es propio de una lengua, y tanto da en este contexto que sea propio en sentido estricto como que sea apropiado, en la medida en que los hablantes lo aceptan y sienten como suyo. Propio no quiere decir, es evidente, que sea privativo o exclusivo, puesto que lo que es de una variedad lingüística también puede serlo de otra u otras, en el marco de éstas, ya que una, como en la herencia biológica, no pierde lo que tiene o adquiere otra, conforme ocurre en la herencia legal.

Aunque Saussure tuviera razón al pensar que «...la lingüística tiene por único y verdadero objeto la lengua considerada en sí misma y por sí misma», el objeto de esta lingüística autónoma o inmanente es «la lengua», expresión en que el singular es distributivo: se trata de una lengua cada vez, y cada una de ellas habrá de ser considerada en sí misma y por sí misma. Lo cual no excluye que unas lenguas actúen sobre otras y sean a su vez influidas por éstas. Mejor dicho, que en caso de contacto, que no tiene por necesidad que ser espacial, los hablantes no se ajustan en todo momento a un solo patrón lingüístico, sino que su comportamiento idiomático resulta del entrecruce de normas indígenas y alógenas. En la medida en que se acierte a distinguir unas de otras.

Las huellas extrañas en su origen se mantienen vivas no sólo en un presente más o menos largo, el período de adopción, sino también a veces, ya asimiladas, siglos y siglos más tarde. Por eso la idea de Saussure de que el cambio, concebido en el fondo como algo cuyo único motor son las alteraciones fonéticas aisladas y azarosas, no hace justicia al hecho, subrayado por Coseriu, de que las lenguas no dejan de funcionar porque cambien, sino que cambian precisamente para poder funcionar.

Las lenguas no son de toda evidencia organismos como se dijo durante decenios con el pensamiento puesto en algo que nosotros, ya sin valor mágico, designaríamos de otra manera. Tampoco son mecanismos. Pero, soportadas por organismos y causadas por mecanismos dentro de un ámbito social, constituyen sistemas de al-

guna clase, sistemas que tienen una estructura, como decía Benveniste. Una estructura que es, y no creo que esto quede en mera imagen, homeostática. A pesar de las variaciones incesantes que padece, tales variaciones no son destructuras, puesto que nunca se ha dado el caso de que una lengua, abandonada a sí misma, haya dejado de funcionar. En forma más concreta, una comunidad humana unilingüe jamás ha perdido el habla en su totalidad. La mudéz, como la sordera, no pasan de ser accidentes minoritarios que además, en ciertas condiciones, pueden corregirse.

Puesto que las lenguas dan y toman unas de otras o, mejor, los hablantes que saben de una y otra mezclan, deliberadamente o no, elementos y reglas de diverso origen, el balance de los préstamos no suele ser equilibrado por lo general: en España, hasta hace poco, se trataba de desterrar galicismos del castellano (había que emplear *desquite* y no *revancha*, *inadvertido* y no *desapercibido*, etc.), sin caer en la cuenta de que el contrabando ya venía del inglés, más que de otra parte. De ahí *evidencia*, en la acepción jurídica del término o *emergencia* «grosero anglicismo» según Corominas; de ahí también, aunque en veste latina, *campus*, *corpus*, *curriculum*, *status*, *ego* más *superego* e *id*, que antes se decía *yo* (cf., todavía, *mi otro yo*, ruso *moë drugoe ja*, etc.), fr. *le moi*, al. *das Ich*, etc. Y, pasando a estas dos últimas lenguas, está claro que el inglés durante la Edad Media, a partir sobre todo de 1066, tomó a calderadas del francés a cambio casi de nada, pero ahora son los franceses quienes se quejan, sin abstenerse de practicarlo, del *franglais* a la vez que deploran que muchos de sus científicos se dejen ganar por el idioma vecino en sus escritos o en sus intervenciones en reuniones de especialistas.

¿Se siguen malas consecuencias de estos matrimonios desiguales? El copto, dicen, tomó tanto del griego que se convirtió en egipcio helenizado sobre cristianizado. Murió en el siglo XVI, pero no de indigestión, sino devorado (salvo como lengua litúrgica) por el árabe, lengua de colonización por excelencia, que rara vez y ya en áreas marginales (Turquía, Irán, Pakistán) ha dejado viva otra lengua en zonas islamizadas: no sé si, en la discusión sobre Argelia en las recientes jornadas de sociolingüística que han celebrado los nuestros, se ha acordado alguien del bereber, lengua autóctona del país. El armenio se apropió tanto elemento iranio que fue una proeza de Hübschmann el reconocer que se trataba de una lengua que no pertenecía a ese grupo, pero, a pesar de ello y de una historia más que negra, hay armenios que la siguen usando, empezando

do por la URSS. El albanés recibió tanto latín (y romance) que está incluido, casi como lengua románica, en el *Grundriss der romanischen Philologie* de Gröber.

En cuanto al inglés, que después de 1066 (fecha ya señalada) pasó por una grave pérdida de prestigio y por ello de autonomía, sería difícil de probar que, para el mismo número de versos, los *Canterbury Tales* son de calidad inferior —o, si se quiere, superior— a la balada de Maldon. Esta observación, hay que reconocerlo, está datada, ya que procede de un miembro de una generación por la cual era generalmente admitido el valor de la creación literaria *lato sensu* como índice del valor y del cultivo de una lengua.

Para que el deterioro o desnaturalización de una variedad lingüística llegue a ser sentida sería preciso que el cambio fuera rápido, además de profundo, de modo que en el transcurso de dos o tres generaciones el idioma llegara a ser otro de lo que en un principio era. En cuanto a la profundidad, nadie sabe cómo podría medirse su grado o cuáles son cualitativamente las zonas vitales.

Se podría, piensa uno, llegar a una especie de *pidgin* si se fuerzan las circunstancias, pero también en la mezcla hay reparto de papeles, de ningún modo confusión. En las frases que se intercambiaban con motivo de los viajes —alguna vez tormentosos— de nuestros paisanos a Islandia a lo largo del siglo XVII, lo vasco se encarga más bien de lo categoremático, dicho así en homenaje a los viejos maestros, mientras que lo sincategoremático, la mayoría de los útiles gramaticales, queda en otras manos (que, por cierto, parecen más bien inglesas). Estas muestras, tomadas de Dien, son un buen ejemplo: *Ser ju presenta for mi?* por *Zer ematen didazu (derautazu)?* tipo de pregunta que podía tener por respuesta *Presenta for mi locaria*, es decir, *Lokarria ematen, emango... didazu* o acaso *indazu lokarria*.

La simplificación gramatical (tiempo, modo, enlace de oraciones, posiblemente número) es extrema en el caso siguiente, más complejo: *Christ Maria presenta for mi balia, for mi presenta for ju bustana*, «Kristok (eta) Mariak eman (ematen, emango) didate balea (hots, balea ematen badidate), buztana eman (ematen, emango) dizut». Es ésta más o menos la situación a que había llegado el caló español, seguramente ya en tiempos de Borrow. Los elementos gramaticales le son ajenos, como en esta frase de Juan Valera, la primera gitana en la literatura castellana según Alberto Clavería: *Malos chuqueles te tajelen el drupo*.

Que la lengua vasca pueda volverse un *pidgin*, destinado acaso por la mano oculta de la Providencia a convertirse en idioma criollo, la verdad, no es cosa que me llene de satisfacción. Es verdad que el neomelanesio, pero en condiciones absolutamente diferentes, se ha demostrado capaz, dicen, de servir de vehículo a una administración moderna; en este sentido, el swahili o el malayo de bazar, base del Bahasa Indonesia, lenguas de intercambio, han probado ampliamente su valía. Lo que parece alarmante en nuestro caso, como indicio de una avanzada pérdida de autonomía, es la tendencia que se muestra con ostentación a la traducción, al calco, a la adopción pura y simple, sobre todo porque el internacionalismo que se suele alegar es la aceptación de la norma del *erdara*, entendido como *un erdara*, de nombre conocido. La obediencia se manifiesta sobre todo en léxico y fraseología, acompañada de una reverencia minuciosa a la morfología propia.

Parece más bien extraño que el vehemente rechazo que aparece a cada momento contra la diglosia tradicional se traduzca en otro orden de cosas en un mimetismo aceptado hasta con entusiasmo. Lo tradicional entre nosotros, al menos en buena parte del país, ha sido una situación en que la lengua vasca, por ser la lengua general de uso universal salvo en un pequeño grupo de circunstancias, era de hecho la dominante, aunque se usara poco por escrito o en ciertas ocasiones solemnes. Esto se tradujo en una especie de diglosia digamos interna, dependencia de la norma propia bajo la ajena, que ya desde Dechepare y Larramendi a una y otra banda se trató de atajar. Esta situación subordinada no parece, sin embargo, temible.

Sí lo parece, en cambio, cualquier situación de bilingüismo. La verdad, yo no sé si ésta, donde reduzco el plural al dual, es deseable en sí: pero, peligrosa y todo, es muchas veces inevitable y, para la lengua menor, un mal menor. Las lenguas vecinas, en contacto, pueden ser causa de conflictos. La solución final, por otra parte, la reducción de uno de los contrincantes hasta su eliminación, no siempre produce los resultados deseados por algunos. El *Gaeltacht*, que alcanza también al Ulster, es mucho menos conocido que el Ejército Republicano Irlandés, por ejemplo.

No deja, por otra parte, de ofrecer algunas ventajas nada despreciables, aunque se da el caso de que en zonas que lo disfrutan, así Bélgica o Canadá, bastantes no parecen agradecerlo: bien es verdad que, en esto y en otras cosas, uno no puede menos de

pensar en aquel personaje de cuento que «pedía gollerías». La participación en dos culturas, siempre que una no sea obstáculo para el desarrollo de la otra, es factor enriquecedor para quienes están abocados a ella. Es también favorable el aumento de las facilidades de intercambio, cuando una de las lenguas esté más difundida que la otra.

Ya sé que esto no suele agradecerse por la razón de que uno habría preferido una tercera lengua, de mayor extensión todavía, de uso preferente en determinados campos, etc., etc.: supongo que pocos considerarían motivo importante el poseer una literatura más rica y original. Pero es un hecho que debe tenerse en cuenta que, si uno no suele estar en condiciones de elegir su lengua primera (sin que esto se entienda en sentido cronológico: todos sabemos que algunos la han podido escoger más tarde), tampoco lo suele estar de elegir la segunda. Para empezar por casa, mis posibilidades de dominar el inglés se reducen al aprendizaje doméstico, a la enseñanza por los medios que sean, a alguna visita ocasional, a algún que otro viajero, etc., porque el trato en esa lengua me está severamente condicionado.

Si salta a la vista que no solemos elegir la primera lengua o la segunda, se sigue de ello que, como ya se ha sugerido, el bilingüismo, si ese es nuestro destino, también nos viene forzado. Si lo tenemos pues que sobrellevar, sabiendo que hemos de soportar sus perjuicios no sin alguna mezcla de ventajas, lo mejor es seguir lo que nos aconseja, creo, alguna de las obras de misericordia: me refiero a aquello de «Sufrir con paciencia, etc.». El *amor fati* es claramente aconsejable: más vale siempre que lo impuesto sea, además, si no deseado, al menos tolerado sin rabietas.

Si nos ceñimos a nuestro caso, los que podemos llamar mayoritarios, los que se encuentran en situación dominante, tienen razones más que sobradas para sentirse seguros en cuanto al porvenir de su lengua, salvo riesgos catastróficos que además serían universales como el diluvio. Deben, por otra parte (y estoy hablando de deberes cívicos más que morales, sociales más que individuales), aceptar lo que pueden parecerles molestias, ya que por ser los más están obligados a proteger, no aplastar, a los menos. Les corresponde, además, la carga de unos leves réditos que se derivan de graves agravios históricos.

Es frecuente en zonas bilingües, aunque la situación de fuerzas sea equilibrada, el factor de inestabilidad que dimana de la resistencia de las partes a enterarse de la existencia de los otros.

Así, tengo la sospecha de que lo que irrita más que nada a los flamencos, a cuya comunidad lingüística más bien le vienen estrechos los viejos límites, es la obstinación de walones francófonos que, dueños de una lengua de difusión mundial (más antes que ahora acaso), no se molestan en aprender el neerlandés. También entre nosotros la política de no considerar extraño o intruso lo que es antiguo en el país, a aceptarlo como un hecho que está ahí, será un medio eficaz de mantener una solidaridad que al conjunto de nuestra comunidad le es indispensable.

Bilbao juega en esto, como en todo, un papel de primer orden, y sentiría equivocarme por ignorancia en lo que voy a decir. Alguna vez he creído entender que se me atribuía una inclinación a menospreciar el euskarismo, si puedo llamarlo así, de Bilbao. Algún error que haya cometido, por omisión más que por comisión, no altera, creo, en lo sustancial las conclusiones a que haya podido llegar. Bilbao, a mi entender, ha sido y es bastante menos euskaldun que Donostia aunque, añado, mucho más que Gasteiz. Basta hojear el *Lexicón* de Arriaga para caer en la cuenta de que el romance de Bilbao, con su *aguaducho* y su *remanecer*, es mucho más castizo (está mejor arraigado) que el de la capital guipuzcoana. El vascuence de Bilbao, por otra parte, fue calificado de *tertium quid* y ejemplificado de modo no muy encomiástico por Juan Antonio Moguel: esas 'ilustraciones' propenden a lo grotesco y exagerado, pero una caricatura, para ser buena, tiene que reflejar algo, y aun mucho, del modelo.

Tenemos, pues, un Bilbao que, por su situación casi limítrofe desde antiguo, con bilingüismo por lo menos ya por su calidad de enclave mercantil, bilingüismo generalizado en círculos que no por rectores tenían que ser poco amplios, no ha sido para la lengua vasca lo que en circunstancias distintas habría debido de ser: esto es particularmente claro, cada vez más claro, a lo largo de la segunda mitad del siglo XIX. Tampoco ha sido, lamento tener que señalarlo, un *locus* adecuado para el desarrollo cultural de nuestro país. A pesar de esfuerzos brillantes —más bien mal reconocidos— desde los finales de la Gran Guerra, es un lugar común, no falto de fundamento, que el desarrollo económico de Bilbao no guardó proporción con esfuerzos y logros de otro género.

Considero también desventurado que Bilbao desde 1876, a causa quizá de su carácter de invicta villa que le duró hasta que gentes como yo se encargaron de su defensa, no participara del despertar de un sentimiento foralista, mejor vasquista, que tanto

se extendió por Donostia, enfrentada también por tradición con la provincia. Por eso mismo, no es casual (y hago abstracción del conocido factor demográfico) que fuera aquí donde por primera vez, de hecho y no sólo sobre el papel (caso de Chaho), el fuerismo fue sustituido por el nacionalismo: con ello, a mi parecer, se pasaba de las ideas del Antiguo Régimen a las del nuevo, de los fueros a los estatutos de autonomía, en términos actuales. La lengua, tengo que insistir en ella, actuó como factor determinante, y remito al paralelo irlandés, precisamente por lo escaso de su uso: bastantes, no quiero exagerar, se sentían privados de algo que de haber sucedido de otro modo las cosas, les habría debido de pertenecer. ¿Hace falta recordar al primer Unamuno o al menos a uno de los primeros?

Hay otro factor que, empujado hoy todavía por manos torpes o hábiles, envenena las cosas de raíz. Me refiero a la Cultura, patrimonio que pretenden exclusivo algunos que luchan con denuedo contra un enemigo innumerable, cuya fuerza es igual a su ignorancia. Esto, para el de fuera, se presenta como una cristalización llamada a no desaparecer del famoso Sitio, del rechazo del *bato* destinado al parecer a convertirse en *jebo*, transida de autoglorificación. Me permito indicar que, si 1873-74 es decisivo (Somorrostro, salta a la vista, pesa mucho más que Luchana), 1937 no cuenta. Al fin y al cabo, también Balparda, Lequerica, Joaquín Zuazagoitia o don Esteban Calle Iturrino estaban por la Cultura contra la Barbarie.

Si he introducido esta disquisición sobre un problema mucho más político que cultural, es porque de ahí se puede sacar alguna conclusión pertinente en punto a lengua. Aunque hay que reconocer que los representantes de lo que hemos llamado la Barbarie o el Jebismo usaban el castellano cuando hablaban o escribían, con reiteración acaso excesiva, y en todo caso más a menudo que el vascuence —bueno, que el euskera—, empleado con cicatera parsimonia. Pero tenían al menos interés por éste o proclamaban tenerlo; nos dejaban, además, por otra parte, al menos una muestra de su uso. La Cultura, bien al contrario, era monolingüe, en acto y en potencia. No sé cuántos nombres —desearía que fueran muchos— se pueden añadir al de don Pedro Mourlane Michelena en su interés por la otra cultura.

Todo esto equivale a reconocer que hablo de dos culturas (¡pero no, en manera alguna, de dos comunidades!), dos culturas que de suyo no son en modo alguno extrañas la una a la otra y

cuya interpenetración debiéramos buscar con el mayor empeño, porque de una interpenetración mutua no podrían menos de lograrse ventajas para los más débiles, ya desde el primer momento: no hay razón para que a plazo más largo nadie tuviera nada que perder.

Si se me permite descender a interioridades, diré que tuve la fortuna de familiarizarme con la obra de Lizardi (personalizo por sencillez) poco antes de la guerra, durante ésta y años después. Guardo todavía un cuaderno de la copia que hice, con mejor letra que ahora, de *Biotz begietan* en la Prisión Central de Burgos, donde por cierto, y no quiero dejar de aprovechar la ocasión, pero no donde dicen ciertos interesados promotores, se publicó la primera revista clandestina impresa, *Espetxian*, que yo conozca bajo el franquismo.

Pero mi entusiasmo por esa obra, difícil de entender ahora por la nueva crítica, iba acompañado, no intento explicar por qué, de la que sentí (y ejemplifico una vez más) por *La leyenda de Jaun de Alzate*, obra que leí, siempre que pude, en el folletín de *Tierra Vasca*, órgano de Eusko Ekintza, por otro nombre Acción Nacionalista Vasca. No voy a tratar de explicar por qué y en qué —desde luego, no en la lengua— lo encontraba *gogaide*, del mismo espíritu, que los poemas de Lizardi: el hecho es ése. A fin de cuentas, uno llegaba a la conclusión de que hasta los Bárbaros sentíamos, y podíamos expresar en los mejores momentos, algo que valía la pena de defender. Incluso con la muerte (pero no con el asesinato).

En cuanto a los defensores de la cultura que Lizardi podría personificar y que es también —no hay por qué disimular— la que para mí es la primera, les ofrecería algunos consejos, nacidos de una larga e interesada experiencia, aunque sin esperanzas de mover montañas. Me parece que, en lo vasco, la lengua es el elemento cultural más importante: el más importante, pero también el más frágil. Utilizarla como ariete en apoyo de fines que son a lo sumo políticos me parece una insensatez pura y simple, si no es un crimen contra el país.

Una política lingüística —que es, no lo olvidemos, una política cultural— supone cargas para la comunidad. Aceptada su necesidad, hay que ordenar las inversiones de acuerdo con el peso de los problemas y de los rendimientos esperados. Hay esferas cuya ocupación es vital, mientras que otras, en comparación, parecen accesorias. Un noble impulso expansivo que se proponga cubrirlo todo no puede ser, por grandes que sean sus virtudes intrínsecas,

la guía de una planificación. Se debe una fidelidad inquebrantable a lo mayor y más urgente.

Cuando se trata de dar un doble salto —un salto lingüístico unido a un salto cultural, ya que nuestra participación en este campo no es por desgracia demasiado brillante—, la tarea se complica. Se diría que el progreso y la adaptación lingüística se hiciera sobre un doble fundamento. Hacen falta, en primer lugar, personas que conozcan de verdad, de primera mano, el campo de que se trata. Después, gente con formación humanística bastante: en historia y en filología, porque aquí ya no bastaría la lingüística. Y que posean, además, un mínimo de gusto si se ha de conseguir que las acuñaciones verbales tengan una garantía mínima de autenticidad. Y que no se caiga en el empleo de una jerga que, si ahora es aceptada por razones que se saben o se adivinan, puede caer tan rápidamente en descrédito como las formaciones de los *neoterikoi*.

Y guardémonos en lo posible del espíritu de suficiencia que lo está invadiendo todo. *Grammaticus ipsa arrogantia est* decían al parecer hace unos siglos y esto, si incluimos a los lexicógrafos entre los gramáticos, no deja de ser actual entre nosotros. Hay quienes, sin haber oído hablar de Bridgmann, poseen la definición operativa que permite separar *garbitasuna* de *garbikeria* o similares en el léxico. Tenemos hasta un *parvenu* que, sin haber visto un metro en su vida, dictamina sobre el justo medio. En fin, esperemos que Dios nos tenga de su mano. Incluso, aunque me temo que la fórmula sea impía en la forma, más de su mano, si esto es posible, que hasta ahora.

Publicaciones del Seminario "JULIO DE URQUIJO"

El Seminario «Julio de Urquijo». Antecedentes y constitución, 1955.

José María Lacarra, Vasconia Medieval. Historia y filología, 1957.

N. Landucci, Dictionarium linguae Cantabrigae (1562), edición de Manuel Agud y Luis Michelena, 1958.

Luis Michelena, Fonética histórica vasca, 1961 y 1977.

Nils N. Holmer, El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología euskérica, 1964.

EGAN, suplemento literario del Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País.

